

Владимир Ћоровић

Босна и Херцеговина

Садржај

Увод
Хисториски преглед
Књижевност у Босни и Херцеговини
Културне прилике
Друштвени одношаји
Главна литература о Босни и Херцеговини

Увод

Босна и Херцеговина су у многим погледу две најзанимљивије и најсложеније словенске области на Балкану. Етнички су, истина, врло чисте; читаво њихово становништво, сем малог броја дошљака, чине Срби и Хрвати. Али, иако су Срби и Хрвати један народ, међу њима је ипак било извесних племенских разлика; и с тога етнички чистоћа Босне и Херцеговине није онаква, каква је у Србији, где је био мање-више чист српски елемент, или у Хрватској, где је био хрватски. Те су се разлике, изазване посебно образовањем на западу хрватске, а на истоку српске државе, јавиле прилично рано, и то, наравно, као политичке разлике, - тако да је један учен византски цар X века, Константин Порфириогенит, могао доста сигурно повући границу између њих, која их је делила на целом подручју од Пливе до Цетине, идући преко Левањског Поља. После пропасти Бодинове државе и пошто је Хрватска изгубила своју самосталност, Босна, од XII века, почиње да живи засебним политичким животом. Као што се у Дубровнику Средњег Века био развио посебни дубровачки патриотизам, тако се временом развија и у Босни босански. Ужи покрајински интереси привлаче сву пажњу босанских владара и њихове властеле. „Добри Бошњани” постају идеал поданика. Код таквих људи, који пазе више своје и босанске интересе, полагаано ишчезавају или губе потпуно своју оштрину раније политичке разлике. Једно време чинило се чак да је Босни намењена хисториска мисија, да створи једну трајнију српско-хрватску заједницу. У државничким плановима великога Твртка јасно се развија његова мисао да од Босне створи средиште јаке народне државе, која би на једној страни обухватила Србе, а на другој Хрвате. Да је којом срећом успео, тај Твртков план, с краја XIV века, дао би несумњиво неки стварнији садржај тој српскохрватској заједници и учинио би нам, вероватно, будућност нешто пријатнијом, него што је била у временима после тога. Кад нема дубљих разлика политичке се лако изравњавају, пошто њих стварају интереси, а не крв и дубља осећања. У толико би, у извесном правцу, босанска прошлост

могла бити готово и поучна.

Али, уз племенске разлике постојале су од раних времена још и верске, у Средњем веку много опасније од политичких. Поред православних и католика ту су још деловали и богумилски секташи, а од XV века придолазе и муслимани. Све три или четири вере биле су једна другој непријатељске; дизале једна против друге праве крсташке ратове; и између својих припадника направиле су јаз редак у толиком трајању у историји других народа. У XVII веку, примера ради, имала су сва три верска елемента у Босни своју књижевност и књижевне раднике од не мале вредности. Православни су у то време с пажњом неговали хронографску књижевност; код католика јавио се тада својим списима Матија Дивковић; код муслимана Мухамед Хеваји. Али ти писци који живе у истој земљи, често у истом округу или срезу и пишу истим језиком, не знају један за другога; у њиховом раду нема никакве заједнице; они не гледају у народу целину, него само своје делове у њему; они су се с тога узајамно оградиле не тарабама, него најтврђим зидом. Од XIII века до данас највећи део свих подела, друштвених, класних и најпосле политичких, врши се у главном према верској припадности; чак су и национална опредељивања тим уветована. Није чудо што је Босна ради тога названа нашом Шпанијом. Верска поцепаност у њој била је често главни узрок свему неповерењу, а оштра подела по вери највећа је сметња стварању националне солидарности у тешка времена искушења. Колико то верско опредељивање има утицаја показују најбоље босански муслимани. Док су православни из реда Срби, а католици Хрвати, дотле се муслимани, верски веома конзервативни, осећају ближи Турцима него Србима и Хрватима, иако су несумњиво чисти Словени и не знају за други матерњи језик сем нашега. У време националних борби XIX века сваки муслиман Босне и Херцеговине гледао је у хришћанским устаницима не брата по крви и језику, него мрског ђаура, који се дигао на дина и на султана у Стамболу; и ма колико да је мрзео Османлије и имао од њих много да поднесе, он се никад, ни за час, није колебао за кога да се определи.

Једно време, у XIX веку, беше озбиљна опасност да Босна и Херцеговина не постану „јабука раздора“ између Хрвата и Срба. Срби су од давнина релативна већина у тим земљама. За време робовања под Турцима код њих се развило врло живо осећање народне заједнице на целом подручју где су становали и јака жеља да дочекају дан свога уједињења. Од Карађорђевог Устанка Босна је била прва жеља обновљене Србије. Народни певач, класични Вишњић, рођени Босанац, говорио је кроз Вождова уста жељу целог нараштаја:

Дрино водо! племенита међо
Измеђ Босне и измеђ Србије!
Наскоро ће и то време доћи
Када ћу ја и тебека прећи
И честиту Босну полазити!

У време кнеза Михајла босанско питање није скидано с дневног реда у његовим плановима и није случајно да на његову споменику десна рука стоји уперена према Босни. Шта је Босна значила у осећањима српског народа показала је најбоље анексиона криза 1908. године, када је мала Србија, не обзирајући се на последице, умала према силној дунавској монархији. „Српски се проблем мора решити силом“, писао је тад један научењак мирне крви, г. Јован Цвијић, јер су Босна и Херцеговина за српски народ „централна област и језгро народа“. Аустрија, која је желела имати Босну и преко ње корачати даље на Балкан, према Солуну, тражила је ослонца за своју политику у католичком, односно хрватском делу босанско-херцеговачког народа. Она је Хрватима давала необавезне поруке да је у њиховом интересу да је помажу и да је уједињење Хрвата под Аустро-Угарском доста близак и релативно лак циљ. Један део хрватске јавности дао се завести тим обећањима, која су читаво време остала празне речи; док су други хрватски родољуби, с разумевањем правих намера бечке политике, упозоравали и Србе и Хрвате да не улазе у љуте размирице за туђ рачун. Срећом, данас је то питање без старе опасности; у заједничкој држави Срба и Хрвата испуњене су жеље обадвију страна.

Ово преплитање верских и политичких момената учинило је босанску прошлост врло сложеном, а прилике у Босни и Херцеговини све до неки дан веома тешким. Словеначка, Србија и Црна Гора биле су дуго времена етнички и верски хомогене, а у свима осталим нашим областима у Хрватској, Далмацији, Војводини и Јужној Србији верске су групације, у главном, само од по две врсте: православни и католици, односно православни и муслимани. Ради тога у њиховом животу није било свега онога што нарочито карактерише живот у Босни, са борбом у троје, са много особеног, осетљивог и увијеног на један посебан, локално врло негован, начин; кад је свака акција вођена, у главном, само једном руком и кад је вештина била често пута потребнија од врлине.

Поред тога, занимљивост и сложеност Босне и Херцеговине чини још и ово. Ни у једној покрајини нашој на Балкану није се тако јако укрстио утицај Истока и Запада, као у ове две: Далмација, Хрватска и једно време Зета биле су претежно под утицајем романског елемента; у целој Србији, нарочито од XII века, а у јужној и од раније, превлађује утицај источњачко-византиски. Једине су Босна и Херцеговина, где се готово пред очима свих осећа и један и други утицај, ако не у потпуно једнакој мери, а оно ипак у толикој, да се омери даду јасно огледати. Ти утицаји виде се најпре у вери. Првих времена западни утицај превлађивао је у свој земљи. Латински језик држао се у извесној традицији врло дуго. Сви хришћански споменици босанског подручја, тј. остаци црквене архитектуре и гробова у читавом времену од V-XI века, у несумњивој су вези са далматинским и имају апсолутно исту врсту рада и исте типове. Али, поред тога, има доказа и о утицају Византије и Истока. За цара Василија I тврди се да је слао свештенике у неретљанску крајину; култ источњачких светаца Срђа, Трифуна, Кузмана и Дамјана, Димитрија, Текле и дубровачког Влаха био би даља потврда за то. За српског кнеза Мутимира, под чијом се влашћу налазио и један део данашње Босне и Херцеговине, зна се да је пристајао уз источну цркву, иако га је папа позивао, да се, по традицији својих претходника, врати панонској дијецези. Два-три века доцније источни елеменат знатно појачавају богумили, чије је учење, како се зна, потпуно малоазиског и балканског порекла. Верска борба, која се водила кроз читав Средњи Века, повлачила је за собом и борбу оба утицаја, и то је, у више махова, доносило Босни извесно појачање њеног културног капитала. Као последица верске активности дошла је књижевност. Она је претежно сва на народном језику и у ћирилици, којом се служе и православни и богумили и католици (до XVIII века) и муслимани (све до аустриске окупације). Примери употребе глаголице врло су ретки. Босна је, занимљиво, више утицала на Далмацију уношењем ћирилице, него културнија Далмација својим писмом на Босну. После турског освајања утицај Истока превладао је потпуно чак и код католичког елемента, који је једини, преко свог свештенства, одржавао какве-такве везе са Западом. Било би нарочита интереса проучавати нешто изближе како се то освајање Истока односило према старом наслеђу Запада у земљи и какве је све облике дало у образовању специјалног босанског типа културе.

Поред тог укрштавања утицаја Истока и Запада у верским питањима, оно се да видети и у другим облицима друштвеног живота. Западном утицају знатно је помогао велики углед и пример Мађарске, која је неколико векова била врховни господар Босне. Могло би се, са довољно разлога, рећи, да је западњаштво Мађара у Средњем Веку врло проблематична ствар и да је велик део њихових тековина дошао утицајем њихових словенских и немачких суседа; то би се могло рећи, па, ако хоћете, и примити, али би се, и поред тога, морало утврдити, да је тога утицаја било и да је био врло осетан. Та за саму династију Котроманића постоји врло вероватно предање да је дошла у Босну преко Мађарске, иако је иначе германског порекла. У државном уређењу Босне, у стварању посебних комитата у Крајини и тузланском округу; у односима између властеле и поданика, властеле и краља; или у неким особинама формулара државних исправа; или у извесним особинама материјалне културе, - утицај мађарских, односно западних образаца толико је видан, да о њему не може бити сумње. С друге стране, постоје старе традиције византиске управе; долазе, нарочито од Тврткова времена, непосредно примљени обрасци рашких установа; тако да је и тај утицај врло жив и јасно оцртан. На босанском двору и у кућама босанске властеле налазе се одиве са разних страна света, истока и запада: мађарске принцезе, ортенбуршке грофице, фјорентинске сињоре, српске кнегиње, бугарске и царске кћери; то

све долази са својим схватањима и навикама и уноси у Босну једну мешавину, која само појачава укрштавања разнородних култура. У осталом, ено врло речита примера у најлепшем делу наше старе писмености, у еванђелију рађеном за хумског кнеза Мирослава. У тексту тог еванђелија има извесних језичних и писарских појава које показују несумњив утицај српске писарске школе из Јужне Србије. Сlike међутим, имају толико западњачког, да би, све кад не би било међу њима оне белешке о „Жвану батисти“, саме по себи довољно говориле чијег су порекла. Босна је пуна тих споменика који стоје као на раскрсници двају култура и које јој дају нарочито место међу нашим покрајинама. Додајте томе огроман број споменика турске културе, каквих сем Јужне Србије нема ниједан други наш крај и онда ћете разумети ради чега Босна и Херцеговина заслужују посебну пажњу и сложенију студију.

Уз тај хисториски значај и интерес, Босна и Херцеговина привлаче и својим природним лепотама. Оне су по својој разноликости слика целе наше државе. У њима ће се наћи све; од огромних старих шума и питомих планинских рудина до сурих херцеговачких кршева и убогих карских вртача; од богатих планинских река до давно затрпаних сухопоточина; од широке посавинске котлине до стрмог неумског мора. Поједине партије у њима имају изглед и свежину најлепших алпских предела, а поједина места живописност и боју Истока. Примери Попова Поља или Мостарског Блата, кад се читав један крај за пар дана претвори у огромно језеро и кад тог језера, опет за неколико дана, може да нестане, престављају природне појаве карских поља Херцеговине, колико ретке толико и занимљиве. На другој страни, испод сивог и влажног Јајца, видећете како се читаво једно језеро у пени руши низ потамнеле стене и како тај пад Пливе има нечег и што осваја величанственошћу и што задивљује необичношћу.

Хисториски преглед

Изненађује појава да се историја Босне и Херцеговине код нас опћенито мало зна. И то не само у покрајинама ближег или даљег суседства, него и у њима самим. Сем о пословичном бану Кулину и о Херцегу Степану, готово ни у једној другој личности старије историје нема неког нарочитог помена у народу. Разлога за то биће, ваљда, више; али нама се чини да је један понајглавнији. Ниједан од босанских владара, сем Херцега Степана, није оставио иза себе онакав један споменик какви су примера ради, Студеница, Грачаница или Дечани у рашкој држави и ниједан се, како се данас чини, није у оноликој мери бринуо „за душу“, колико су то, у непоколебљивој традицији, чинили Немањићи и њихови непосредни наследници. Задужбине Немањића биле су колико културна средишта извесног краја толико и чувари помена својих оснивача. Како је напредак православне цркве у немањићској држави био уско везан са напретком целе државе, то је природно, да је црква, после косовске катастрофе и пада деспотовине, с пијететом чувала традиције старог господства и својим списима и својим причањима оживљавала сећања на дане честитог царства. Дobar део наших народних песама често наглашава везу државног сјаја Немањића са сјајем цркве. У оној пркосној песми Милош у Латинима нико мањи од тог косовског јунака не казује латинској господи:

Ви сте мудри господо латинска
Јесте мудри ал' зборите лудо
Да ви знате наше манастире,
Наших славних цара задужбине,
Какови су и колики ли су!

У другој једној песми, у Зидању Раванице, кнегиња Милица потсећа свога господара:

Што бијаху Немањићи стари,
Цароваше, па и преминуше,
Не трпаше на гомиле благо,
Но градише с њиме задужбине.

У трећој песми, Зидање Дечана, народни певач даје свесно прави значај старим задужбинама, када говори како ће се оне одржати, и то, што је врло важно, одржати под Турцима:

У њој ће се пјеват литурђија
И купит се народ Србадија.

Овај последњи стих је од нарочите важности. Као народна зборишта манастири су играли веома важну улогу за цело време робовања под Турцима. Народни певач, инспирисан калуђерским причањима, понекад можда и сам их тих кругова а видећи од коликог су значаја те старе богомоље за народну свест и отпорну енергију, славио је онда са нарочитом љубављу витезове Косовског Мученика и раније немањићске династије, изнад које је стално светлио велики лик Св. Саве. Босанским владарима то је недостајало. Католичка, више козмополитска него национална црква, није нигде много неговала такав лајички култ. Други, који су били православни, а умрли без тих споменика, отишли су прилично без трага. Не прошавши кроз цркву они нису ушли у народну традицију гусларску, па, према том, ни у сам народ. Само тако нама се чини да можемо разумети како се могло догодити да у оном делу народа чија је традиција врло жива и где је очуван готово најлепши део и немањићске и косовске епопеје, није запамћено готово ништа о великим подвизима Твртковима, или о љутим борбама Хрвоја Вукчића или о необичној погибији кнеза Павла Раденовића и свему што је ишло после тога.

!

У лепом Земаљском Музеју у Сарајеву, у два предња павиљона, врло је прегледно, са

много примерака, престављена прошлост Босне и Херцеговине у прехисториско и римско доба. На прехисторији се у аустриско доба радило веома много; средства за те студије давата су широком руком. Оно што се тамо раније, за време Аустрије, није радо гледало, била су проучавања из наше прошлости; јер се није желело да се таквим радовима утврђују органске везе са осталим сународницима преко босанских граница.

Најстарија прехисториска налазишта Босне и Херцеговине почињу од млађег каменог доба и врло су богата. Најславније од њих јесте Бутмир, насеље развијено у шумовитој и водама богатој долини Сарајевског Поља. У читавом насељу, које броји неколике хиљаде предмета, није нађен ни један једини комад метала. Све је чист камен и иловача. Што даје посебну важност Бутмиру јесте то да се у њему развила читава индустрија каменог оруђа и керамике. У њ је на прераду доношено толико камења са других страна и у толиком обиму, „за који“, како веле стручњаци, „југ Европе даје мало аналогија“. Радионица за керамику била је таква и толика, „да није никад и нигде у толиком броју и толикој разноврсности нађена на ком налазишту млађег каменог доба“; а њени производи, нарочито лонци са лепо рађеним мотивима текућих спирала, још су увек предмет врло пажљивих студија. Само становништво бутмирско није било нестално ловачко јато, него је већ живело у нарочито подизаним кућицама. Те колибе биле су управо плетери над изрованим рупама у земљи, обасути земљом печеном на сунцу или залепљени простим блатом обилатим у онамошњим мочварама, - али су то код нас прва утврђена станишта подизана људском руком. Неолитско насеље у Доњем Клакару код Брода има знатно примитивнији материјал него Бутмир. Његове су посуде прављене од непрочишћене земље, имају много кврга и једини су им украс по неки отисак јагодица на прстију. Иначе, обиље каменог оруђа сваке врсте, често пута рађеног врло добро, нарочито у облицима кресаног камена, надмашује понекад бутмирско богатство. Али, мимо Бутмир, овде је нађен и одломак једне бронцане среле, што значи да је у старо камено насеље ушао и новији метални елеменат. По обиму веће него бутмирско било је треће насеље каменог доба на Краљевинама, близу Новог Шехера, али оно до данас није довољно испитано. Ту је упао у очи, на једном месту, слој печене земље попут огњишта са 18 плоснатих призама исто од печене земље, које су, по обичају примитивних људи, вероватно служиле за потребе кухања.

У Босни и Херцеговини нема ниједног налазишта које би било чисто или претежно бронцаног типа. Сва насеља са тим материјалом су дуготрајна насеља, која се одржавају кроз више векова и периода и у којима је бронцано доба само етапа. Највећи део тих насеља почиње из млађег каменог доба и траје све до првих векова око Христа. Ако неолитско оруђе није увек доказ непосредног порекла насеља у коме је нађено, оно ипак показује традицију извесне старије културе, која се наслеђивала или примала и по потреби одржавала и, осим тога, занимљиву постепеност развитка људске културе.

У сарајевској околини, у којој се био развио Бутмир, постојала су сигурно и друга насеља старог времена, уветована богатством вегетације, лова и издашности тога краја. На обронцима Требевића, на Златишту, на Собунару и на Дебелом Брду, око Сарајева, нађена су неколика насеља, која почињу у каменим добом, па иду делимично све до римских времена. Да су то била стална насеља показују, сем ове дуготрајности, с једне стране остаци огњишта с пепелом и примитивним кухињским прибором, а с друге стране утврде око насеља, у облику кружних насипа, добро очувани кастелијери, чије многобројне аналогије налазимо нарочито у Истри. Сличних дуготрајних насеља било је у Босни и Херцеговини више. Таква су, примера ради, и велико насеље у Варвари, у прозорском срезу, које траје све до Средњег Века и које је важно с тога што су ту нађени многобројни калуфи за левање бронца; за тим Чунгар код Цазина, где је утврђено више предмета несумњиво донесених са стране у овај крај.

Важна и богата насеобина ове врсте јесте она сојеничарска код Рипча, у бихаћком крају. Сојенице, или насеља подигнута на кољу („цакољичка“), која се одржавају још и данас у неким нашим крајевима око Уне, спадају у понајстарија наслеђа Балканског Полуострва. Још Херодот, у свом опису јужне Маџедоније, спомиње та старинска насеља на кољу близу ушћа Струме, на језеру Празијасу и око њега. На високом спојеном кољу, усред језера,

биле су подигнуте њихове дрвене кућице и спојене с копном само једним мостом. Малу децу везали би за ногу, да се са колиба не омакну у воду. Сваки човек, који је имао права на више жена, морао је да за сваку нову жену у то старо насеље донесе по три коца, да га појача и прошири. Сојеничари су били људи који су се понајвише бавили риболовом. За ове „накољце“ у струмској долини Херодот саопштава да су чак рибом хранили и своју стоку. Рипачки сојеничари били су, изгледа, људи много ширег интереса. Њихова насеља, која вероватно припадају двама периодама а хватају до 4000 квадратних метара, показује уз обиље коштаног оруђа за рибарство још и много других предмета, из којих се види да су се њихови људи бавили и ратарством и гајењем стоке, па чак и металургским пословима. Керамика је исто тако богато заступљена. Један очувани земљани сач са нешто других одломака показује да је хлеб печен на огњишту под њим, под жеравицом, као што се и данас ради на много страна. Од домаћих животиња људи тога времена имали су већ припитомљене четири врсте вола, две врсте свиње и овце, козе, коња и три врсте паса. Са псима рипачки сојеничари ишли су често у лов и у њиним налазиштима нађени су остаци од неколико врста животиња и тица. За културнији степен овог насеља, које је делимично пропало због ватре, а после трајало и за римских времена, доказ је и то што су знали да ткају на посебним усправним становима и што су у већој мери употребљавали шиваће игле од кости. Да су били у саобраћају са осталим светом говоре налази не само приморских оштрига, него и двају врста шкољки, од којих је једна, *Surgaea moneta*, била на врло високој цени у извесним афричким крајевима.

Друго велико босанско насеље на кољу, једно од досад најбогатијих на целом Балкану, то је Доња Долина код Босанске Градишке. То је место на ком и дан данашњи постоје сојенице, несумњиво најтипичније за Босну, а врло поучне за читаву Европу уопште. Стара насебина у долини није била састављена од примитивних дрвених колиба, него показује развијенији тип зграда са већим потребама. Подница је у њима имала набој од иловаче, а тако исто и дрвени зидови. „У многих се зграда могло установити да су собе имале строп, а више њега таван, који је служио ка спремница... Зграде, које су служиле за становање, биле су раздијељене у 2 или 3 просторије, а уз сваку оваку зграду нађене су помање, које су служиле као хамбари и штале“. У средини куће било је огњиште на густом набоју иловаче. Изгледа, чак, по неким остацима да су се сојеничари тога краја служили затвореним четвртастим земљаним пећима за огрев и да су имали и пећи за хлеб. Један велики чамац, издубљен од једног дрвета, прави „моноксилон“ дуг 12,5 метара, сада брижљиво и под стаклом чуван у сарајевском музеју као један од његових најдрагоценијих предмета, приказује саобраћајна средства насеља и извесну подузетност већег замаха. Оно што је у Долини, поред свега тога, од непроцењиве вредности, јесте чињеница да су у њој нађени ванредно лепо очувани гробови са гробном културом тога становништва. Један, и то већи део њихов, садржи мртваце у дрвеним, данас карбонираним сандуцима и коритима, сахрањене у целини; док други, мањи део, има спаљене кости очуване у жарама. Од старог занимања становништва керамика се још и данас доста негује у овом крају. И сада, као и пре, лонци се пеку на отвореној ватри, раде се простом руком, у иловачу се меша вапнени песак, а лончари још увек употребљавају један нарочит метод рада „да им посуде добивају црну графитну површину, која карактерише многе прехисторичке посуде“. Несумњиво је да је и Доња Долина, као и Рипач, био у неким везама са западним насељима северне Далмације, Лике, Истре и Италије, нарочито у своје позније доба.

Долина реке Саве била је у старо време доста густо насељена, што је и разумљиво с обзиром на плодност тла, на богатство риба у водама и на богатство животиња у блиским шумама. Сава је, осим тога, била врло погодна прометна артерија, која се готово сама нудила да се искористи. Старих насеља, с налазима из разних раних периода, има у Мачковцу, Ситнежу и код Војскове, близу Долине; у Шамцу; у Броду и с босанске и са славонске стране; у Дреновој Долини у брчанском срезу; код Орашја близу Толисе. Код Новог Града, у бродском котару са славонске стране, нађено је једно сојеничарско насеље, али далеко мањег значаја од долинског. Промет са светом ван свог уског круга развио је и код тог примитивног народа извештан смисао за богатство и раскош. Разноврстан и обилат накит за све делове тела био је много у обичају и слат је чак и у гроб

са умрлима. Један ђердан у Доњој Долини, неочуван потпуно, има 84 јантарова зрна, од којих су нека велика као орах и лешници, 88 једнобојних и 56 орнаментираних зрна и 10 комада скупе каори-шкољке. У гробовима код Тешња нађен је један бронцани бодаж и келт са богатим орнаментима и са неким другим предметима врло отмене израде.

Рано је дошла до значаја тузланска долина, несумњиво у првом реду ради својих сланих извора и наслага соли. У свим вековима читав тај крај носи име само по соли; Грци су је звали Σαληνέζ, Срби у Средњем Веку Соли, Мађари, Су, Турци Тузле (tuz = со). Има мишљење да је и само име Босна дошло од соли. У албанском језику реч bos, boss значи „сланик” или „место где се испарава слана вода да остави со”. Налази из каменог доба нису, истина, многобројни, али их има; а из бронзаног доба нађена је, међу осталим стварима, једна посуда, која је веома занимљива. На њеном дну очувао се један минерални производ, који је настао само тако што се у посуди покушало растопити комад оловног сјајника. Тузла нема такве руде; њена најближа налазишта су у Сребреници и Олову. Врло је вероватно да овде имамо пример размене руда друге врсте за со, која је толико потребна за храну људима и стоци.

На подножју славне Романије Старине Новака, на Гласинцу, на једној широкој планинској висоравни, диже се обиље старинских градина и хумки, какво, у толико броју, није још нађено ни на једном крају Балканског Полуострва. Оне се стеру у широком полукругу све од Дрине до Босне, са приметним опадањем кад су даље од средишта, и броје на 5000 громила. Кад је разрушио киличку Тебу и смакао њеног господара Еетијон, Ахилеј није опленио погинулог, него га „спали са дивним оружјем и насу му хумку.” После борбе један јунак у Илијади предлаже да ваља покупити све мртваце и спалити их, „а око ломаче насућемо једну заједничку хумку”. За балканске Трачане навео је већ Херодот да мртваце или спаљују или сахрањују, а при том им наспу гомилу. Гласинац је класично место те културе. У тумулима (хумкама, гомилама), од којих неки имају у пречнику по 15-20 метара, налазе се и појединачни и скупни гробови; а има и обично сахрањених и спаљених скелета. Карактеристично је, међутим, да су паљени скелети много богатији и да је уз њих обично и оружје, док је то у другима ређи случај. Од оружја је најчешће копље, чувена илирска сигина; много су ређи мачеви и ножеви, а има нешто и секира, од којих више примерака са две оштрице. Гласиначки налази иду делимично у крај бронзане и у прву железну периоду такозваног халштатског типа. Нарочит значај имају гласиначки налази ради свог општег карактера: они су типови наглог прелаза бронзане у гвоздену периоду, која је овде, како се чини, настала раније него у Халштату. Други значај је у том „што велика већина бронзана накита преставља низ облика, кроз локалног, аутохтоног карактера, који су доселе нађени само у овим гомилама и доказују да су то производи једне домаће, самоникле, технички и умјетнички напредне културе.” Гласиначка некропола, иако има извесних мањих налаза из римског доба, у целини својој ограничена је на доста уско време. Важно је и врло занимљиво да у њеним громилама има врло мало облика из позније латенске периоде и да насеље, тако богато до тог времена, после тога нема никаква већег значаја, нити знака неког интензивнијег живота. Шаренградско насеље у Срему, на пример, које као и гласничко припада халштатској периоди, одржало се и доцње. Објашњење за ту појаву налази се у том, што се за представнике халштатске периоде код нас сматрају Илири, а за носиоце латенске опћенито Келти. Значило би, према том, да су Келти потпуно потисли Илире из њихових главних седишта, која су иза тога пропала или таворила са врло оскудним бројем преостатака. Како гласиначки период траје у време IX-III века пре Христа, то је сасвим природно да су његове везе са страним светом још многобројније, него што се дало утврдити за насеља Рипча и Долине. Поред јантара, стакла и емаља овде је нађено више фибула талијанског порекла, које су долазиле у средишњу Босну или копном од Истре, (посредна станица у Долини има исте типове) или, можда, с југа и запада, преко мора. Од грчких ствари упадају у очи кациге коринтског типа, посуде у облику скифоса, бронзане доколенице, познате грчке кнемиде и други предмети.

Друга велика босанска некропола, али знатно мања од гласиначке, то је она са равним гробовима у Санском Мосту. Занимљиво је да између ове и гласиначке некрополе нема готово никакве типске заједнице ни у спољашњем облику, ни у самим налазима. Једино

што би им била општа заједничка црта, то је појава да и једна и друга имају поред скелетних гробова и трагове паљевине, и то, од прилике, у подједнаком броју. Судаћи по нађеним фибулама (чертошки тип) и по сродности керамике ова некропола имала је неких веза са насељем Доње Долине и са крајинско-личким насељима ове периоде. Као што су се некад сојеничари Рипча и Долине бавили таљењем бронца, тако су се становници око Санског Моста бавили ковањем жезла, искоришћавајући богате мајдане своје околице. Северозападније од Санског Моста нађена је још једна велика некропола у Језеринама код Бихаћа, која је припадала племену Јапода, а постојала је од IV века пре до II века после Христа. Ту се на основу гробних налаза даде тачно утврдити размер између скелетних и паљених гробова: у најстаријим периодима ове иначе релативно младе некрополе, у касније халштатско и ранолатенско доба, превлађују скелетни гробови, и то за халштатско доба са 85%, а за латенско са 66%. Од тог времена, од средњелатенског, узима све више маха спаљивање мртваца, тако да је у римско доба проценат таквих гробова достигао до 90%. У љубушкој Горици, у Херцеговини, откривен је и један прави крематориј. У једној, до наших дана очуваној згради, нашле су се људске кости, угљен и пепео и од ватре уклачени камен, згуснуто све у једну гомилу, која је била измешана са остацима оксидираног металног накита и других предмета. Други део те куће служио је за сахрањивање неспаљених лешина, као непосредан пример паралелизма у погребним обичајима људи тога доба.

Најмлађа некропола босанска тих старих времена, откривена у прехисториски толико обилатом бихаћком крају, и опет у подручју Јапода, то је некропола у Рибићима. Она потиче из средњелатенског времена и траје до II века по Христу; нађени новци у њој допиру до цара Антонина Пија (137-161. године). У њој потпуно превлађује обичај спаљивања: од 36 гробова само их је 6 било са скелетима. Спаљене кости, с нешто накита и сакралних посуда, покупљене у једну жару, ставиле би се овде у земљу, па би се обично покриле каквом зделом или каменом плочом и онда засуле земљом. Оружје, а особито дуги ножеви, стављали су се по гробу с поља, негде преко хумке, а негде су „крај жаре окомито усађени у земљи”. Нешто од тог старог обичаја као да се одржало и код нас. Већ покојни В. Карић указао је на песму о смрти Кајице војводе, где Срби, после војводине погибије,

Саранише војводу Каицу,
Чело главе копље ударише

По гробу му оружје простреше;
Од Маџара унку начинише.

Још једну сличну стару, традицију поменуо је г. Ћ. Трухелка. Проучавајући једну латенску гомилу у Махревићима (чајнички срез), он је у њој нашао, поред спаљених костију и уза њих оштећених предмета од ватре, још и велик број стаклених делимице лепо орнаментисаних зрна од ђердана, од којих добар део очигледно није био у ватри, него је у гомилу бачен накнадно као дар или милост несталом. „Сличне донације на гробу покојника још су и данас обичајне у нашег сеоског народа, те ће особито женске осим јабукама, лимуновима, јаглуцима, даривати покојнички гроб накитом - ђерданом, прстењем и др.”.

II

Најстарије становништво Босне и Херцеговине мисли се да су били Трачани и да је Бутмир њихово насеље, као што би такво било и Винча у Србији. Ван сумње је, међутим, да су овде живела многобројна илирска племена, чији саплеменици допиру јужно до Охрида, источно до Мораве, а на западу и с друге стране Јадранског Мора. Од многобројних њихових племена помињемо само Јапод у босанској Крајини са средиштем око Бихаћа; у долини Неретве Ардијеје или Вардеје; у југозападној Босни и средњој Далмацији Делмате или Далмате, по којима је читава земља добила своје име, исто као и наш град Delmanium, Дљљмно или данас Думно и Дувно. „Највеће и најбоље од илирских племена” беху Аутаријати, који допиру далеко у унутрашњост (од њих вероватно име Таре). Они су се дуго борили са Ардијејима око неких сланих врела, ради исхране стоке, и успели су да

противнике потисну далеко према југозападу. Негде у средини Босне становали су Деситијати, док су у источној Херцеговини становали једним делом Доклеати, по којима се читава једна област прозвала Доклеа или Дукља.

Прве везе тих племена са светом, бар колико говоре хисториски извори, почињу преко Грка. Грчки трговци, понешто у одисејској традицији, одавно су обилазили обале Средоземног Мора и већ су у VII веку пре Христа почели оснивати колоније на албанском приморју (Дирахијон-Драч). Новац из те и из друге грчке албанске колоније, Аполоније, био је понајвише у промету по нашим земљама све до владања римских царева. Али има новца и из других грчких крајева, чак и са Еубеје. Уопште, утицај грчке новчане културе врло је видан. Једно мање илирско племе, Даорзи, које је становало на левој обали Неретве, у столачком срезу, ковало је у II веку пре Христа свој бронцани новац са грчким натписима, исто као и илирски краљ Балајос у Рисну. Грчког утицаја има и иначе. Међу амфорама у Чапљини нађена је једна са грчким натписом, који служи као непрепоран доказ увоза, исто као и једна посуда са грчким жигом у Градини код Сребренице. У верском култу сретају се имена Хермеса; Пана и Нимфе као божанства, за стада и Артемиде као божице шуме и лова. Грчке производе поменули смо у старим налазиштима, као примера ради на Гласинцу. Ено другог примера у махревићкој гомили. Тамо је нађен један прстен са дугуљастом овалном гемем од карнеола, на којој је био паенски лик грчког порекла. Да је грчки елеменат доста дубоко залазио у Босну, сведочи један грчки натпис из Биљаче код Сребренице. Не мањи је доказ за то и један вотивни споменик Митрасов, у Лисичићима код Коњица, завештан од неког Менандра из малоазиског Афродизијаса. Главно место за сав тај промет с нашим земљама беше стара лука Нарона, данашњи Вид код Метковића. Она се већ помиње у другој половини IV века пре Христа као најважније место нашег подручја, у које свраћају многе лађе и трговци. Основали су је Грци и дали јој име по реци Неретви (грч. Нарон).

Негде око средине IV века пре Христа провалили су Келти из Паноније у земље око Саве и продрли дубоко у унутрашњост Босне све до Неретве, где су задали тежак пораз Ардијејима. У исто време они су потиснули и Аутаријате, који се услед тога померају све до Мораве. Сувише борбени Келти су се упустили у велика ратовања и расплинули се на више страна, после чега је, природно, следио пораз. У Србији једно њихово племе, Скордисци, држи се нешто дуже и оснива своју тврђаву Сингидунум, данашњи Београд. У Босни јак утицај Келта да се утврдити код племена Јапода; а у Херцеговини њихов траг остао је у подручју око Коњица, где се међу именима налазе и овака, чисто келтског порекла: Јакус, Бојо, Имсцелио.

Илири су били у главном брђанска, данас би рекли чисто динарска племена, у главном сточари, немирни и готово стално у међусобној крви. Ардијеји су чисто четничко племе и кад их Аутаријати потискују према мору они се убрзо сналазе и почињу гусарске нападаје по целом приморју. У својим малим чамцима, брзим и лако покретним, они не само што се смело отискују далеко од обале, све до Егејског Мора, него се усуђују да с њима нападају много веће грчке и после римске лађе. Живећи тако као четници, гусари и сточари, они се навикавају на лак живот, постају облапорни и похотни и нарочито воле да се опијају, уживајући у честим гозбама. Њихово пиће је нека врста пива, сабаја, а код нас можда и вино. Има, чак, прича да су их Келти, сазнавши за тај њихов порок, намамили на добро спремљену гозбу и замађијано пиће и тако их потукли. На пијанкама учествују и жене, које су код Илира равноправне и које понекад узимају и врховну државну власт, као краљица Теута. Породични живот код таквих људи не изгледа да је био много моралан. За извесне илирске поглавице зна се да су имали више од једне жене, а за либурнске жене бележи се да су имале повише мужева. Слободне илирске жене, којима девојаштво није увет за удају, снажне и лепо развијене, раде све кућне послове, а уз то чувају стоку и довлаче саме дрва за кућу; живе, дакле, од прилике онако као и данас жене по Албанији и Црној Гори, само са мање моралних обавеза. Неспособну за живот децу Аутаријати напуштају и врше тако, као некад Шпартанци, расно одабирање. У борби они се у главном служе копљем; ређи су кратки мачеви у облику јатагана и наџаци. Њихова је главна борбена вештина препад у кланицама, где су врло спретни и где се брзо споразумевају. Коњице, природно, немају. За

борбе у сређеним бојним одредима нису увежбани, нити се ту лако сналазе. У додиру с Грцима и после у борбама добивају као плен нешто више и лепшег оружја, на које очевидно доста полагају. На прсима, место оклопа, носили су токе. Уређење им је племенско. Код појединих племена број брастава је врло велики; код Делмата износио је 342, а код Деситијата 103. Племенима су управљали њихови поглавари, мушки или женски. Племена су живела доста подвојено, чему је много доприносило планинама растављено и разуђено динарско подручје, на ком су живели. Та расцепканост и сувише развијена племенска индивидуалност били су узрок да Илири нису никад створили своје заједничке државе и да су касније, ради међусобних борби и никакве свести о заједници, постали доста лак плен римског империјализма. Средином III века пре Христа беше настала једна илирска држава, али је она ограничена само на подручје Јадранског Приморја, од Скадра до Цетине, а власт тога владара знатно су ограничавали племенски представници. О језику Илира зна се врло мало, пошто су му готово једини остаци лична имена и топографски називи. Тих имена има, међутим, приличан број и на нашем подручју, очуваних понајвише у старим натписима; таква су: Бато, Дазас, Главус, Темеја, Панто, Тата, Пинес, Брикуша, Зорада, Занатис, Мандета и др. У топономастици старих илирских назива има врло много све до наших времена. Главна река Херцеговине, Неретва, носи илирско име. Град Задар звао се раније Јадер или Јадера; очито је да је име у вези с називом Јадрана и са дринском облашћу Јадра. Од ардијејске вароши Бистон и Баст дошао је назив Башка Вода. Готово сва имена босанских река Дрина, Дрињача, Буна, Сана, Уна, Плива старог су порекла и то понајвише илирског. Батово, Батотићи, Батуша, Батићи и сл. несумњиво су у вези с именом Бато. Од племена Ибријана потиче име Ибра. Име Арарева гомила на Гласницу изводи се од речи арар, која се очувала у албанашком и још увек означава хумку.

Као хисториски чинилац јављају се илирска племена и њихова држава тек око 230. године пре Христа. У то време они долазе у сукоб са Римљанима и изазивају с њихове стране жив интерес за себе, а код себе читава промену дотадашње политике. Гусари и четници, несметани од неког јачег противника, они су постали страх свега суседства, због својих дрских нападаја, па су, охрабрени, све више ширили свој круг акције допирући једно време чак до Пелопонеза и до талијанских обала. Од њих почиње осетно да страда римска трговина и по Јадранском мору и по његовим обалама. Ради тога долази 229. године до римског протеста код илирске краљице Теуте. Један од посланика, претећи, рекао је том приликом краљици да ће Рим знати натерати Илире да измене своје навике. Он је ту претњу, истина, платио главом, али је прорекао истину. Његова погибија би повод рату, који је за Илире донео знатне губитке и значио почетак читава низа даљих несрећа. Римљани су ставили своју тешку руку на Илирију и истрајно су радили да се тамо учврсте. Илири им у том сами помажу. У међусобним борбама они се слабе толико, да морају зависити од других, а осим тога једна страна тражи увек наслон на Рим. Уз то, њихово гусарење не престаје и даје стално новог повода за све оштрије мере. Године 168. пре Христа, после пораза илирског краља Генција, и северно илирско подручје, од Скадра до Неретве, дође под врховну власт римску, док је јужно било већ раније изгубљено. Слободна остадоше једино племена из унутрашњости. За Делмате се, међутим, помиње изрично да су се били одметнули од свог илирског господара, да су створили самосталну државу и да су остали слободни и после његова пораза. Само за кратко. Несумњиво је било да је цепање појединих илирских племена ишло једино на руку Римљанима, који су, ради тих међусобних илирских борби, могли постизати своје успехе са мање напора и жртава и којима је после било лакше савлађивати мале противнике сваког понаособ. Године 155. пало је у римске руке и Думно, главни град Делмата. Мало после тога Римљани су почели своја освајања Илирије и са северне стране, полазећи од Истре у долину Саве. Од године 129-118. пре Христа они су продрли до Сиска и Салоне, узели све те области и још тада образовали посебну провинцију Илирију, чија је граница ишла од реке Формија, јужно од Трста, преко карста и јулиских Алпа, на реку Саву. У тој покрајини био је 59. проконзул нико мањи од славног Гаја Јулија Цезара. Слободољубиви Илири нису мирно подносили римску власт и устанци су код њих били и врло чести и врло крвави. Нарочито беху искористили љуте римске борбе за време грађанског рата између Цезара и Помпеја. Далматински устанци стадоше на страну Помпејева, несумњиво не из неког републиканског уверења, него из демонстрације против свог некадашњег заповедника и са

намером да се у општем метежу користе и сами. Устанак далматински тога времена траје дуго и тек је Октавијану, после великих напора и после свог личног излагања, успело да 33. године поново покори побуњену земљу. „Ни у једном од својих ратова”, вели Момзен, „није Цезар у толиком степену развијао своју енергију и личну храброст”. Том приликом Октавијану су се покорила и многа племена далеко у унутрашњости, која су дотле била у главном слободна. Устанака је, ипак, било и доцније. Племена, која су свикла да живе у слободи, не водећи обзира ни о ком, сем о својим прохтевима и интересима, нису могла, и после тешких римских удараца, да потпуно повију главу. Кадгод чују или виде да је римска војска уплетена на другој страни, Илири се дижу и кушају своју срећу. Последњи од таквих устанака, и опет врло великог обима, био је у години 6-9. после Христа који је енергично угушио доцнији цар Тиберије.

Мир иза тога трајао је годинама. Римска управа, јединствена у својој административној организацији, брзо уводи ред и својим гарнизонима и ветеранским колонијама врши поседовање најважнијих прометних линија и почиње своју постепено романизацију земље. Одмах, од првих дана, Римљани живо раде и на подизању путева. Још Октавијан даје потицај за то, из почетка с намером, да би војсци и комори олакшао пут кроз тешке и опасне далматинске и херцеговачке врлети. Убрзо сва је Босна и Херцеговина испресецана путевима. Главна пруга полазила је из Аквилеје и ишла је дуж Динарских Алпа све до Скадра, одвајајући се једним краком за Сисак, другим од Салоне на Саву и трећим од Нароне на Дрину. Друга важна линија ишла је од Љубљане (Емоне) на Сисак и Сирмиј (Митровица) и одатле даље према мору, хватајући споредним путевима главна места појединих области. Главно римско културно средиште за Херцеговину била је стара Нарона. Богата трговачка варош са свим, што се тад у једном римском граду могло наћи, са форумом, купатилима, позориштем, државним зградама и киповима, несумњиво је деловала на све елементе, који су из унутрашњости долазили у њу. Њени трговци, опет, ишли су у провинцију, да ухвате везе и почну измену добара. Из Нароне је вршена и колонизација. Прва по реду, као најближа, била је богата габеоска долина око Неретве. У њу долазе наронске колонисте као филијале тамошњих породица, као што су Атилији и Папији. Одатле, они прелазе и даље. На Бротњу, у Читлуку, утврђена је породица Сафинија, чије је главно седиште било у Нарони. Иначе, главно место читаве земље била је Салона, која је дошла у ред првих места читаве државе, кад је цар Диоклецијан почео у њеној близини подизати свој величанствени двор. У самој Босни и Херцеговини развило се временом више римских градова, од којих су понајважнији, а нешто боље познати, ови: Бистуе стара (у Варвари, на извору Раме) и нова (у Зеници), које су добиле градско право већ у I веку; Салвиум (Грковци, у ливањском пољу); у рудничком граду Домавијуму код Сребренице био је главни уред за све сребрне руднике читаве Далмације и Паноније; Делминиум - Думно; Градац код Посушја и Столац. Најстарији форум у нашој земљи беше онај у Думну, подигнут већ 18/19 године по Христу. Као занимљив докуменат римског културног утицаја и потребе за извесним бољим животом постоје остаци већег римског купатила на Илици код Сарајева са мозаицима и накитом отменије врсте.

Римски трговци увозили су у наше земље понајвише предмете финије и раскошне; амфоре, стакло и његове израђевине, фибуле, боље оружје, накит, после светилке и сл. Извозили су, међутим, према једном извору, дрво, млечне производе и железно. С млечним производима очито је у вези сточарство, које је било стално једно од главних занимања босанско-херцеговачког становништва. О њему и о богатству ових крајева у стоци има читава листа навода из свих векова историје; уосталом, доста је поменути, да се само име Далмације тумачи појмом овчије паше. Уз стоку, као извозни предмети, ишла је вуна - у Салони је чак постојала римска радионица за вуну - и коже. Вунена илирска хаљина прешла је чак у обичај код Римљана и под именом *delmatica* одржала се у западној цркви све до наших дана. Од II века по Христу код нас се још нарочито развила рударска производња.

Процес романизације Илирика није био једнак на свима странама. Приступачније приморје са читавим низом нагло развијених градова релативно је брзо добило и романски тип и романски карактер, док је теже приступачна унутрашњост остајала у свом мање-више

примитивном стању и са мање мешаним домаћим становништвом. Римско културно освајање ишло је понајвише уз копнене и водене путове и око места чији је привредни значај заслуживао посебну пажњу. Али, како је римска власт трајала врло дуго, пуних пет векова, она је ипак у толиком времену морала оставити трага и дубље у унутрашњости. Сетимо се само утицаја Турака на нас. Утицај романизације био је нарочито велик код војске. Војска је илирска већ у II веку осећала у ствари „римски“. Крвави метежи, које су од II века почела да изазивају померања народа у средњој Европи и римска завојевања преко граница Дунава; упади Гота у балканске покрајине и њихови нападаји и на илирске земље; општа узаврелост на врховима римске управе, где је многи војсковођа, без великих скрупула, узимао царску власт и стварао пометњу; - све то изазива ратоборна илирска племена, не да покушају ослобођење од римске управе, него да као њени легионари уђу у прве редове борбених странака и да својим одлукама утичу на најважнија лична и управна питања у држави. Тад настаје код Римљана, како веле, „илиризација војске и управе“. Стара традиција своје државне слободе била је, дакле, ишчилела и илирски војнички елемент нашао је своје амбиције у хијерархији римске војске. Из њихових редова долази чак неколико римских царева „Што су били Албанези дуго времена турској држави, то су на исти начин и њихови преци радили у римском царству, кад је доспело до сличног распадања и сличног варварства“.

При дефинитивној подели Римског Царства у источно и западно, 395. године, Далмација је дошла у западну сферу. У њој је била подразумевана и Босна, чија је граница на истоку била, у главном, долина горње Дрине и крај до Рудника. Али, како западно римско царство није трајало после тога ни пуних сто година (пропало године 476), то се ни ова подела, бар у државно-административном погледу, није могла даље одржати. После кратке власти Источних Гота, дошле су наше земље у VI веку под Византију и остале под њеном врховном влашћу неколико векова. Али, утицај Рима на ове области одржао се у другом правцу, у културном и духовном, и никако није могао бити потиснут од грчког елемента. Тај културни и духовни утицај Рима и Италије на далматинско приморје и Босну и Херцеговину сасвим је разумљив, кад се узме у обзир географски положај оба подручја и лако уоче многе везе, непосредне и врло блиске које су неколико векова постојале између њих. Утицај латинског језика и романске културе био је, у осталом, толико јак и преко граница Далмације, да је могао освојити читаве далеке покрајине као Дакију на Дунаву. Не треба сметнути с ума, да је то био службени језик и да је био уведен готово у сву администрацију. Сами цареви византиски подржавали су га у свечаним актима. Оснивајући град Скупи цар Јустинијан га назива Јустинијана прима и његов писац Прокопије мора да тумачи својој грчкој публици, како то има да значи прва. Сви народи Полуострва, веома измешани, Илири, Трачани, Готи и друга племена, као некад народи Аустрије немачким, служили су се латинским језиком за узајамно споразумевање, јер је то био и језик администрације и језик војске. Утицај духовни био је нарочито јак од појаве хришћанства. Има вести да је чак Тит, ученик апостола Павла, долазио у Далмацију да проповеда хришћанство. Ван сумње је да је хришћанских следбеника било у Далмацији рано и да су се тамо упорно одржавали, упркос свих гоњења.

Да је хришћанства било у Босни и Херцеговини још пре доласка Словена, има више доказа. Прво су остаци старих цркава. Као једна од најстаријих јесте капела у Видоштаку код Стоца. Тај крај беше у римско доба веома напредан. Близак римским логорима на Неретви, а посебно великом логору Могорјелу, недалеко од Нароне, у питомој долини Брегаве, Столац се био лепо развио и показивао извесну раскош, највећу досад познату у читавој земљи. Ту су нађена купалишта с доста укуса и богати мозаици, каквих није било ни у самој Нарони. У тој римској колонији нађена је та капела са 19 квадратних метара површине. Друга, мало већа, сасвим проста, откривена је у Борасима, у долини Требижата, у најгушћим римским насељима. Трећа, права базилика, нађена је у римској колонији Скланима. Али, од ових је најважнија двострука базилика у Зеници, у Бистуи, где је било у VI веку седиште једног епископа. У Босни и Херцеговини почетком VI века било је хришћанство организовано под две епископије, нароноском и то бистуанском. На црквеним саборима држаним у Салони 530. и 532. године налазе се епископи од обе те епископије. Нешто од старе хришћанске културе првих векова остало је и у топомастици наших

крајева. Брдо Цибријан код Требиња или Срђ код Брезе несумњиво имају имена од Св. Ципријана и Св. Срђа, којима су ту негде биле подигнуте цркве. Назив Жупљана на Стону дошао је од Св. Жулијана (Јулијана), Суторина од Св. Ирина, Сушћепан код Херцег Новог од Св. Степан. Варвара код Прозора има још очуване рушевине цркве те светитељке. Сав црквени утицај био је латински. Сви епископи на западном делу Балканског Полуострва беху претежно романског порекла. Чак је њихов број превлађивао добрим делом и у средишњим областима, захваљујући деловању папина викаријата у Солуну. Од 98 очуваних имена епископа из тих области, 59 је несумњиво латинских, као Аманциус, Сатурнинус, Секундианус, Гајус, Феликс итд. У Далмацији тај утицај латинског језика и културе био је још интензивнији и одржао се све до наших времена.

III

Тридесетих година VI века, док је византиски цар Јустинијан почињао своја ратовања на свима странама ондашњег света, стале су кроз недовољно заштићене северне границе царства продирати словенске чете, потискиване са својих подручја гомилама источних народа, нарочито Хуна, који су у општем померању Сеобе Народа надирали према плодној и богатој дунавској котлини. Већ у IV веку понесена Хунима, више као њихови подложници него као њихови савезници, поједина словенска одељења силазила су у крајеве око Дунава, али од краја V века она тамо стижу у већим групама и у првим десетинама VI века има их већ толико да упадају у очи. „Највећи део оностране обале Дунава Словени насељавају”, каже за њих савремени византински писац Прокопије. Одатле, они прелазе у Византију делимично да служе као најамници у њиховој војсци, као што су пре чинили Готи, а делимично, али још више, да плене грчко подручје, по примеру Хуна, Бугара и Авара. Од средине VI века словенски упади бивају чешћи и већ се примећују појаве, да појединци и групе заостају на византиском подручју. Византиски писци казују отворено да се Словени понегде на њиховом подручју понашају „као у својој земљи”, а далеки сирски писац, Јован Ефески, пише 584. године да они „станују ту сасвим слободно и без страха”. Године 598. за време офанзива цара Маврикија на левој обали Дунава, Авари и Словени нападају Далмацију с Босном заједно. Незаштићена, Далмација је тада грдно страдала. Помиње се да је у њој том приликом разорено 40 градова и посебно неки још непознати град Балки или Баљке. За владе цара Фокаса, а нарочито за владе његова наследника цара Хираклија словенске прелажење на Балкан узима још више маха. Заузет борбама на Истоку, најпре са Перзијом, а после са Мухамедом и новим верско-политичким покретом у Азији, цар Хираклије, сам пореклом источњак, беше обратио сву своју пажњу на ту страну и за велике ратове тамо употребио све расположиве силе. Северна граница Византије остаде као отворена и кроз њу су, у првој половини VII века, покуљала многобројна словенска племена. Општу несигурност, која је завладала у нашим крајевима пред крај VI века, врло добро илуструје сакривање и закопавање новца и накита домаћег становништва. У Нарони нађен је закопан златни накит једне хришћанске госпође с новцима царева од Јустина I до Тиберија II (т. ј. до 582. године) који су били склоњени сигурно у бегу испред непријатељске најезде. У Грабовнику, међу Љубушким и Витином, био је у једној гомили сакривен гвоздени лонац са златним новцем цара Јустинијана и Јустина II (т. ј. до 578. године).

Природна је ствар да је словенски елеменат, који је населио ово наше подручје, дошао под утицај романске културе. Данас је јасно да грчки утицај на Србе почиње доцније, тек у X веку, кад је наше племе почело да се шири према котлинама косовској и моравској и кад је, посредовањем маћедонских Словена, почела християнизација српских племена у знаку грчке духовне културе. Српска племена груписала су се, с почетка, у планинским пределима од Саве до Лима и од Цетине до Бојане, дакле поглавито у подручју данашње Босне и Херцеговине, западне Србије с Новим Пазаром, јужне Далмације и Црне Горе. Под својим народним именом она се помињу на овом подручју, и то баш у Босни, први пут 822. године у Аналима франачког писца Ајнхарда. У народу је било предања да потичу делимично од северних сродничких племена, познатих данас под именом Лужичких Срба. Константин Порфиригенит изрично је забележио саопштење да племе захумских владара Вишевића вуче лозу „од некрштених становника око реке Висле”. Хрватско племе посело је северну и средњу Далмацију, Хрватску и босанску Крајину и западне стране Босне, а на северозападу улазило је у Крањску и Штајерску, где је за дуго очуван помен њихова имена.

Од старих словенских племенских назива остало је још у босанској Крајини име Дулиба, а на десној страни Неретве име Смољана. У народу је запамћено и име Авара или Обара. Између Врбаса и Нина остало је седам места са њиховим називом Обровац и Обарска; а сама реч обарски обележава тамо нешто плаховито и сурово.

Првобитна организација словенских досељеника била је племенска, каква се делимично очувала све до наших дана у конзервативним брдским областима, у источној Херцеговини, Црној Гори и Боки Которској. Нека од наших данашњих племена дошла су у везе са староседелачким, код којих је племенска организација била исто тако врло јака и чини се, судећи по њиховим називима, као Кучи, Матаруге, Букумири итд., да су се и стопила с њима. Том стапању несумњиво је много допринео и њихов географски положај у подвојеним котлинама планина динарског система, а и заједничка сточарска занимања. Племенске територије биле су у главном поједине, релативно мале, жупе, природне јединице, око појединих река (Дрина, Рама, Врхбосна и др.) или у пољима (Фатница, Љубомир и др.) или на местима погодним за сточарство (Рудине, Борач, Драчевица и др.). Занимљиво је да данас жупа или „жупно место” означава, по Богишићу, само „преддио, гдје је питомо, т. ј. гдје снијега нема и гдје рађа виноград”. На челу жупа су жупани као наследна господа. Порфиригенит наводи за требињску област четири рода наследних жупана. У Захумљу је наследна династија Вишевића. Над жупанима био је неки владар, „архон” (народно име није очувано), са влашћу над више жупа. Таквих владара било је у српским земљама IX века више. Поред Властимира наводи се требињски жупан Крајина, коме Властимир даје кћер за жену и титулу архонта „хотећи га одликовати”, и дајући му том приликом и потпуну самосталност. Централизација власти не постоји; у том Властимировом акту има нечега што директно подсећа на поступке наших задружних обичаја. Поглавице су биле ограничаване у својој власти устаном народних сабора. Изглед малих племенских сабора познат нам је из описа пољичких скупштина код Сплјета. Пољичани су, зна се, дошли у Далмацију из Босне. Њихове скупштине одржаване су на једном извесном месту, под ведрим небом, а сачињавала су их само племенита господа („кућићи”). У нарочитим случајевима сазивао се збор цела народа, такозвани „збор подимни” (т. ј. са представницима сваке куће, у којој има живих људи, „по диму”). Помен о таквим племенским скупштинама у Паштровићима има и Љубиша у свом Кањошу Мацеџовићу. „На сред приморја општине паштровске има једна мала лука, пусто жало, коју људи и дан данашњи зову Дробнијем Пијеском. То је земањом бивало мјесто гдје се народ купио на збор и на одлуке... Четири суђе и дванаест властела, од сваког племена по један човјек, слободно и на поређе изабрани, сједили би под једном међом врх пијеска, а остали домаћини један до другог по пијеску, и ту вијећали и судили о најважнијема послима”. Чести су зборови у требињској области, али ту није сасвим сигурно, ко је све имао права да на њима учествује. Да је тамо долазио и прост пук има неколико несумњивих доказа. У Дробњацима још се и сад зна „Зборна Главица”. Кроз све време робовања под Турцима сабором се стално звао народни скуп код цркве у извесне празнике.

Већ за старе Словене забележено је још у VI веку да им се „имена мењају према различитим породицама и местима”. Та особина племенског уређења јавља се стално у нашим областима. Већ је К. Јиречек истакао како су извесна племена потиснула својим називима имена ранијих области; тако се место жупа Врсиње, Оногошт или Папратна јављају Зупци, Никшићи, Мркојевићи. Народна предања памти донекле те везе, али их доста често меша и претвара у легенду. Ено најлепшег примера за то у предању о Бјелопавловићима. Занимљиво је свакако пратити читаве низове родова из једне породице. У неретванској Крајини живело је чувено племе Качића, чија старина иде врло далеко. Од њега потичу многа братства, хисториски потпуно аутентична: Миошићи, Жарковићи, Андријашевићи, Стипићи, Петковићи, Бартуловићи и др. У требињској области моћно беше братство Љубибратића, које се под тим именом помиње све од XIV века. Већ 1432. године наводи се пет линија тога рода: Љубишићи као најважнији; затим Медвједовићи, Дабиживовићи, Радивојевићи, Добрушковићи. У Попову се од 1342. године помињу Николићи, чија презимена после налазимо као Вукосалиће, Богишиће, Гргуревиће. Од породице Хрватинића у Босни у XIV и XV веку имамо Вукославиће, Вукчиће, Павловиће,

Стипаниће. Црногорска династија Петровића изводила је своје порекло од неке босанске лозе, која да је преко Никшића и Бањана стигла под Ловћен. Као родоначелника те линије означавали су два брата: Рајича, од кога су Радонићи, Жутковићи и др. и Херака, од кога су Петровићи, Поповићи, Кустудије и још неки.

Главна занимање становништва у временима Средњег Века било је сточарство и земљорадња. Али је сточарство било више у обичају. Читаве области, као билећке Рудине, бавиле су се готово једино том врстом народне привреде. Сами владари занимали су се посредно и тим послом. Босански краљеви извозили су свој сир у Дубровник и Италију, исто као и српски краљеви своју стоку. И најранија плаћања и глобе држави и краљу вршена су не новцем него стоком, малом и великом. Сточарство се одржало као једно од традиционалних занимања све до данас, са врло много старих наслеђа и правних уредаба у погледу испаше, у кретањима сточара, у „издизању стоке” у планине и са много старинских назива за стоку и сточне производе. У Херцеговини постоји једно племе муслиманских балија (у Подвележју и код Габеле), са својим посебним начином животом, које живи искључиво од сточарства. У називима за стоку и сточне производе, посебно у млекарству, има врло много старих романских и албанских речи. Нема сумње да се велики део старог сточарског становништва измешао са новодосељеним Словенима и знатно утицао на њих у сточарству, познавајући боље земљишта и имајући можда више вештине у извесним стварима.. Још у почетку XIV века налази се у сред Херцеговине, у столачком крају, пастирска албанска општина Бурмаза. По пастирским организацијама у катунима добила је у Црној Гори читаву једну област своје име (катунска нахија), а у Дубровнику се много наша племена зову просто: „катун Дробњац” или „катун Мириловићи”. Отуд је за све пастире и романског и словенског порекла дошао и општи назив Власи. Земљорадња је била ограничена само на неке долине. Пасивна Херцеговина и онда није могла да се прехране својим житом, него је често увозила храну. У дубровачким књигама има помена да је понекад жито довожено чак из Апулије. Једино су још Неретљани, мимо та занимања, наставили стару традицију бродарства и гусарства. Њихови чамци, који понекад примају до 40 људи, крстаре уз све обале Јадранског Мора и постају наскоро напад за пловидбу у тим крајевима.

Гоњен и гонећи, у борби и пљачки, спустио се словенски елемент са разних страна истока и севера у дунавску долину и одатле у унутрашњост Балкана. Још примитиван и усплахирен читавим вртлогом Сеобе Народа, он је запао у балканске шуме и кланце, с почетка нимало сигуран колико ће ту остати. С неповерењем су пратили ти дошљаци не само сваки покрет византиских власти, него и сва кретања својих саплеменика и врло брзо, у својој инстинктивној грабљивости, они су сртали једни на друге, да би, узајамно истрти, били сигурнији за свој плен.

Крајем VIII и почетком IX века почело је опасно надирање Франака према истоку и југоистоку. На ударцу су биле словеначке и хрватске области. Против тога туђег освајања јавља се покрет отпора, у коме се највише истиче личност Људевида Посавског из Сиска. Овај активни човек успео је, да борбу прошири на доста широк фронт и да око себе окупи и Словенце са запада и чак племе Тимочана са истока. Од 819-822. године он је, с много напора и жртава, ипак некако одолевао Францима; али се на крају, треће године, препаде од велике франачке на њ упућене војске и пребеже у Босну Србима, „за који се народ казује”, вели франачки аналит, „да заузима велики део Далмације”. Али грамжљив и без моралних обзира, Људевид убија једног од жупана, који га је примио као бегунца, и присваја себи његову област. У исто време шаље и посланике франачком цару, изјавивши спремност да му се покори. Овај није хтео да преговара с њим. Људевид, с тога, долази у безизлазан положај. Гоњен од Франака, а ради свог недела омражен код Срба, он постаје немогућ, мора да бежи из Босне и завршава 823. у гадачком крају, где гине од осветничке руке. Сва његова држава потпала је под франачку власт; а покрет, који је први пут у нашој историји, за ослобођење од туђинаца, ујединио добре делове Хрвата, Срба и Словенаца, пропао је ради недостатка снаге и ради мале вредности човека, који га је носио. Али ипак, од отпора према Францима, као природна реакција нападају, дошло је до ближе везе између појединих хрватских племена и до стварања хрватске народне државе. На исти

начин, ради борбе с насртљивим Бугарима, створена је и српска државна заједница; обе у првој половини IX века.

Током IX и X века почиње и главна активност за покрштавање Јужних Словена. У Босну, с њеним централним положајем, хришћанство је могло доћи само посредним путем: или из Маћедоније, од тамошњих словенских припадника, који су с успехом деловали крајем IX и почетком X века; или из суседне Далмације. Ова је друга била ближа и видно активнија. Занимљива је и важна појава да су најстарије хришћанске цркве у Босни и Херцеговини саграђене „или на самим римским зидинама или у непосредној близини рушевина римских насеобина“. „Ми ту гледамо“, вели Ћ. Трухелка, „исту културну слику у малом, што је у великом приказана у развалинама Диоклецијанове палаче у Солину-Сплету, када се, иза катастрофалне провале барбара, разбјегли римски грађани плашљиво купе око разорених огњишта“. Најлепши примерци црквене декорације очувани су у Дабравинама код Вареша и у епископској цркви у Зеници. Као посебни локални тип те уметности, где се „пластика стављала у службу архитектуре“ и где су симболичне алегије комбиноване са разноврсним облицима плетарног орнамента, геометриских фигура, акантова лишћа и набреклих гроздова, налазимо стећке из Доње Згошће (два најлепша примерка су данас у сарајевском музеју). „Он као да је заглавак ове уметничке традиције, јер се ту уз обилну орнаментику романскога стила појављују већ мотиви, који спадају у коло простонародне уметности“. И предмети који су налажени у тим рушевинама и у гробовима око њих имају своје аналогije понајвише у Далмацији. У остацима тих цркава нађени су и неки хришћански натписи, чији је језик само латински.

Долазак на владу цара Василија I Маћедонца (867-886) донео је читав обрт у византијској балканској политици. Он привлачи царевини не само суседне Бугаре, него и најзападније становнике Полуострва. Опасност од Сарацена, чије лађе проваљују у Јадран, обратила је све очи угроњених на енергичног императора у Цариграду. Његова флота доиста доносила заштиту. С њом после учествују и наша племена; она, која нису хтела да иду с Византијом, била су кажњена и силом натерана. Хрвати добивају свог владара непосредно из Цариграда. Око 876. године готово сва се Далмација обрће не само византском цару него чак и цариградском патријарху, на запрепашћење папино. Најупорније су се држали Неретљани. Они су у сталној борби с Млечанима, па кушају да се одупру и Византији. Али, кад су видели судбину својих хрватских суседа, поколебаше се и сами. Уплашени, они су, преко нарочитог посланства, изјавили цару своју покорност и замолили свештенике да их преведу у нову, дотле енергично одбијану, веру.

У X веку политички видокруг наших људи постаје шири. У љутим борбама између Византије и Бугарске, Срби су осетан чинилац и њих траже и једни и други. Већина рашких владара држи готово стално с Византијом, јер их Бугарска, као непосредни завојевачки сусед, сувише притиска. Захумски господар, Михајло Вишевић, који није непосредно угроњен, држи, међутим, страну Бугара. За владе силног бугарског цара Симеона, Захумље боље пролази од Рашке, која бива покорена и опустошена. Али, иза Симеонове смрти (927. године), долази устанак и успех Чаславов и обнова рашке превласти. Часлав је успео да под своју власт скупи целу данашњу Босну до Пливе, Лијевна и Цетине; на истоку граница му је ишла све до Раса; на северу до Рудника и Саве; а на југу до мора. Први пут се тада за ову читаву државну творевину употребљава скупно име Србија, η Σερβία. Српско име од тада постаје шира ознака за племена истог порекла и особина. У Србе тадашњи византиски цар, савременик догађаја, Константин Порфирогенит јасно врста: Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане, иако ови последњи нису били у Часлављевој држави.

Један арапски писац казује о Словенима Балканског Полуострва, у ово доба, да су њихова западна племена, Срби и Хрвати, најхрабрија и да становници оних крајева зазиру од њих и траже њихову заштиту. Да није њихове племенске расцепканости и суревњивости, - вели он мало претерано - како су смели и одважни, „не би се с њима могао мерити по сили ни један народ на свету“.

Од Часлављеве погибије у борби с Мађарима (око 960.), у Босни се господари нагло мењају и настаје време унутрашњих сукоба. Њом за кратко владају, сем домаћих господара, Хрвати, Византинци, Словени из Маћедоније, па најпосле Срби из Зете. За време краља Бодина (1081-1102) Босна је последњи пут у саставу српске државе, док јужне покрајине, Хум, Требиње, Конавље и Стон с неретванском крајином, остају у заједници са Србијом и неколико векова после тога.

IV

Од почетка XII века почиње ширење Мађара на Балкан. Учврстивши се на свом подручју, они крајем XI века живо утичу на Хрватску и 1102. године успевају да униште слободну хрватску краљевину. Од 1107-1110. године добивају и приморске градове Задар, Сплет, Трогир и отоке Раб, Црес, Осор и Крк. Од 1127. године почињу дуга ратовања Мађара са Византијом и њихов интерес за Србе, помоћу којих су се надали лакше постићи успехе у тим борбама. Мађарске везе са Србима тога времена врло су интимне; краљ Стеван II оженио је свог наследника Белу кћерју српског великог жупана Уроша. У то време, од 1134-1136., узели су Мађари и босанску жупу Раму, несумњиво с далматинске стране. Од 1138. године јавља се Рама као стални саставни део мађарске краљевске титуле. Вероватно је, да су Мађари том приликом проширили своју врховну власт и на остале делове Босне, јер у оснивачкој повељи манастира Чатара у Мађарској нови краљ Бела II, на скупу у Острогону, 1137. године „по пристанку целе земље“ даје босанско војводство свом сину Ладиславу. Тај моменат је важан и по овом Ладислав је био син српске принцезе и кад он постаје господар те области, то значи да јој за владара долази човек наше крви. Он ће, према мађарском схватању, личним везама омогућити трајније спајање те земље са њиховом круном. Како ниједан извор не помиње борбе око тог, врло је вероватно да је цело ово питање било решавано по пристанку босанске властеле и у споразуму са жупаном Урошем. Мађарска врховна власт у Босни траје после тога, с малим прекидима, преко пуна два столећа.

Као представници домаће власти јављају се у Босни банови који нису прости врховни чиновници, као у Хрватској, него наследна господа. Први од познатих банова је Борић, пореклом из Грабарја, у близини Брода. Како је и по којим својим заслугама дошао он до части босанског бана није нам данас познато; зна се само да је припадао јаком и врло коренитом братству. У мађарско-византиским борбама учествује и он као вазал мађарског краља, али нема велике среће. Свргнут је с власти кад је у борбама двојице мађарских претендената изабрао да помаже слабијега. Иза његова пада Босна је још једном, последњи пут, видела византијску војску и дошла под њену власт, да се, иза смрти снажног цара Манојла Комнина (1180. године), за увек ослободи од ње. Исте те године јавља се и први помен о пословичном бану Кулину (1180-1204). Он је био вешт и, што се каже, „срећан“ владар. Од ратних подвига имао је, изгледа, само један; када је 1183. године са Мађарима и Немањом потискивао Византинце из Србије. Остало време провео је у миру уређујући државу. Његову спретност показује начин којим се без тежих криза, самим преговорима и изјавама, ослободио напасти од римске курије, која га је тешко оптуживала као богумила и њихова помагача. У земљи је спомен о њему остао, у главном, врло леп. У пословицама још се и данас људи сећају на времена „од Кулина бана и добријех дана“.

Вести о богумилима, ради којих је Кулин био оптуживан, јављају се први пут око 1200. године. Порекло ове хришћанске секте, чије словенске особине показује само име, није још довољно испитано. Колико се данас зна, она се појавила у Бугарској, у X веку, за време њеног опадања, као нека реакција целом режиму у ратовима исцрпеној земљи. Немајући ниједног чисто богумилског текста, који би сам излагао њихово веровање и приказивао њихове тенденције, ми смо углавном упућени на пристрасну противничку литературу о њима, да би отуд сазнали нека од њихових начела. Али, у много случајева, где можемо наводе антибогумилске књижевности проверити другим изворима, као, на пример, од XIII-XV века у Босни, ми видимо да се они не слажу и да су, према том, многе од поставака проблематичне. Нешто од тог долази по свој прилици отуд што се током времена и код богумила попуштало у првобитној начелности и што су прављени нужни компромиси ради судских одношаја, ради државне потребе и ради личних разлога; а добар део неслагања

долазиће још и отуд што су извесне ствари поједини горљиви поборници православне и католичке вере хотимице приказивали горим или понекад просто неразумевали.

У ствари, богумилска наука, по својим основним схватањима, излази из павликанске, односно манихејске секте, са траговима старијих гностичких учења. Све религије Истока имају, са хришћанством заједно, врло јасно изражен дуализам основних проблема људске природе, добра и зла, анђела и ђавола. Добро, то је сам Бог и оно што је по превасходству његово, дакле, душа; зло је материја, односно тело. У људском животу вечна је борба између тог двога. Сазнање тога доводи до потребе да се прави хришћанин у своје деловању труди помоћи души против тела, односно духовним савладати телесно. С тога, као најдоследнија последица таквих схватања је одрицање брака. Стари Завет није творевина Хришћанства; он је производ раније телесне превласти и с тога је био одбаћиван сав осим Псалтира са његовим одушевљеним химнама Богу. Покрет павликијанаца пада у оно узбуђено верско стање пре иконоборства и има као карактеристичну црту, прихваћену од богумила, борбеност против црквеног блеска и таштине. Од вере опште једнакости и љубави и скромне молитве постале су фарисејске општине са саблажњивом јерархијом и са учешћем у свим гнусобама дворског и престоничког живота. Они с тога траже враћање старом добу првих хришћанских општина. Нека отпане сувишна јерархија; нека нестане читава круга накнадних светитеља, који се славе мимо Христа и готово равно њему; нека се укине култ икона, који се приближава кумирству. Све треба да се пречисти и исправи. Ради тога се присталице овог учења зову „чисти“, или „прави Хришћани“ или, као код Словена, „богу-мили“. По њиховим схватањима Бог није творац неба и земље и свега оног што је на њима. Творац тога више је зли дух, него Бог. Једино, што је на свету божије и добро, то су дух човеков и сунце. Христово ваплоћење било је само привидно. С тога они не примају крштење, а нарочито су противни крштењу деце, која не схватају значаја тога чина. Људско тело је путено, а путено не васкрсава. Они уопште своде верске симболизације у границе критике здравог разума и не верују у промену вина у крв Христову, па по том не признају ни причешћа. Ругају се помисли о неком, чистилишту и праштању грехова, а директно се буне против штовања крста, на ком је био разапет највећи представник добра. Презвитер Козма, који је у X веку писао своје нападаје против богумила у Бугарској, описује их понекад тако да место огорчења против њих изазива симпатије. Они иступају као људи који су успели да савладају страсти: кротки су и смирени, ћутљиви, без гласна смеха, и видљиво убледели од поста. У народу су врло активни. У Козминим проповедима пребацује се богумилима да су непокорни властима, да нападају богатства и богаташе, да исмевају старешине, да не дају слугама да служе господаре и да карају бољаре. Даљи приговор је био тај што су богумили давали женама извесну равноправност. Другим речима, секта је била готово више друштвена него верска и постигла је своје успехе више на рачун својих социјалних, него ради својих верских начела. Главне богумилске општине биле су у Маћедонији, на доњем Вардару и око Бабуне. Отуд можда и долази име бабуни као друга позната ознака за богумиле.

Из Маћедоније и Бугарске богумилска јерес прешла је у Србију и била тамо узела маха, док је није сузбио Немања врло оштрим мерама. Из Србије дошла је тад у Босну, а из Босне у Далмацију и Италију. У Босни присталице те вере зову патаренима (нарочито дубровачки извори). Тај назив није још довољно објашњен; можда је у вези с грч. „катари“ што значи „чисти“, како су се звале присталице на истоку. Тумачење да назив долази од патаренус = ex pater, т. ј. као ознака за оне који верују да дух свети произлази само од оца, изгледа ипак као понајвероватније. Њихово схватање није онакво као код источних богумила; у много питања они су се потпуно подударали са друге две хришћанске религије у земљи; и постадоше чак једно време вера господе и самих управљача. Они признају свеце; славе крсно име; заклињу се на крст; жене се и уживају светске сласти у пуној мери. Противници су им били ипак и католици и православни. Католици су нарочито жучно устајали против њих и ради чисто верских разлога и ради политичких интереса Мађарске. Али су им и православни били противни. У рашким изворима имају два-три проклетства на бабуне и неколика помена о борби с њима. Само, како су католици бивали подједнако агресивни и према богумилима и према православнима, то су се ови, временом, у обрани

све више приближавали једни другима. Разлике су између њих, пошто обе беху источне цркве, много мање него између богумила и католика. Однос би могао бити између православних и богумила од прилике као у Русији између званичне цркве и такозваних „старобрјадаца”. Неки фрањевачки извори и говоре о „старовирцима” у Босни. По нашем мишљењу греше они који мисле да се под босанским богумилима крију чисти православни. Греше с тога што православље све до појаве Св. Саве није било чврсто и у самој Србији и што није било просто од многих за ортодоксну цркву необичних појава. У Босни, која кроз читаво време од XII-XIV века нема православног епископа, да пође Савиним примером, није, природно, било ни последица Савина рада. За Албанце пише један свештеник из 1308. године да нису „ни чисти католици, и чисти шизматици”. Тако је, вероватно, било и у Босни с богумилима, све док није почела да јача међу њима активност свештенства пећске патријаршије. У дубровачким књигама доста су чести помени о патаренима. Како Дубровчани несумњиво добро знађаху шта су православни, то би они, врло вероватно, ма где оставили трага о том да су патарени у ствари исто што и они, да је то тако и било. Међутим, они то нигде не веле. Богумили су били једна конзервативна секта, са много елемената прве културе коју су примили из Маћедоније и Србије; ради тога је била ближа православљу; и временом се, у маси, у њему и изгубила.

Код богумила се осетно развила национална црта. Гоњени од папске курије и Мађара, они су осећали да је мађарско завојевање, с католичанством заједно, не само угрожавање њихове вере, него и њихове државне самосталности. С тога грчевито бране и једно и друго и своју цркву називају „народном” и „босанском”, а себе саме „правим” или „добрим Бошњацима”.

„Босанска црква” беше овако уређена: врховни поглавица беше дед, свештеници су гости и старци (нижи ред) под скупним именом стројници. У свом тестаменту од 1466. године Радин гост раставља две врсте својих пријатеља, оне „који су праве вјере апостолске”, који су „с правом душом и з добријем начином крштенијем”, „који гријеха не љубе”; а друго су „мрсни људи.” Шта је ближа карактеристика ових других није нам данас познато, али је очевидно да то нису они који би били онако беспрекорни или пречишћени. При свечаним актима патарени би долазили у одређеном броју по седморица (седам недељених дана) или по дванаесторица (дванаест апостола; дванаест месеци). Они станују по местима, која по њима добивају своје име („locus Patarenorum in Glubscovo”). 1872. бележило се да је француски вицеkonzул у Мостару видео у Јабланици, у Херцеговини, два богумилска села; а причало се, да је било остало нешто потајних богумила и око Крешева. Али ми, нигде, у читавој земљи, нисмо чули за какав сигуран траг о томе. Међутим, један податак из католичког шематизма херцеговачке бискупије од 1867. године заслужује озбиљну пажњу. Тамо се каже да је у селу Дубочанима породица Хележ, пре коју годину, прешла у ислам, а „била је последња, која се држала лудила богумилског”. У народу нема данас помена чак ни о самом имену њихову. Понеки назив као, примера ради, поток Бабун код Мостара или име Бабуновић били би једини остаци.

Вести, које су ширене о босанским патаренима, биле су, наравно, врло погрдне. У глагољашкој књижевности, у једном рукопису Дијалога папе Гргура Великога, с почетка XVI века, казује се ово: „О несрићно краљевство босанско, на кога ни роса ни даж не пади, покле роди и схрани и брани толике и такове јеретике, ки говоре, да господин Исухрист ни имел правога тела чловичаскога и да је блажена дива Марија била ањел и многе ине блудње противу вери катуличаској говоре”. У једном рукописном типичу манастира Крушедола пише се опет за „слуге ђаволов” богумиле, како „као тати ноћу иду” и „превраћају хришћане од вере божије”. У Дубровнику сматрала се као тешка увреда рећи неком да је „бабица патаренска”.

После Кулина Босна је постала веома озлоглашена на папској курији ради успеха богумилског учења. Папе љутито пишу како тамо јеретици јавно исповедају своју веру, „као што ламиие доје своју штенад голим сисама” и траже против њих праве крсташке ратове у два-три маха. Босански бан Нинослав (1233-1250) имао је с тога тешких дана. Он је с почетка попуштао папиним жељама и, преплашен његовом активношћу, био вољан да

пусти његове људе несметане у проповедању „праве вере”. По папиним обавештењима Босна је тад изгледала „као пустиња и шикара, пуна трња и коприва, и постала је легло гуја”. Кад је Нинослав видео да папина акција дира његова суверенска права и ради, у ствари, за мађарске интересе, он се обрнуо против ње и примио борбу. Рат је трајао од 1235-1238. и нанео је много штете Босни, али се Нинослав одржао и тад, као и у доцнијим борбама. Тек иза његове смрти би Босна савладана (1253) и подељена у више области.

У самој Босни одржали су се банови рођаци, Пријезда I и његово потомство; док су у неке друге крајеве (Соли и Усору; Сану; Дубицу) дошли страни, већином мађаризирани немачки господари. Од 1284. године добија Мачву с Београдом, Срем и Соли са Усором (данашњи тузлански округ) српски краљ Драгутин као зет мађарског краља и као његов вазал. У Босни између Драгутина и домаће династије нема сукоба; напротив, Степан I Котроман, син Пријездин, узима за жену Драгутинову кћер Јелисавету. На основу те женидбе тражиће његови потомци после непуних сто година српску краљевску круну. По причању архиепископа Данила, Драгутин је у Босни помагао ширење православља (њему се приписује подизање манастира Раче; предање о том, да је он подигао Папраћу и Ломницу, није сигурно) и са успехом је преводио „многе од јеретика” у „веру хришћанску”.

За време престоних борби у Мађарској, после изумрћа Арпадове династије, нарочито се истакла и осилила далматинска породица Шубића, чији се главни представник, бан Павао, био сав заложиво за кандидатуру напуљског принца, Карла Роберта. У власти те куће налазила се пред крај XIII века читава Далмација и нешто од Хрватске; а од 1299. године и један део Босне. Како је Павао постао босански господар није нам данас тачно познато, али ће бити да је искористио смутне прилике код завађених мађарских и домаћих великаша и да је ушао освајајући. Јер борбе је било. Бан Степан I Котроман био је, то знамо сигурно, потиснут чак до Дрине; а бан Младен Шубић, брат Павлов, погинуо је негде у Босни од „неверних јеретика”. Од 1305. године бан Павао постаје ипак „господарем читаве Босне”, изузимајући област краља Драгутина, и у њој је поставио, као свог заменика, најстаријег сина, Младена II. Али, тај није знао очувати тековину свог оца. У својој сили он је постао обесан и у брзо створио против себе читав круг љутих непријатеља. Кад је 1318. године, не мерећи своје снаге, ушао и у борбу са краљем Милутином, да би добио хумску област, почела је његова звезда нагло да тамни. Изишавши из те борбе побеђен он је брзо дочекао одметање својих поданика и створен фронт нападача из суседних области. Није га поштедео ни мађарски краљ, који је своју круну дуговао његовој породици. У 1322. бан Младен био је већ пала величина и потпуно онемогућен на свом дотадашњем подручју.

V

Борбе против посрнуле породице Шубића искористио је највише млади босански бан Степан II Котроманић, син бана Степана I. Мудар и трезвен, са искуством човека који се једно време потуцао изгнат из отаџбине, он је ипак био довољно активан и брз на одлуку. С њим почиње осетан напредак Босне у свима правцима. Оно што је био краљ Милутин за Душана, то је био Степан II за Твртка: творац државне стабилности и организатор њене унутрашње снаге. Његова државничка вештина била је врло проста. Ударао није никад тамо где је било опасности да може изићи награђен; био је врло активан увек, кад је требало искористити туђу невољу и мутну ситуацију; а где се требало одлучивати између два подједнако јака противника, он је гледао да одржи везе са обојицом. Таква државничка вештина, очевидно, није високе вредности; али за оне који се њом служе доследно она доноси користи и успехе. А државници се мање-више цене сви по том, не како су радили, него шта су постигли.

Кад је пао бан Младен, Степан II је остао једини господар Босне. Поред тога, чувајући свима начинима милост мађарског краља, добио је он још и босански део Драгутинове области, као његов унук и као наследник. Драгутинов син, Владислав, беше покушао да иза Милутинове смрти добије српски престо, али је у борби са Стеваном Дечанским рђаво прошао и морао је да бежи у Мађарску, далеко од српских граница. Степан Котроманић искористио је и те борбе око престола у Рашкој, па је ушао и у Хум и освојио целу ту област (до 1326.). Све дотле, од времена Немањина брата, кнеза Мирослава, Хум је, сем

малих прекида, био стално у српској власти. У њему је, у Стону, (1219.), Св. Сава подигао и једну православну епископију, једину на подручју читаве данашње Босне и Херцеговине, која је ту остала све до страховитог потреса од 1252. године, а одонда пренесена је у Петров Манастир на реци Лиму. Кад је краљ Драгутин у гатачком пољу, 1276. године победио свог оца, краља Уроша, повукао се овај негде у хумску област и ту је остао све до смрти. Најстарији син краља Милутина, кнез Константин, био је више година намесник у тој земљи, а становао је у Стону, Невесињу и на Бротњу. Да рашки господари нису могли лако да прежалe такав губитак, било је врло јасно. Између њих и Котроманића остају због тога односи читаво време врло запети, а у два-три маха долазило је и до правих сукоба. Нарочито то није могао да прежали Душан, и готово четврт века доцније подузима против Босне војни поход, да поврати изгубљено (1350.). Уз Хум Србија се морала лишити и Стона, који беше остао готово потпуно отсечен од остале државе. Само, Стон није био изгубљен у некој ратној смутњи, него га је Душан продао Дубровчанима (1333. године) за 8000 перпера и сталну годишњу ренту од 500 перпера. Дубровачка република беше тад примила на се и обавезу да не смета православље у Стону, односно, по њеним речима у уговору: „поп србски да поје у црквах”.

У Далмацији Степан II је желео да искористи борбе тамошњих хрватских великаша и да се дочепи власти и утицаја онако како се некад бан Павао био раширио у Босни. Кад је умро мађарски краљ Карло Роберт (1342), а на владу дошао његов тек шеснаестогодишњи син Лудвиг, бан Степан почиње да се колеба. Он сумња у способности младог краља и тражи с тога веза са Млечићима. Али, чим је видео енергичну вољу Мађара да наставе стару политику јаке руке, он им покорно придружује своје чете и ратује с њима у Далмацији против истих оних људи којима је до јуче нудио савез. То његово учешће не иде, истина, од срца и није искрено; иако савезник Мађара он налази пута и начина да одржава везе и са Млечићима и да им учини неколике не мале услуге. Мађари помало сумњају у њега, али га ипак остављају на миру; нешто с тога, што вешто крије трагове, а друго, што је био формално исправан. Касније, његов углед осетно расте; нарочито оног часа, кад мађарски краљ узима за жену његову, код Мађара много опевану, кћер Јелисавету (1353).

Ојачавши Босну на све начине; ујединивши је од Дрине до Цетине и Сане; давши јој излаз на море; утврдивши у њој посрнули бански ауторитет и своју династију; створивши чврсте везе са Мађарима и папском куријом; он је умро неколико недеља иза удаје своје кћери, са свешћу да је Босна на сигурном путу да постане од обичне вазалске покрајине угледна и права држава.

У колико је Степану II недостајало извесног ширег погледа у ствари и потребне отмености у политичком потезу, у толико га је више имао његов наследник и синовац, Твртко. То је несумњиво највећи владар Босне и једна од најлепших личности целокупне наше прошлости. Одлучан и праволинеалан кад има да сврши ствар; увиђаван и предусретљив кад треба да је разуме; моћан и са далеко упртим погледом кад треба да је изведе. На владу је дошао врло млад, са једва каквих седамнаест година, као и његов суверен и савременик Лудвиг (Лајош) Велики; али је одмах, од првих корака, за разлику од цара Уроша, свог другог савременика, показао да има своју вољу и с њом способности и да је натура.

Мађарски краљ, првих година Тврткова владања, није био у добрим везама с њим. Заузет великим ратом са млетачком републиком у Далмацији, он није, бар колико се данас зна, употребљавао против њега војну силу, али га је, држећи је у претећем ставу, натерао, да му, као мираз уз жену, уступи хумску област до Неретве и цело Завршје. Мало после тога, 1363. године, Лудвиг, је, налазећи за разлог верске прилике у Босни, кренуо против бановине две војске. Једну је, чак, водио он сам. Хтео је, несумњиво, да у земљи убије сваки дух отпора, који се јављао, и сваку помисао о неком смелијем замаху у политици. Мимо свако очекивања, обе краљеве војске вратиле су се без икаква успеха. Степанова творевина била је толико јака да је мирно могла одолети једном тако опасном ударцу; а Тврткова рука толико снажна да одржи меру. Али, што није могао мађарски краљ, учинила је домаћа неслога. Твртков млађи брат Вук, помаган од већег дела великаша, препадом

узе власт и натера брата да као изгнаник моли милост и помоћ дојучерашњег непријатеља. То су били најтежи дани у Твртковом животу. Мађари, којима је добро дошла та унутрашња борба у Босни, да обе странке, у један мах, учине више зависним од себе, дадоше Твртку помоћ и подржаше га, доиста, да поврати власт. До јуче поносан ради победе над Мађарима, Твртко је морао да повије главу и да постане њихов обвезаник и поново вазал.

Године 1371. пољуљана је из темеља цела српска држава поразом на Марици; те исте године умро је и последњи српски изданак династије Немањића. Неко је требао да прихвати власт пре него се држава потпуно растури. Ко ће то да учини? Међу првима јавља се жупан Никола Алтомановић, моћни господар од Рудника до мора, са готово целим Подрињем, Новим Пазаром, Загорјем, Требињем и Конављем. Од српских династа он је, у тај мах, несумњиво био најсилнији. Али, није био и најбољи. Суров и пуст, он није имао никаквих обзира и дошао је у сукоб са целим светом. Мало пред своју погибију спрема се на њ краљ Вукашин са сином Марком и са Балшићима. Против њега је пропиштала дубровачка република; он је отео Рудник кнезу Лазару и натерао га у вазалство Мађарима; а на Твртка је још раније дизао његове поданике и помогао му брата Вука. Кнез Лазар, мудрији и честитији од њега, поред свих својих веза, није имао довољно снаге да потисне Николу и да мимо њ изиђе напред. Твртко? Он је био потомак Немањића; истина по женској линији, али тек и њихова крв. Он је био и довољно јак и са довољно ауторитета. Али, он је био, иако Србин, владар једне одвојене области и без веза са рашким људима. Да се дође до круне треба створити везе и онемогућити противнике. Између Лазара и Твртка нема сукоба. Твртко зна да је Лазар слабији; а и да је његово право јаче од Лазарева. Јер Лазару се приписује легитимно право на круну Немањића по том што је његова жена из немањићске линије Вуканове; место са женом, Твртко је имао то право у самом себи. Поред тога, њих и једног и другог беше жупан Никола злом задужио и један и други имали су много интереса да се реше тог противника. Помагани још и од Мађара, они устају на Алтомановића, савлађују га и његове земље деле између себе. У Твртков део дошао је манастир Милешево са гробом Св. Саве. На том месту, толико штованом у српском свету, Твртко је на своју главу ставио 1377. краљевску круну. Бог ме „сподобио двоструким венцем, да владам над оба краљевства”, писао је он свечано и с поносом, милостиво дајући дубровачкој републици трговачке повластице, „прво од давнина у богодарованој нам земљи Босни”, а по том, кад је у Србији нестало царске лозе, и ја кад видех земљу прародитеља мојих остављену од њих и да нема свог пастира, пођох у српску земљу, желећи и хотећи утврдити престо родитеља мојих и кад сам тамо дошао венчан бих богом дарованим ми венцем на краљевство прародитеља мојих, да будем у Христу Исусу благоверни и богом постављени Стефан краљ Србима и Босни и Поморју и Западним Странама”. Кнез Лазар није протестовао против тог Твртковог дела. Видећи пред собом опасност од Турака и осећајући зло, које је снашло цео народ од међусобне борбе појединих великаша, он је оставио сваку помисао о протесту, признао Твртку титулу и с тим не само уштедео себи велике непријатности, него и очувао његово даље пријатељство.

Твртко је, међутим, сновао крупне ствари. Још 1370. године радио је на том да се један од синова краља Вукашина ожени једном од Шубићевих одива, његовом рођаком. После се сам оженио Доротејом, ћерком бугарског видинског цара Страцимира. Са Лазарем је склопио савез и поштено га држао и у најтеже дане. Босна, Србија, Бугарска, спојене у један ланац и удружене искреним савезом, чиниле би несумњиво тврди бедем против сваког нападача. То је план достојан пажње; зачетак једне нове лиге Јужних Словена у борби против заједничког непријатеља. Кад је дошао тешки час Косовске Битке, Твртко је послао у помоћ кнезу свог најбољег војводу, Влатка Вуковића, победитеља Турака у једној борби код Билеће, са довољним бројем исто тако сигурно добре војске.

Да је код Твртка племенитости и пуно смисла за опште добро целине, показују најбоље ова два примера. 1385. године био је Твртко у борби с Балшићима; те исте године Турци беху озбиљно угрозили Балшине земље на југу. У том часу Твртко не ради онако, како би радио, вероватно, његов стриц и сваки други човек ситних себичних инстинката. Велик, Твртко не искоришћава неприлику свог хришћанског садруга, него му преко Млетака нуди мир. - Године 1389. после Лазареве погибије, пожурио је хришћански мађарски краљ да напане

сироту удовицу у њен најцрњи час. Твртко, „краљ Србљем”, који би сад, несметан ни од ког, могао да присвоји себи и Лазарев, као некад Алтомановићев, део и да буде без такмаца на целом подручју, не подузима ни једног корака, који би могао тешки положај Лазаревих наследника да учини још тежим.

Његова мисао иде у другом правцу. У Мађарској беху настали велики унутрашњи нереди после смрти краља Лудвига 1382., који беше умро без мушких потомака. Борба о наследство дође поново на дневни ред. У тим државним метежима учествовао је нарочито један део хрватског племства. Не заборављајући како се Лудвиг држао према њему у време његове прве владе, Твртко сада враћа равном мером. Он је стожер, око кога се купе бунтовници. Преко њих, и својим личним ауторитетом, он полагао али доследно и енергично делује на далматинске градове и општине, да му се у низу од неколике године дана придружише готово свим сем млетачког Задра и слободног Дубровника. У Твртковој власти беше тад цело подручје од Сплџета до Лима и Милешева. У ту заједницу дођоше и отоци Брач, Хвар и Корчула; а врло вероватно, у вазалском облику, и личка област породице Курјаковића. Са поносом могао је, после тога, 1390. године, несумњиви победник да објави своју нову титулу са овим ознакама: „Стефан Твртко, по божијој милости, краљ Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја”. На жалост, носилац те часне титуле брзо је заклопио своје очи, 1391. године, још у пуној мушкој снази, са непуних педесет и пет година, не доспевши да довршено дело чвршће веже и трајније обезбеди.

Готово само од себе намеће се поређење између Твртка и Душана. Обојица су, ван спора, људи велике личне вредности. Обојица постижу и велике успехе. Нису само владари, него су носиоци читава државног строја. У њима као да је усредсређена сва енергија наше снагом понесене расе. Сви су им мишићи набрекли у широком замаху. Сваки покрет показује концентрацију воље. Код обојице је и иста судбина. Високо подигнуто њихово дело нема ко да прихвати; под теретом њихове тековине посрћу слаби им наследници. Обојица мру још неистрошени у снази; управо онда, кад је њихово присуство жива потреба да се стечено доведе у ред, приљуби, организује, одржи. Али у том, шта је требало да се среди, између Твртка и Душана нема сличности; нема чак ни подударанја. Душан је, по карактеру свог дела, био освајач. Господар не само Срба, него и Грка и Арбанаса. У његову област ушле су земље које немају ничег заједничког са српском прошлешћу и нашом расом; и ушао је елемент, грчки, који је био културно јачи од српског, национално свеснији и у државним пословима вештији. Све да цар није разбио своју државу на области и од властеле направио мале династе; све да није, услед брзог територијалног ширења а слабих прометних веза, централна власт природно слабила према моћи локалних величина, Душанова држава стално би боловала од превеликог броја туђег, разнородног и у основи непријатељског елемента, који је била примила у себе. Тврткова концепција била је стварнија, и, у колико се за оно доба сме рећи, националнија. У његовој држави били су само Срби и Хрвати, један народ, наша крв. Направити од Босне средиште, око кога ће се образовати српскохрватска држава, била је више него срећна мисао. Не наведосмо ли, у уводном делу, речи једног нашег одличног познаваоца народног нам склопа, да су Босна и Херцеговина „централна област и језгро народа”? Разлике у култури и вери, које су постојале између Срба и Хрвата, постојале су још у XIII веку између Рашке и Зете, па су време и свест о заједници све изгладиле. Пред заједничком опасношћу од Турчина сабијали су се заједно неколике десетине година Срби и Мађари, а камо ли то не би још више приближило Србе и Хрвате, да је, којом срећом, Твртково дело било прихваћено. У односу према кнезу Лазару, Твртко даје најлепше сведочанство о том да је своју концепцију доиста изразио вођен неким вишим идејама и са тачним схватањем времена у ком се налазио. С тога нам је Тврткова државна мисао, извршена нашом данашњом државном творевином, милија од Душанове. Пред овим је блештао далеки сјај цариградских кубета, која је некад гледао у првој младости; у Твртка су домаће планине биле средиште снаге народа и државе.

VI

Као Србија после Душана, тако и Босна после Твртка, нагло опада. Мање на ударцу него Србија, она прилично одржава свој првобитни територијални посед, али се њена снага

троши у унутрашњим борбама. Поједини великаши постају полунезависни господар (Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић, Павле Раденовић, Херцег Степан Вукчић и др.) и воде, врло често, политику на своју руку не само без краља, него и против њега. Од краљева, наследника Тврткових, ниједан нема неке веће личне вредности. Нису могли да учувају не само државну независност према Мађарима, коју Твртко беше добио, него ни лични ауторитет према суседима. У дубровачким књигама има више него један доказ, како се мала република готово подруживала извесним ситуацијама својих краљевских комшија.

Као Србија после Косова, тако се и Босна, после Тврткове смрти, налазила између два непријатеља. Један бежу Турци, а други Мађари. Ови други су сматрали за своју прву дужност да потисну Босанце из Хрватске и Далмације и тако униште све, што је Твртко постигао на тој страни. После, натурали су земљи поново своју врховну власт; тобоже не само на основу старог права, него и ради бољег вођења борбе с Турцима. Турци, опет, са своје стране, освајачи и иначе, гледали су у сваком савезу са Мађарима јасну оштрицу против себе. Босна је с тога била на тешкој муци. Као мађарски вазал она тим самим стиче Турке као непријатеље; покуша ли везе с Турцима добија одмах ударац од Мађара. Водити неку већу и самосталну политику у таквим приликама била је готово немогућа ствар. У најбољем случају, ако је такве политике и било, она је била чисто локална, као она Сандаља Хранића, господара Хума, који је гледао на све начине да буде управо толико турски колико и угарски и да влада са толико вештине да у потребном часу могне одлучити претежност ове или оне јаче стране.

Занимљиво је у овом декадентском периоду босанске прошлости, да се на влади јавља једна жена, поред Кнегиње Милице, прва у нашој историји. То је Јелена, жена краља Степана Дабише, Тврткова наследника (†1395). Слаба и неодлучна она се ипак држала на власти готово три године, пуштајући за то време да се властела осили исто тако као мало раније рашка за владе цара Уроша. Један суров упад Турака у Босну, 1398. године, натерао је великаше да на чело земље ставе ипак неког са више ауторитета; и тако је дошао Степан Остоја. Али тај краљује за мало и добива као противкандидата Твртка II (1404.). Два краља у Босни нису једини случај у ово помућено доба. После Остојине смрти (1418.) јавио се као краљ и његов син Степан Остојић (†1421.). Неколике године доцније, 1432. избио је као противкандидат Твртку II краљ Радивој, неугледни члан династије, други син Остојин, који је остао у земљи, истина без власти, све до пада Босне. У тим кризама посредници су или Турци или Мађари, којима босанска властела, себична и љуто завађена, у души циници, служи као просто оруђе. Међу њима нема ни једног светлијег изузетка, који би интерес целине и отаџбине ставио испред свога. Нема сродства, од кога би презали, само ако оно доноси корист. Дубровчани, који су с одвратношћу посматрали ту простачку јагму за влашћу, писали су једном приликом, 1404. године, како се „од потопа света није толико свет смео и вртео“, као у Босни тих времена. За време тих унутрашњих смутња у земљи, добио је деспот Стеван од Мађара богати босански град Сребреницу (1412.), око које се после воде честе борбе између Босне и Србије. Дубровник је опет од 1419-1426. откупио од власника Сандаља Хранића и војводе Радослава Павловића цело Конавље и домало добио озбиљне прохтеве и за неке друге суседне области. Немајући да плати Турцима дужни данак, краљ Твртко II је морао да им уступи нека места у источном делу земље, као Ходидјед и Врхбосну, односно Сарајево. Земља је, види се по свему том, очевидно пропадала и питања њеног опстанка није зависило више од ње, него од воље њезиних противника. Ту се није више дало шта да измени. Краљ Степан Томаш (1443-1461.), који је од свих наследника Тврткових имао понајвише државничког, могао је само, с болом у срцу, да гледа неминовно срљање у пропаст.

Као карактеристика тих мутних прилика могу служити односи у области Степана Косаче, односно Херцега Степана. Суров и прек, он је, упирући се на помоћ Турака, ратовао са целим суседством: са Млечима, са Павловићима, са мађарским људима у Далмацији, с Дубровником, с деспотом Ђурђем, па и са краљем Томашем, који му беше зет по кћери. Степана се никад није тицала општа ствар; у свему тражио је само свој интерес, понекад чак и ситне природе. Велик није био нигде. Чак је и породицу затровао. Као зрео човек он је ушао у авантуру са једном лепом Фјорентинком и изазвао против себе и мајку и жену, и

рођеног сина. Саблажњиве сцене борбе оца са сином трају неколико година и њих решава турска војска, која долази на молбе херцегове. Кад је видео пад Србије и чуо, да су Турци, без обзира на његову верност, упали и у његове земље и попалили Милешево, њему тада бива јасно, колики је грех чинио крварећи се, ради мале добити, и трошећи снагу своју и својих хришћанских другова да, у одлучни час, ослабљен постане плен бесног освајача и прегажени црв. Али је кајање било касно. По очевом примеру, син тражи и добива помоћ од Турака. Узалуд је после и он, видећи сву опасност, са оцем заједно устао да брани слободу земље. Турци већ беху закорачили у Херцеговину и нису се дали лако потиснути. Видећи сву коб, која чека његову земљу, стари херцег, који је од ранијег пакосника све више постајао трагична личност историје, с болом вапи за последњу помоћ Босни и хришћанству.

Између Србије и Босне XV века не беху односи онакве срдчности, какви су били за Твртка и Лазара. Вођени ситним интересима, гледајући сувише само преда се, чак и онда, кад је турска сабља била подједнако измахнута изнад обе земље, управљачи Србије и Босне више су били у сукобу, него у љубави. Тек пред крај јавио се код њих покрет да се, пред несумњивим злом, које им предстоји, споје у једну целину, да би, удружени, добили више снаге и боље изгледе за борбу. Босански краљевић Степан Томашевић имао је да узме наследницу престола у Србији, Јелачу, кћер деспота Лазара. Брак је склопљен 1. априла 1459. године, пред саму пропаст деспотовине. Он је управо и ускорио. Знајући да је тај брак створен са одобрењем мађарског двора и да је то, у ствари, нови бедем против њих, кренули су Турци одмах да спрече ствар. Још у Босни они беху удесили заседе да ухвате краљевића на путу у Србију. Као какав бегунац, кријући се, јурио је млади Степан у своје сватове, уносећи у читаво весеље усплахиреност и црну слутњу. После шест недеља стигла је, доиста, турска војска пред Смедерево, опсела град и 20. јуна узела га без праве борбе. Младожења, са женом заједно, би пуштен у Босну, да однесе једну илузију мање и да домало заврши тамо бедном смрћу.

Растрзана унутрашњим борбама, сва изагњила, Босна је срамно изгубила своју државну екзистенцију. По речима њеног краља, пола је босанског становништва, верски огорченог католичком безобзирношћу, волело Турке него њега. Чак је и ушло у везе с њима и позивало их да са Босном поступе исто онако као са Србијом. У растрованој земљи не беше идеала за који се чинило достојно мрети. Слобода је за једне значила притисак за друге. Државне независности одавно више није било. Краљ, као представник државног ауторитета, скрушено је повијао главу пред сваком мађарском мамузом и римском мантијом; или се, у другој прилици, грчевито хватао за милост кога везира. Кад је у пролеће 1463. силни султан, освајач Цариграда, Мехмед Ел-Фатих, кренуо у Босну, у њој се не диже ниједан јачи покрет да заустави непријатеља. Босанска историја не даде ниједне Марице, а камо ли величанственог Косова! Ту нема оних светлих примера прегарања, „ђе брат брата издати не шћеде, докле гође један тецијаше;“ нити оне класичне слике најмлађега између Југовића, који неће да остане ни по царевој жељи, ни по сестриној молби, него, свестан великог часа историје, мирно полази да изврши своју дужност:

Идем сејо, у Косово равно
За крст часни крвцу прољевати
И за вјеру с браћом умријети!

У оно мало народних песама, које певају о пропасти босанског краљевства, изрично се говори, како је у земљи било много издаје и заваде; како „бан“ босански

Свој је браћи својој омрзнуо
И голубу на јеловој грани-

и то с тога, што га превари „господа латинска“, те прими њихову веру.

Краљ Степан Томашевић (1461-1463) није ни покушао да даде отпор. Он је видео расуло земље, осећао заваду између поданика, и био на чисто да би у сукобу могао само изгубити.

И с тога је намислио да се спасе бегом. Али, у Кључу га достиже турска потера и присили на предају. Да спасе живот, краљ издаде наредбу да се сви градови у земљи, који још не беху пали, предаду Турцима. Али главе ипак није изнео. Султан Мехмед погазио је реч свога паше, који краљу беше обећао живу главу, ако се преда и испуни горње услове. Султану је учена улема издала фетву са поуком: „правоверни нек се не да угристи два пута из једне руке” и послушавши, тобоже, ту поуку, он је пустио да отсеку главе последњем босанском краљу и његову стрицу Радивоју, уз многу другу властелу.

Херцеговина - која се под тим именом јавља први пут 1. фебруара 1454. године у једном писму војводе Иса-бега, - одржала се двадесет година дуже од Босне, али у вечним трзајима. Из смрти Херцега Степана (1466.), његова три сина заступаху три разна гледишта и не даваху земљи никакав пример племенитијег схватања од дужности према отаџбини. У завади с браћом један од њих, Стеван, отишао је чак Турцима и као Ахмет Херцеговић јавио се да сврши обрачун. 1482. године пао је, најпосле, и Нови, на мору, последње уточиште слободне Херцеговине.

VII

До пропасти своје државне самосталности на мохачком пољу, 1526. године Мађари су покушавали у више прилика да преотму Босну од Турака. Они дају Босни и новог краља, Николу Ујлакија (1471-1477) и предузимају тамо 1480. године велики војнички поход, у ком се нарочито прославио Змај Деспот Вук Бранковић. Хришћанска војска, у снажном надирању, допире до самог Сарајева у исти час кад друга стиже у Крушевац, - али то све остају само епизоде једне велике борбе, чији крајњи исход ипак није могао бити измењен. Понесени успесима, одлично организовани и сигурно вођени Турци су били у напону снаге, која се у најбољем случају дала тренутно зауставити, али никако дефинитивно сузбити. Под њиховим утицајем ударцима падају постепено последњи остаци мађарске власти с десне обале Саве и Дунава: сребреничка бановина 1512, Београд 1521., и дуго и упорно брањено Јајце 1528. године. Некадашњи врховни господар Босне лежао је и сам у праху и кроз Будим протутњила је, са победним криком, турска коњица.

Турску власт у Босни и Херцеговини поздравило је доста босанског елемента, тражећи у њој заштите од притиска католичко-мађарских владајућих верских кругова. Не треба никад сметнути с ума да су католичку пропаганду у Босни и Херцеговини вршили готово редовно страни људи, повереници папске курије и мађарског двора и да су њихове инквизиције и прогони трајали до пред сам пад Босне. Први инквизитор против бана Кулина беше странац Иван де Казамарис; Ниносављев бискуп постао је доминиканац Јохан фон Вилдесхаузен, несумњив Немац; мађарски бискупи на почетку XIV века проповедају крсташки рат у Босни и помажу га; први фрањевачки викар у Босни био је фра Перегрин Саксонац; бискуп краља Твртка, који је очигледно радио против њега, а за корист својих сународника, беше Мађар Петар Шиклоши. Сличних примера има више. Али и из овог излази јасно и чисто једно. Ти туђинци, несумњиво добри католици, долазили су међу народ у Босни са нама, на жалост, доцније од Аустрије добро познатом, надменом позом просветитеља и, знајући да имају за собом ауторитет Мађарске и државне власти, нагонили су људе у нову веру више силом, него разлогом. Нису од мале муке чак увиђавнији викари католичке цркве у Босни молили папе, као Урбана IV, да их ослободи од извесне врсте проповедника, који више штете него користе цркви. Преверавања су с тога у Босни била врло честа, или, ако не увек то, а оно сигурно спекулисања са вером. Да избегну какву опасност или да добију неку милост многи од босанских људи, не изузимајући ни саме владаре, прелазе из једне вере у другу или дају изјаве да ће лака срца напустити заједницу, којој су дотад припадали. Неначелност у том правцу брзо се извргла у цинизам. Да очувају поседе, да дођу у милост нових освајача, да се обезбеде од прогона, многи од босанских великаша брзо донесоше одлуку да приме Ислам. „Потурчи се плахи и лакоми”. Деловали су, поред тога, и примери, - као онај браће Ангеловића из деспотове Србије, од којих један беше велики челник, а други румелиски беглербег, један православни, други муслиман. Већ у XV веку има читав низ угледних чланова босанских породица, који су прешли на Ислам. Такви су: Исабег Хранушић, који 1. фебруара 1454. пише Дубровчанима за „брата ми херцега али синовца ми воеводе Петра”; Скендер

Михајловић, војвода у Врхбосни; Синан паша Боровинић, санџак-бег врхбосански; Ахмедбег Вранешевић, санџак херцеговачки; Мехмедбег Обреновић, његов наследник; Хасанбег Михалбеговић, Скендербег Вранешевић, Мустафабег Богојевић, Ахмед паша Херцеговић. У рогатичком срезу постоји муслиманско село Бранковићи, чији је један давни предак Махмут Бранковић погинуо „на боју деспотову” и био сахрањен на Петрову Пољу. На његову ћирилицом писаном гробном нишану има лав у грбу, познат и у православној линији деспотске куће Бранковића. Из Босне, из Рудог и Раванака, потиче породица Соколовића, чији потомак беше чувени велики везир Мехмед Соколовић. О Предојевићима, чије је име очевидно наше, постоје у народу још и данас приче, како је Имшир паша, најугледнији од њих, постао муслиман и сећао се доцније своје родбине. Чувени крајишки бегови Куленовићи сами се изводе чак од лозе Кулина бана; тачно је, међутим, да их има и католика и муслимана и да се одавно помињу као „породица рода племенита”. Ову листу ми би могли допунити са врло много примера, али се и из овог низа види јасно шта смо хтели рећи. У осталом, за порекло највећег дела босанско-херцеговачког муслиманског елемента нема бољег доказа него што је тај да им је матерњи језик само српски. Турски и арапски учили су само у школи, војсци и администрацији. Њихово писмо било је све до окупације ћирилица, такозвано беговско писмо, које су они сами звали „стара Србија”.

Прелазом на Ислам, босанска властела је добрим делом спасла своје наследне поседе или баштине. Од њих су, у главном, постали бегови; задржавши готово сва своја феудна права. Из много обзира султани су према њима правили изузетке од правила у другим областима. Турска је обновила још и установу старих пронија као тимаре и зијамете и давала их је обилато својим спахијама за ратне заслуге. Та добијена добра нису била наследна; према томе, нису се могла ни продавати. Спахије су добијале од њих само приходе. Њихова тежња беше, природно, двострука: да поседе обезбеде за своју породицу и да од њих добију што више прихода. Ово друго истеривало се помоћу раје, односно хришћанских поданика који су, нарочито у доба опадања турске централне власти, остајали све више без праве заштите. Обрађивачи земље били су кметови, у главном хришћани. На баштинама ти кметови нису били потпуно слободни, нарочито не од извесних утврђених обавеза. Али је било и потпуно слободних кметова закупаца, на разни рок, за себе, па, чак, и за три и више нараштаја унапред, који су узимали да обрађују земље властелинске и спахиске. Њихове погодбе биле су обично да се половина или трећина прихода предаје власнику. Поред турских постоје у исто време и хришћанске спахије. Врло је вероватно да они постоје од раније; а то би био најбољи доказ да Турци нису тражили прелаз на Ислам, као безуветну погодбу за одржавање самог имања. У манастиру Житомишљићу, у Херцеговини, чува се и данас слика ктитора Милисава, „спахије”, односно Милисава Храбрена од породице Милорадовића, из 1601. године, за чије претке постоје недовољно проверени подаци, како им је још султан Мехмед II дао „право на шест кућа у селу Житомишљићу”. За Рашковиће у Староме Влаху зна се, исто тако, да су имали спахилук све до XIX века. Било је, поред тога, и слободних сељака хришћана. Један путник, из XVII века, даје ово јасно обавештење о турским аграрним начелима: „Што остане у рукама оних хришћана који се затекну на својим имањима а вољни су да остану, то се не дира и пушта им се и да уживају и да наслеђују”. На очи, и по намерама турског законодавства, сигурно је да положај земљорадника и хришћана у турској царевини не би био тежак или бар за земљораднике не би био тежи него - у дотадашњој феудалној хришћанској држави. Али је у стварном животу све било знатно друкчије. Расплинута и у вечитој борби, турска царевина није имала више од оног осећања да све мора ићи онако, како тражи једна воља из Стамбола, нарочито не тамо где је у питању лична корист. У том отимању од закона посебно се истичу спахије са својим интересима. Они траже више од оног на што имају права и то траже немилосрдно. Њих на то гони несталност поседа и жудња за благом; после се појавило и то да су тимари добијани митом; да су могли да буду прекупљени; и најпосле су се почели продавати јавном лицитацијом. Све то имао је да плати тежак, из кога се цедило, што би год привредио. Већ XVI век даје масу примера о бедном стању раје, а доцније ти су примери све гори. Тако је, временом, положај спахијских привремених кметова постао тежи од беговских и на крају просто неподношљив.

Код нашег света јавила се врло рано љута мржња на Турке. Милешевски ђак Владислав, који је 1508. године путовао у Сарајево и преписивао живот Св. Саве, наводи с очитим огорчењем, како је тад владао „законопреступни и тројицу хулни и хришћанима досадителни злочестиви турски цар Бајазит”. У Требињском Манастиру писан је један запис у 1509. години и у њему се каже: „ради наших грехова постиже нас измаилска железна палица, која нештедно поражава установе православне вере; и разрушише се свете цркве и изменише предања светих ктитора, тако те се умалише и закон и књиге. И многи немучени ни од кога отступише од православља и присташе уз њихову веру, као што апостол пре рече, гледајући њихово множење и великославље”. Ова последња реченица врло је важан податак за исламизацију Босне и Херцеговине и говори врло речито против опште примљеног мишљења као да се турска вера ширила само силом и на мачу. 1537. године забележио је један писар из Манастира Св. Тројице код Плевља, како Турци насрћаху на хришћане „као лави свирепи”; „и велика нам нужда од њих беше. Што имасмо имања, све нам узимаху, једни нам долазећи, а други отходећи, и све што смо стицали, све нам узимаху”. Један фрањевачки летописац забележио је 1524. године како „разорише Турци босанске манастире, Коњиц, височки, сутински, крешевски и фоинички ... и кад разорише цркве поведоше министра и ш њим 12 фраторах”. Те су све белешке из прве половине XVI века, кад је Турска још била у напону и дисциплинована. Тужбе из доцнијих векова, кад је зло узимало више маха и Турци постајали све гори, прелазе понекад у беспомоћне очајничке вапаје. Стање хришћана постаде још несносније, кад избише сукоби између домаћих муслимана и досељених „Туркуша”, Османлија. Из разних војничких и административних потреба Цариград је слао у Босну добар део чиновника, који су се, као „прави” „хак Турци”, понашали с много ниподаштавања према домаћем елементу. Један део тих људи сматрао је Босну као пролазну станицу, добродошлу да се искористи за материјално богаћење. Од везира до ситних покрајинских дефтердара, поступало се без много разлика, сем по суми, да се истера не само трошак за скупо плаћене положаје, него и да се обезбеди будућност. Као идеал добра положаја ушло је чак и у народну песму „на Босни везирство”, и то „без промене за седам година”. Мањи део тог досељеног чиновничког света остајао је у земљи и ту стварао свој дом. Од таквих досељеника, из Мале Азије, потиче, на пример, чувена беговска кућа Ченгића, чији је предак Исфендијарбег имао имања далеко доле на Еуфрату. На турско порекло указују, даље, ова и слична имена данашњих босанских муслиманских породица, као Кајтази, Кемуре, Фирдуси, Бехрами, Коркути, Бехмени, Хулусије, Џумхури, Музури и тд. Између тих дошљака и босанских муслимана није било праве љубави. Домаћи су се сматрали запостављени и искоришћавани и у више су прилика дизали оштар глас против тог цариградског намета.

Хришћани су од срца желели да се ослободе турске власти. Економски притисак; социјална неједнакост; тешка атмосфера вечите крви; осећање правне незаштићености; а нада све, као праизвор општег зла, власт туђинца иноверца, „богомрског и тројицу хулног”, нагонили су свет да улазе у све комбинације уперене против опстанка турске власти на Балкану. Нема покрета на хришћанском западу против Турака који не би нашао одјека код хришћана Босне и Херцеговине. Чак православне владике, као много штовани Св. Василије Острошки, не устручавају се да уђу у везе и са римским папама, само да њиховом помоћу збаци турски јарам. Турци и муслимани то осећају. Ради тога њихове мере од XVII века бивају све оштрије. Кад су, постепеним напредовањем хришћана, од друге половине XVII века, муслимани морали напуштати средњу Далмацију, Славонију, Боку и Лику, њихово се становништво сручивало обично на Босну. Озлобљени, као сви људи који напуштају створена огњишта, обично пострадали и оголели, ти су се бегунци, у Босни и Херцеговини, настављали и дизали редовно на штету раје. Најљући херцеговачки муслимани били су Корјенићи, који највећим делом потичу од прогнаних турских насеља око Херцег Новог, као и становништво „проклетог Лијевна” од далматинских муслиманских бегунаца. Није онда чудо, што су односи између раје и муслимана господара бивали све несноснији, а устанци све чешћи.

Притисак Турака растао је с њиховим поразима. Први и најосетливији у босанској Крајини

беше после турске погибије код Сиска 1593. године. Иза њега долазе борбе на све стране. Бесни, Турци 1594. спаљују тело Св. Саве, на што Срби одговарају устанком у Херцеговини. Иза тога учесташе четовања, ускакања, погранични сукоби; оно тешко доба, кад је „с крвљу ручак“, а с крвљу вечера“. Јуначке песме хришћанске и муслиманске с уживањем описују ту хајдучију на граници, кад се харају куле, одводи робље, пресрећу сватови; мејданско доба Јанковића, Сењанина Тадије, Смиљанића на једној страни, а на другој Мустајбега Личког, Хрњица и оног класичног Будалине Тала, који, као стари франачки јунаци, место оружја носи дренову батину. Слично је стање и у Херцеговини и у Црној Гори са Бајом Пивљанином, Мандушићем и Вуком Мићуновићем. Јавна безбедност постаде никаква. Свет се помало острви на крв и у извесним неплодним крајевима четовање постаде и један елемент народне привреде. Какво је стање могло да настане после тог општег клања, показују најбоље ови примери за време трајања борби Светог Савеза. Фрањевачки летописац фра Никола Лашвинин казује 1688. године како „крадиау Турци карстианску дицу гдигод могау и однили би у друго мисто и продали“; а за 1690. прича и још страшније ствари. У земљи беше незапамћена глад; шиник жита дође на 6000 белих аспри. Силан народ помре у највећој муци. „А бижаниа бижаше од Саве прид воиском цесаровом. Кудгод би се мако лежаху мартци нит се копаху, нит имадиаше ко. Јиђају ресу липову, з дарвја кору, винову лозу, псе, мачке. У Сараеву изидоше дица матер мартву. У Бањој Луци кога би обисили, обноћ би га гладни људи свега изили. У то вриме паша сицијаше и вишаше и ускоке и рају, кога год би довели; и те би људи мартце све изили. И давали бисмо јист убогим, али како би се најило та би и умарло“. За време тог рата, 1697. године, у једном смелом залету, провалио је принц Евген Савојски до Сарајева, - опљачкао је и попалио добар део града, не штедећи ни православне, - а онда је велик број људи повео са собом делом као робље (муслимане), а делом као присилне колонисте (православне). Тим је још више повећао беду рата и оставио неславан траг о хришћанском оружју.

Занимљиво је да је принц Евген управио свој поход на Сарајево, а не на Травник, где је од 1639. године било седиште босанског везира. Он је то учинио несумњиво с тога што је Сарајево било најбогатији и најразвијенији град земље; а и стратешки био је важнији од Травника, јер се налазио на важном путу, који је везао престоницу царевине са Босном. Иначе, Сарајево је још 1582. године престало да буде прави главни град. У доба кад су Турци били у напону и насртали далеко у Штајерску и под сам Беч, њима се чинило да главни град, као оперативну базу, треба принети ближе непријатељској граници. Тако је Ферхат паша, први беглербег Босне, преместио пашинско место у Бању Луку, где је и остало све док га нису пренели у мирни Травник, баш у сред Босне. Мостар је, у Херцеговини, рано од 1522. године, постао седиште херцеговачко санџакбега. Раније је то била Фоча; али кад су Турци проширили своју власт до мора и далеко преко Неретве, онда су средиште санџаката помакли у стару хисториску долину Бишћа, а у нови град Мостар.

У XVIII веку Босна и Херцеговина постају перифериске области турског царства. Муслимански редови збијају се и бивају гушћи, јер се у земљу повлаче потиснути муслимани са севера и запада. Услед тога борбеност њихова осетно расте. Најбољи доказ о њој даје победа код Бање Луке 1739. године, коју су однели над престрављеном аустријском војском. Али, у осталој царевини ствари иду врло рђаво и стање из дана у дан бива горе. Учесташе дворске афере; грабеж великих везира; недисциплинованост појединих војних организација; и опасна узајамна разрачунавања. То се опажа и у Босни. Изложени непријатељу, а видећи опадање ауторитета и добре воље централне власти, босански бегови, господари појединих срезова и области, почињу да све више раде на своју руку и да на неки начин, у атавистичкој традицији, стварају нове организације средњевековних жупних јединица. Цариградски господари примећују то, али трпе, исто као и у Албанији, такво стање, јер су Босанци били добри муслимани и тврд бедем против ђаура. Шта више, они отворено помажу једно време то јачање феудног система и 1777. објављују право наследства на тимаре оним људима који се покажу достојни награде. То им се после осветило. Кад је султан Селим III почео да проводи своје реформе, главни противник свакој новотарији беху Босанци. Конзервативни; у сталној борби с хришћанима осетљиви на сваки уступак, који би се чинио као попуштање противнику; фанатизовани

верским обележјем читаве борбе и живота; уско везани за локално и наслеђено; босански муслимани су енергично устајали против свега, што је, по њихову уверењу, доводило „дин“ у опасност. Гоњење јањичара у Београдском пашалуку чинило им се као отворено помагање ђаура и кад је избио Карађорђево Устанак они су указивали на то као природну последицу турског „попуштања раји“. У том уверењу подржаваху их многобројне турске избеглице из Србије, нарочито из Шапца, Ужица, Ваљева, Сокола и осталих западних места, који се населише по Босни, а посебно у тузланском округу. Подјаривани више њима, него честим султановим позивима, Босанци су у неколико махова нападали на Србију, али нису све до 1813. године имали велика успеха. Напротив, Мишар је био, у главном, њихова, и то врло осетна погибија.

VIII

Деветнаести век босанске историје под турском влашћу, то је век борбе босанског конзервативног беговата за автономни положај Босне и против свих могућих султанских рефорама. Мржња на Османлије или на Туркуше, како си их звали с осетним подсмехом, беше обузела готово читаву земљу. Та се мржња онда са Туркуша преносила помало и на сам Стамбол. Отуд у Босни симпатије и за покрет Алипаше Јањинског и за Шкодра пашин подвиг у Албанији. Султани, међутим, осећајући животни интерес Турске у том да приме и проведу реформе, нису хтели да одустану од почетог посла. Нарочито није хтео да попушта Махмуд II (1808-1839), човек бруталан, енергичан и од једне линије. Са његовом широком пуномоћу кренуо је у Босну Али Џелалудин паша, 1820. године, да сабљом и гајтаном сломије отпор босанских бегова и незадовољника. Мостар и Сребреница бивају узети на јуриш, као да су непријатељски градови; а око 300 босанских незадовољних коленовића плаћа главом. Али то само утиша, а не скрха отпор. Кад је султан 1826. године укинуо јањичаре, а побуњене између њих дао немилосрдно побити, диже се у Босни одсудан протест против тога. Јањичарски оџак у Сарајеву организова отпор и крену, нарочито са босанским агама, читаву Босну на акцију. Султанов ферман би на једној скупштини у Сарајеву просто одбачен. Земља тако, отворено, погази царску реч, и први пут, после толико векова, стави своју вољу према султановој. Природна је ствар да се то у Стамболу рђаво примало и да су одмах дате заповести да се покрет сузбије. Абдурахман паша то је и извео побивши највећи део бунтовника, али је за то, за време руско-турског рата од 1828. године наишао на потпуну пасивност код Босанаца према опасности царевине и морао је да напусти Сарајево и Босну, и да, најпосле, својом главом да задовољштину земљи и омогући њено учешће у рату.

Најпознатији босански покрет против Порте, то је чувена буна Хусеинбега Градашчевића, „Змаја од Босне“, капетана града Градачца. Готово сав босански беговат, с врло мало изузетака, устао је с њим заједно на вест да султан уводи низамску уредбу с новим униформама и нове порезе. Покрет је одмах добио карактер чисте борбе против властодржаца у Стамболу и ступио у везу са сличним скадарским покретом Шкодра паше Бушатлије. Сасвим је погрешно мислити да је тај покрет имао неке националне мотиве и спремао обнову босанске државе. Као сви босански муслимани тог времена и Хусеинбег је био без развијене националне свести и није желео у ствари ништа друго, него јачање личног престижа, задржавање повлашћеног положаја своје касте, чување муслиманских традиција и изузетан положај за своје земљаке у рођеној земљи. Према свему, то је био автономистички а не сепаратистички покрет; онај, за који су Босанци били сви из реда, док су за овај други, а и то под питањем, могли бити само појединци код муслимана. У осталом, ни такав покрет није прихватила сва земља. Херцеговина, у већини, са Алибегом Ризванбеговићем, Смаилагом Ченгићем и другима, беше противна. Покрет је био, по њихову мишљењу, уперен против султана и Стамбола више него што је било потребно и потицао је понајвише из личних амбиција. Хусен капетан, како то већ често бива у плаху покрету, пошао је, доиста, одмах сувише далеко. Са Бушатлијом он је кренуо прави рат против Османлија, дигавши на 25.000 људи. Његова војска туче бројем слабију војску великог везира. То је његов витешки став, кад треба показати незадовољство и јунаштво. Али кад треба рећи шта се хоће даље, куда води сва та борба, - кад из витешког става треба прећи у државнички, - људи онда налазе да они сви неће једно и да то куд иде Хусеин капетан, одговара његовим прохтевима, али не и њиховим. А, у ствари, све се ипак

било свело на то да је, место омрзнутих Туркуша, за везира дошао сам Хусеин. Он је лично био човек од таштине, бегчић у рђавијем смислу речи. Свој двор у Травнику окитио је што је могао лепше; сам се обукао у најскупоценија везена одела; свој везирски печат дао је направити од самог злата. Људима би јасно шта су њим добили и почеше га нагло остављати. Кад је 1832. године кренула на њ нова царска војска, помогнута од херцеговачких бегова, он би потучен и натеран да се бегом спасе у Аустрију.

Херцеговина, за награду, би одвојена од Босне, а њен вођа, Алибег Ризванбеговић, који се мало после истакао и у борби против Мехмед Али паше египатског, доби од султана везирски чин у Мостару. За карактеристику стварних жеља свих њих доста је било само чури речи новог везира, кад је стигао у Херцеговину: „Ево вам Стамбол Мостар, ево вам цара и у Мостару - не треба вам више ником да идете у Стамбол!” То је, дакле, оно што се желело, и што је победитељ Хусеинов тачно осећао; а то је очевидно само локална самоуправа и аутономија, чисто босанство и херцеговство, ако се тако може рећи, али ништа друго и ништа више.

Али са Хусеинбегом није био скршен и босански беговат. Кажњен је био, по мишљењу већине, само један сувише личан човек и његово уже друштво, и то не само с тога што се дигао против султана, него и с тога што није знао да остане стварни израз целе земље. Иначе, њихов конзервативни дух остаје исти и отпор против османлиске централизације не малаксава много. То се видело најбоље кад је требало проводити 1839. године објављени Ђилхански хатишериф са слободама за хришћане и са њим у вези такозване „тензимати хајрије”, т. ј. корисне установе. У Босни се јавише буне на више страна; сам херцеговачки везир, познати султанов присталица, Али паша Ризванбеговић, беше противник нових уредаба. Пуних десет година нису могли царски везири да помире Босну са султанским наредбама; а 1849. године страдала је чак једна експедиција везира Тахир паше против незадовољника у Крајини. То, најзад, натера Порту, да енергичним мерама уведе ред. У Босну би упућен смели и непомирљиви потурчењак Омар паша Латас са изричним задатком да под сваку цену проведе реформе. Уз пашу је ишло око 9.000 војника редовне војске, већином Анадолаца, потпуно оданих султанима. Босанци се, после мало колебања, одлучише на отпор. У Крајини, у долини Босне и у Херцеговини дође до борби, у којима устаници бише брзо савладани и десетковани. Сам везир херцеговачки би ухваћен, наопако посађен на магарца и, с магарећим репом у руци, проведен кроз Мостар. После се, у табору пред Бањом Луком, „омакла” пушка једном чувару, који га је пазио и тако је Али паша, 1851. године, завршио живот и власт. На 400 босанских бегова, у тешком синциру, послато је у Цариград, на суд; а неколико хиљада је заглавило у борбама. Тако је, истом тад, 1851. године, дошао пун слом босанског беговата и безуветно покораване Босне под султанску власт.

Понижени и материјално оштећени бегови су после тога дуже времена били повучени у се. Нису више дизали буна, али нису хтели ни да сарађују са представницима османлиске власти. Скупљени на својим селима или на високом лонцама негде у зеленилу или над водом, они су дуго, ћутке, одбијали димове, покатакд мирно подизали главе, да погледају и поздраве новог госта и да опет, предајући се ксмету, пану у летаргију. Кад је за босанског валију дошао Шериф Осман паша (1860-1869), који је дотле служио у београдској тврђави, покушао је да измири беговат са султановом влашћу. Стари, хроми, кривоноги паша желео је да Босну очува турској царевини. Он је у Београду пажљиво пратио српски покрет и био је на чисто с тим шта чека Босну, ако у њој православни елеменат, бројно најјачи, постане свестан своје снаге, а муслимани и даље остану овако погружени и повучени. Он је добро познавао тадашње расположење босанског беговата, посрнулог и тим два пута више осетљивог; оног, који је и пропадајући хтео да одржи свој стари поносити став и говорећи да „трбух нема пенџера” гладовао, да би само могао пред свет изићи што лепше окићен. С пуно обзира, као да не повреди, паша је обраћао пажњу на то да их привуче себи и да им што лепшим пријемом раскрави срца. Једном придобијене он их је позивао и у државну службу и нудио им положаје, који, нису били, истина, сјајни, али су ипак представљали власт. Прву прилику која му се дала одмах по одласку он је употребио да покаже своје намере. Од 9. до 11. фебруара 1860. године била је у Сарајеву свадба једног од богатих и

угледних Бакаревића, коју је паша развио у ретко весеље, о ком су чак писали и страни конзули својим владама. И овај наш опис, који следи, узет је из једног таквог аустриског извештаја.

Првог дана, 9. фебруара, скупило се у авлији младожењиној око 45 сарајевских ага и бегова, и то онајбољих, у богатим оделима и са пуним оружјем. Све су били коњаници, одређени да иду по невесту у Високо. Пре поласка, по жељи валијиној, свратили су у његов конак, где је било спремљено нарочито весеље. Играло је коло, певане сватовске песме, добављена музика. Свирало се, вели извештач, „уз националне инструменте”, а нису фалили ни стари таламбаси. Била је читава гомила турских цигана, са чочецима и полунагим играчицама и играчима. Занимљиво је да нису изостали ни гуслари с народним песмама, и то „старим”. Кад је свршено то весеље код валије, кренули су сватови кроз цео град на височки друм. Пратила их је огромна гомила света, са песмом и бубњевима, док су они шенлучили пуцајући из кубура. Сутра дан, кад су се сватови враћали, водећи невесту, дочек је био још свечанији. Валија је позвао све боље Сарајлије, аге, бегове и осталу ехалију, да изиђу сватовима у сретање; и то да их буде што је могуће више на коњима. Свог ђехаја-пашу упутио је лично, са сто заптија, да поздрави свате пред градом. Пашином позиву, који је зачудио читаву варош, одазвали су се ипак готово сви; и кад је ђехаја-паша пошао пред невесту пристало је уза њ ништа мање од 800 коњаника. Све Сарајево дигло се на ноге, да види те сватове, који су личили на описе из епске песме. Пушке су праштале као да је нека силна борба; а кад су се састали свати и сусретници вриски и пуцању „као да није хтело бити краја”. Испред града, та ретка сватовска поворка кренула је кроз сарајевску чаршију и стигла пред валијин конак. Он је задовољан, са свог доксата, поздравио киту и сватове, и пустио их, да, као каква војска, продефилирају испред њега и ђехаја-паше, који беше „у пуној гали”.

Природна је ствар да су оваква средства и оволика предусретљивост брзо створили паши велике симпатије у Босни и направили га једном од најпопуларнијих личности новије босанске историје. Чак је и према православнима знао да покаже много пажње у питањима где му се чинило да може попуштати. За његова времена ударен је на најлепшем месту, усред Сарајева, темељ новој православној цркви (1863.); отворена је бањалучка богословија (1866.); довршена поправка старе мостарске цркве (1863.); основана духовна школа у Житомислићу (1867.).

Али тај весели тон, почет свадбеном песмом, није завршио радосно ни за пашу ни за турске реформе. Он је, и ако администратор несумњивих способности, био ипак и човек с турским чиновничким моралом и с тога на крају доста грубо повучен из службе. За његова времена грађен је и онај лепо и солидни пут из Брода у Сарајево. Пакосна традиција казивала је у брзо да га је паша уредио само зато, како би њим „Швабо” могао лакше да продре у Босну.

IX

Од друге половине XIX века учесташе устанци раје у Босни, а нарочито у Херцеговини. Разлога за покрете било је више. У првом реду деловао је непосредни пример Србије, која мушким прегором стресе са себе турске окове; а онда и јуначки став храбре Црне Горе, која је крвљу душманском и својом обливала сваки крш своје земље. Самоуверење раје подигло је знатно и последње беговске буне, јер су обе стране, ради веће сигурности, позивале и рају у своје редове, давале јој оружје и тако је, донекле, саме упућивале на средства којима се може постићи успех. Најпосле, на широке масе тешко је деловао аграрни притисак и незајажљивост поседника. 1848. година била је, истина, укинута работа, али су за то бегови, на чувеном травничком састанку, успели да кметовима натуре плаћање трећине с њива, а половине с ливада. На сељака су, поред тога, пали и многи државни терети: порезе личне, кућне, војнине, спахиске десетине и др. Како су се турске финансије налазиле у очајном стању, Porta је продавала пореске приходе разним спекулантима, а ови су онда, штићени државним ауторитетом, употребљавали сва средства да истерају плаћени откуп и по врху своју добит. Стање је услед тога постајало несносно. Аграрни сукоби учесташе; агинске и беговске интересе помагале су турске

власти и обично кажњавале само узбуђене кметове; на крају долазаше до крви.

Поред свих тих момената, дођоше још и политичке акције Црне Горе. Године 1851. беше умро последњи црногорски владар-владика, познати песник Петар II Петровић Његош, а на његово место као световни кнез дошао Данило Петровић. Турска је сматрала Црну Гору као своју област, а дотадашње владике-владаре само као црквене поглаваре с великим моралним угледом. Данила Петровића прогласио је кнезом само руски двор, не питајући о том Порте, и с тога она, природно, није хтела да га призна. Кнез Данило, међутим, осокољен руском одлуком, а жељан успеха на почетку владавине, решава се, прецењујући своју снагу, да се према Турцима учврсти својом вољом и да признање изнуди на мачу. Он с тога буну Херцеговину и почиње непријатељства, која у зиму 1852-3. године доводе до правог рата. У том рату, поред све ванредне храбрости с којом су се борили, Црногорци би несумњиво подлегли надмоћнијој сили Омер-пашиној, да није дошло енергично посредовање Аустрије, које их је спасло. За време Париског конгреса, 1856. године, дао је турски представник службену изјаву своје владе, да Турска сматра Црну Гору као свој саставни део. Кнез Данило, обавештен о том, употребио је све начине да обрати пажњу Европе на немогућност таквог схватања и на све зле последице, које могу из тог настати. 1857. године он је посетио у Паризу Наполеона III, познатог поборника за преображај Европе на националној основи и добио је његове симпатије за питање црногорске слободе. Одмах, после повратка из Париза, он креће своје поверенике кроз Херцеговину да спремају народ на устанак. Један аустријски извештај из 1857. године пише о његову утицају у тој земљи: „Он прима депутације и молбе од завађених општина; пушта да упадају црногорске чете у турско подручје под изговором да мири старе свађе и да спречава крваве сукобе или пушта да тамо обилазе црногорски сенатори, који свргавају Портине администраторе, гоне их, доводе нове, именују суце, преузимају попис становништва и стоке и на многим местима утеривају чак и порезе или наплаћују свој труд”. Кренут с Цетиња избио је крајем те године херцеговачки устанак под водством Луке Вукаловића. На Спасов дан 1858. године однели су удружени Црногорци и Херцеговци славну победу на Граховцу. Као последица те победе дошло је посредовање великих сила да Порта разграничи Црну Гору и да јој, на тај посредни начин, призна посебни државни териториј. Грахово и мали уски појасеви пограничне Херцеговине припадоше том приликом Црној Гори. Остала источна Херцеговина, иако је остала под турском влашћу, била је свим срцем за цетињског господара и чекала само на његов миг. Занимљиво је да је херцеговачки устанак од 1858. године имао непосредна одјека и у Босни и да је тамо у Крајини и Посавини довео до малих брзо угушених локалних побуна.

Године 1860. припале су народним плебисцитом Сардинији Тоскана, Парма и Модена; у мају су Гарибалдијеве чете упале у Сицилију, а после и у Напуљ. Његов победнички поход за уједињење Италије био је слављен и код Срба и „Галибардино” име постало је врло популарно кроз сву Херцеговину. Наравно и његов пример. Црна Гора изгледала је онда за херцеговачке вође и српски романтичарски свет као нека врста нашег Пијемонта и њен култ освајао је све више. Требало је, дакле, да почне и стварна акција и да се посрнулој турској царевини, „болеснику на Босфору”, зада још неколико граховских удараца и оствари сан обнове старе српске државне славе. Поред мржње на Турке јавила се у то време и јака мржња на Аустрију. Црна Гора важила је тада као штићеник Наполеона III, јавног противника дунавске монархије, и ова јој је, током последњих борби с Турцима, дала осетити да и она њу не сматра као пријатеља. 1. августа 1860. године беше погинуо у Котору, на аустриском тлу, кнез Данило, што је код целе Црне Горе и Херцеговине сматрано као аустриска кривица и што је знатно доприносило да се мржња појача. Таквим расположењем у Црној Гори и Херцеговини мисле да се нарочито користе огорчени противници Аустрије, Талијани и мађарска емиграција, с Кошутом на челу, која је живела највећим делом на Апенинском Полуотоку. У њиховим главама зачала се мисао која се била почела приводити и у дело, да се побуне Босна и Херцеговина и да се преко њих, и преко Црне Горе и Србије, убаце чете и у Мађарску, где би се тако дигао устанак против Аустрије. За тај план радио је у Београду талијански конзил Дурио и посветио је у њ и сама кнеза Михајла; у Црној Гори те је идеје ширио француски конзул у Скадру Хекар. Доиста, за ту ствар било се купило 40.000 пушака; биле су чак спремне и лађе; и одређени људи. У

Црну Гору дошло је неколико пољских и француских официра и неколико талијанских ускока. У новом устанку Луке Вукаловића, који је букнуо у вези с овим покретом 1861. године, учествује, доиста, и неколико гарибалдинаца. Читав тај план спречила је Енглеска, која је у то време била чисто туркофилска. Она је изјавила Италији „да могу радити шта хоће по Сицилији и Напољској, али ако би хтели да пређу преко Јадранског Мора, да ће им енглеске лађе препречити пут”. Црна Гора била се сувише изложила у овом покрету помажући отворено херцеговачки устанак и с тога је дошла у сукоб с Турском 1862. године. У том рату она је била, после страхотних борби, натерана да непосредно моли мир од Порте и даде гаранције о својој лојалности.

Кад је малаксала Црна Гора, јавио се кнез Михајло са својом чисто националном политиком. Он је проводи полагаано, с планом, желећи да успех унапред обезбеди. За то му служе савези с Грцима, Румунима и са увек спремном Црном Гором, као и везе с Бугарима. У исто време почиње и организација народне војске у Србији, којој стоји на челу један француски пуковник. У Босни његове су везе врло разгранате. У Сарајеву, Мостару и Бањој Луци раде, по његовим упутима, најактивнији људи на тој страни Серафим Перовић, Леонтије Радуловић, Васа Пелагић, Сава Косановић, Богољуб Петрановић, Коста Х. Ристић и др. Чак су у далеко Кочићево Змијање допрле вести о „књазу Микаилу”. Кад је једна босанска депутација кретала за Цариград, говорили су јој тамо „Кад будете у Београду, замолте се да уђете свијетлом књазу Микаилу. Заплачите се и све му слободно кажите”. Аустриски конзул у Београду од 1868. године Вењамин Калај, сам признаје огромни утицај кнежев на неослобођено Српство. Кнез Михајло не крије много својих намера и пред крај живота отворено говори са дипломатским представницима страних сила да његов интерес за Босну има веће размере.

Он није био жив, кад је 1875. године избио велики устанак у Херцеговини, који је брзо запалио и босанску Крајину. Почети устанка нису довољно јасни. Нема сумње да је у народу било силно незадовољство ради страшних недела која су вршили закупници преза; на православне је много деловао и покољ Црногораца у Подгорици 1874. године; било је и иначе много сувих зулума; али још није утврђено какве су све мисије имали Андрашијеви емисари у северној Босни и долазак аустриског цара на границе Херцеговине 1875. године, где је примао депутације са за Турке потпуно непојалним адресама. Устанак је био врло велик; обухватио православне и католике; и обратио на се општу пажњу. Црна Гора помагала је од почетка усташке чете; а од 1876. године уђоше у рат с Турском и она и Србија. Годину дана после ушла је у рат и Русија. Али, резултат те тешке и скупе српске крви проливане за слободу беше Берлински Конгрес и аустриска окупација Босне и Херцеговине, 1878. године.

Х

Аустроугарска власт у Босни и Херцеговини трајала је пуних четрдесет година (1878-1918). Она је још у живој успомени по целом свом режиму и ми се на њој, с тога, нећемо много задржавати. Упозорићемо само на два три карактеристична момента.

Главна намера окупационе владе, нарочито у време док је на њеној врховној управи био, за пуних двадесет година (1883-1903.), заједнички министар финансија, Вењамин Калај, писац једне Историје српског народа и некрунисани краљ Босне, беше та да у Босни угуши свест о националној припадности њеног становништва. Он је хтео да покида све везе између браће с једне и с друге стране реке и да затре и помисао о народном јединству. Ради тога се за језик укида назив српски или српскохрватски, а уводи се босански; ради тога се ствара посебна босанска застава. Српске књиге и новине, које имају ма какво национално обележје, бивају забрањиване; свака јавна реч дуго времена унапред спречена. С планом се негује босански патриотизам, у нади да ће се код света јавити старе сепаратистичке склоности. Љубимац режима, преседник сарајевске општине, Мехмедбег Капетановић, писао је 1893. године, у једној брошури, уз одобравање целог службеног апарата, овакве речи: „Што се тиче Хрвата и Срба, то су огранци од југословенског витешког народа, као што смо и ми исто један огранак, те се на првом мјесту налазимо. Кад не бише на нас кривим оком гледали, кад бише нам признали нашу народност могли би и с

њима са свијем у љубави живјети". То је доба кад влада креће и издржава лист Бошњак, упућен нарочито муслиманима, које је на сваки начин требало одвојити од српског утицаја; и кад издаје службени календар истог имена. Иако се доцније у том правцу морало скретати, јер се видело да је национална свест била већ дубоко укорјењена у народу, ипак се, у основи, прави национализам увек сматрао као нешто антидржавно. У штампаној осуди са велеиздајничког процеса у Бањој Луци 1916. године самом писцу ове књиге уписује се у грех што „сматра српски народ Босне и Херцеговине као дио српског народа краљевине Србије”.

Друга главна црта аустриског управног система у Босни било је систематско подржавање суревњивости и узајамне борбе између појединих елемената у земљи. Турска је сатирала народ физички, Аустрија духовно. Она је тровала људе узајамним неповерењем и злурадешћу. Над завађенима није никад тешко владати и она је, свесна тога, из те максиме створила државни принцип. У сваку заједницу између православних и муслимана или између Срба и Хрвата бацано је одмах семе раздора, свеједно у ком облику. Као оруђе служио им је дуго времена ред језуита, који је са њом и дошао у Босну. Заслужни фрањевци, који су стотинама година били на бранику католичке цркве у земљи и имали да подносе тешке прогоне од турских кесеџија, били су гурнути у позадину, јер су као домаћи људи водили много обзира према својим суграђанима других вера. Језуите су главни носиоци бечке политике; верски су нетрпељиви, чак агресивни; национално су искључиви. Изгледа да нема силе која би их могла потиснути. Најгори њихови поступци, који отворено газе законе и изазивају против себе гнев иновераца, остају без казне. Створивши неморално начело да циљ оправдава средство, они су у нашу средину уносили једну вековима и васпитањем разрађену препреденост, која је могла да буде само на штету општег националног морала. Подриван од њих он није био јачан ничим другим. Нема сумње, сви се друштвени проблеми оснивају, на крају крајева, на етичким начелима и културној висини њихове средине. А како су ти неговани у Босни довољан је доказ, да је у земљи било увек више жандара него учитеља.

Економски, Босна и Херцеговина су биле систематски експлоатисане за рачун аустриске и мађарске индустрије и њихових капиталиста. Главно богатство земље, огромне босанске шуме, биле су уз невероватно ниске цене уступљене страним фирмама. Тарифна политика била је, без имало обзира, тако удешена да је онемогућавала домаће такмичење са страним производима. У самој земљи на очиглед су помагана предузећа са страним капиталом. За пиво из туђинске сарајевске пиваре плаћало се од Сарајева до Мостара по 1,01 круну на километар од хектолитра, а за домаће вино из Мостара у Сарајево 1,65 круна! Железнице су подизане не по животним интересима земље, него из стратешких и политичких разлога. На српско-турску границу од 1912. ишла је скупа источна пруга са два крака, док богата долина Посавине, са Градачцем и Бијељином, није уопште имала железничког споја. У Боку Которску доведена је пруга још 1901. године, док се спој средишње Босне са Сплетом није узимао у претрес све до 1912. године. Ради тога, железнице су радиле са огромним губитком, који је, наравно, морала да сноси Босна и Херцеговина. Није с тога чудо, што су се у Босни јављали оштри протести против такве политике према земљи, која је у ствари била деградована на обичну колонију.

Устав, дат Босни под притиском анексионе кризе, 1910. године, није могао поправити стања. Компетенција босанског сабора била је веома ограничена; а влада је и према том ограниченом сабору била потпуно неодговорна. У осталом, шта је могла значити уставност у једној земљи, где је војник био врховни и стварни шеф управе? Више него у једној прилици звецкала је његова сабља, кад је требало решавати понека „парламентарна” питања. Имајући да служи као операциона база за све акције Аустро-Угарске на Балкану, Босна није смела да се развије у јединку, која би имала своју вољу и могла бити од сметње за даљи рад. И чим се осетило да стега у том правцу попушта, дошли су озбиљни предлози да се покушају превентивне мере и против Србије и против самог народа у земљи. Као одговор на такво стање притиска „уоквиреног у тобоже слободно изражавање народне воље” дошао је бунтовни отпор омладине и људи чвршће воље. Тада је честити Ристо Радуловић, уредник Прегледа и Народа, наводио као програм Мацинијеве речи: „Ако

Вас питају Ваша дјеца, који је циљ живота, одговорите: акција. Ви ћете рећи тима и другим који Вам приступе да је живот једна мисија, једна дужност, један бој”.

У нашег света било је читаво време свесног отпора према наметнутом туђинцу. Причају за једног старог муслимана у Сарајеву да је, миран и без нарочитог огорчења, дао готово парољу за борбу речима: „Не ваља Швабо све да злати - а камо ли овако!” За време аутономне борбе, коју су кренули у Босни и Херцеговини најпре православни 1896. године, а после и муслимани 1899. године, свет се брзо нашао у редовима опозиције осећајући инстинктивно да се ту не ради само за добијање црквене и школске уредбе, него да се у том покрету, пуном иначе понекад и наивних али увек документованих меморандума, казује дубоко незадовољство, према целој управи. То се, у осталом, видело најбоље по том, што покрет није застао и кад се дошло до неког решења у траженој уредби, него је све више узимао маха. „О, Боже мој, велики и силни и недостижни”, молио се тада Петар Кочић у име стотина хиљада својих земљака, „дај ми језик, дај ми крупне и големе ријечи које душмани не разумију а народ разумије, да се исплачем и изјадикујем над црним удесом свога Народа и Земље своје!” Код омладине место тог става очајног нарицања дошао је протест акције. Кад је аустриски престолонаследник, после свршених војничких маневара очито уперених против Србије, изабрао да се са изазивањем, лицем на легендарни Видовдан, провезе кроз сарајевске улице, у пуном осећању своје снаге и пркоса - планули су осветнички меци Гаврила Принципа, да, убијајући Фрању Фердинанда, погоде цео режим бечке монархије.

Књижевност у Босни и Херцеговини

Књижевност у Босни и Херцеговини никад није била ван заједнице са књижевношћу осталих Срба и Хрвата. Њено писмо, њене везе, њени обрасци, њена општа култура; све је то у зависности од суседа било на Истоку, било на Западу. Чак ни један једини покрет књижевни не јавља се у Босни самостално, нити иде ван обима оног што имају као органски делови целине и остале наше покрајине. Једина особеност босанске књижевности, да је тако назовемо, то су муслимани, који су у уметној поезији створили неколико сувих поучних песама, илахија и касида; а у народној читав један тип занимљивих епских песама и оне славне и по својој лирској интензивности јединствене севдалинке са силном страсти правог карасевдаха. Али та особеност долази отуд што су Босна и Херцеговина једине наше покрајине у којима је цео муслимански елеменат наш и где је он, не напуштајући матерњег језика и веза са осталим деловима саплеменика, уносио у своје творевине и елементе нове културе коју је примио.

Босна и Херцеговина, на читавом свом подручју, немају ни онолико православних манастира колико их има сам Нови Пазар; а ниједног који би се приближно могао мерити са Студеницом, Сопотанима, Жичом или Дечанима. У самој Босни, колико данас знамо, све до XIV века није било ниједног православног епископа, а такозвана дабарска епископија, коју је основао Св. Сава и која је после постала босанска, припадала је тада рашкој, а не босанској држави. У Хуму, међутим, био је православни епископ најпре у Стону, после у Петрову Манастиру на Лиму, а од XVI века у Требињском Манастиру. Од хумских и травунских манастира, који су данас у Херцеговини, једина је Завала, која, по мом мишљењу, није млађа од XIV века; требињски Св. Стеван није данас очуван ни у рушевинама; а сви остали: Требињски манастир (Тврдош), Житомишљкић, Дужи и Добрићево потичу из XVI или из још доцнијих столећа. У Босни, исто тако; сигурно је само за Добрун да је из XIV века; сви остали манастири или су, у најбољем случају, из XV столећа (Папраћа, Рмањ) или су још каснији (Ломница, Озрен, Возућа, Тамна, Гостовић, Моштаница, Гомионица, Липље и Крупа). Још 1516. писао је поп Вук у Сарајеву, како је „православне вере хришћанске у овој земљи велика оскудица, тако да се ништа не налази”. Појава је лако разумљива. Гоњена и од власти и од католичких свештеника, православна црква није могла да се несметано развија, нарочито не с богомољама које би упадале у очи и биле доказ снаге „шизматика”. Православни елеменат исповедао је своју веру кријући или у врло скромним, данас пропалим храмовима. Да се у таквим приликама није могла развити у Босни православна књижевност слична оној у Србији, где су манастири били права књижевна средишта, разуме се само по себи. Кад се почне јављати шири књижевни интерес биће то у вези са ширењем утицаја пећке патријаршије, после пада босанске државе, и онда, кад људи из босанско-херцеговачких манастира дођу у могућност да тешње опште и сарађују са својим друговима из осталих манастира.

Занимљиво је, ипак, да се први споменици наше писмености јављају са босанско-херцеговачког подручја. Најстарија два наша натписа, писана оба ћирилицом, из тог су краја. Први је гробни натпис жупана требињског Грда, сада у цркви у Полицама код Требиња, писан негде око 1180. године, још за време зетског великог кнеза Михајла, кога је Немања срушио с власти. Други је црквени натпис бана Кулина, око године 1185. нађен код Високог, а данас чуван у сарајевском музеју. И прва повеља српска, на народном језику, потиче исто тако из Босне. То је трговачка повластица бана Кулина издана дубровачкој републици 1189. године. У нас се, према том, јављају повеље писане на народном језику пола века раније него код Немаца (код њих је прва из године 1238/9.), а нешто мало касније него у Шпанији и јужној Француској. И најлепши споменик не само тога времена, него целе наше старе писмености уопште, чувено Мирослављево Еванђеље, са занимљивим и важним минијатурама, писано је вероватно на нашем подручју, а за хумског кнеза Мирослава, брата Немањина.

У западним деловима Босне било је утицаја глагољашке писмености, која је тамо дошла из

блиске Далмације. Њу су доносили католички свештеници и учитељи, који су били упућивани на рад у ове земље. Помагана од папске курије свима начинима, стићена од Мађара, којима је чинила знатне услуге, из политичких разлога прихваћена од босанских владара, католичка црква у Босни била је у повлашћеном положају и као таква могла је да се развија како је хтела. Она нарочито стиче живота откако у Босну, око 1340. године, стиже фрањевачки ред, да трајно делује за ширење и учвршћивање католицизма. Само, занимљиво је да се католичка управна средишта нерадо намештају у самој Босни. Фрањевачки манастир подиже се најпре у Стону (1349.); а босански бискуп, који је с почетка, изгледа, живео у земљи (Бан брдо код Блажуја беше му седиште), станује од XIV века у Ђакову. У самој земљи има у XIV веку врло много кустодија, понајвише у рударским и трговачким местима, где су биле и веће колоније странаца, нарочито Дубровчана. Такве су у Високом, Олову, Лашви, Сребреници, Гламочу, у краљевској престоници Сутјеској и на још неким местима. Нарочито се развише манастири: Сутјеска, Фојница, Крешево, Високо, Рама, Сребреница и Олово, који постадоше уточишта за прогоњене католике од XV века и значајна културна расадишта.

Између старе глагољашке и ћириловске писмености било је на подручју Босне доста узајамног додира. Један одломак апостола, познат под именом Гршковихев, писан је глаголицом с краја XII или на почетку XIII века, негде у штокавском делу некавске Босне или Хума. У том одломку налази се и неколико доцнијих ћирилицом писаних упутних бележака из XIV века, које показују да је текст употребљаван и од оних који су се служили другим писмом. Како су белешке означавале распоред лекција православне цркве, то је очевидно да су тај текст употребљавали и православни. То је од нарочитог значаја, јер се у Босни нашло више споменика који су писани, истина, ћирилицом, али су преписивани са глагољашког оригинала. Таква су, на пр., еванђелија Хвалово (за које се држи да га је писао „богумил”, крстјанин Хвал, „богумилу” Хрвоју Вукчићу, великом војводи босанском, 1404. године) и Никољско, и чувено Мостарско или Манојлово еванђеље из XIV столећа, са свима карактеристичним особинама најстаријих типова словенског превода. У Чајничком Еванђељу има чак и неколико реди писаних глаголицом, као доказ да су људи знали и за то писмо, иако га ради његове графичке незгодности све више истискују из употребе. Сам Гршковихев одломак апостола има врло велико подударење са једним босанским рукописом XIV века из збирке руског конзула у Сарајеву, А Гиљфердинга, који је очевидно преписиван са глаголице. Једну глагољску белешку има и рукопис Радосава крстјанина, писан око средине XV века крстјанину Гојсаку. У овом рукопису, као и у Хваловом, који се данас лепо очуван налази у Болоњи, преписана је Апокалипса Јованова, која је својим необичним и језовитим садржајем о стварима које ће бити, пуна визија и врло подигнутог тона, била од велика интереса за верске секташе у Босни.

Свима путницима који су пролазили Босном и Херцеговином упадали су у очи босански стећци, који, или осамљени или често у гомилама, на видну месту обраћају пажњу на се својим обликом саркофага. Они заслужују наш интерес и иначе. Скулптуре на неким од њих, на пр. у Згошћи, иду у ретка дела праве средњовековне уметности у нас и имају технику која изненађује. По садржају су занимљиви исто тако. Утицај западних, понајвише стереотипних латинских, гробних формула да се утврдити на више страна. Али, неке од њих имају чак и ширег књижевног значаја. У многим је, на пример, казана ова мисао: не дирајте у гроб мртвог, или простите га, јер, казује покојник, „ја сам био као ви, а ви ћете бити како и ја” или „ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви”. Ову популарну заклетву приписују арапском песнику Ади из VI века, па да је од њега прешла свима културним народима. Нарочито је честа код Латина Средњег Века. Али, ми смо нашли њен заметак и раније, и то баш на нашем подручју, у једном латинском натпису из Виминација, где мртви говоре живима: *memores sitis nobiscum vos esse futuros* (Споменик, XXXIX, 57)*.

* У парафинском гробљу код цркве нашао сам овај натпис на гробу Спасе Георгијевића, трговца, умрлог 1846.:

Гледај ме што сам
и био сам што јеси

и бит ћеш што јесам.

Ово је врло леп прилог за раширеност и популарност ове формуле, коју је иначе и у нашу књижевност увео још Дубровчанин Никола Димитровић.

На гробу војводе Радивоја Опрашића из XV века стоји поносна похвала у првом лицу: „Докле бих, почтено и гласито пребих”, јунацима Радивоју и Јуранићу у Адрианскога мора Сирени (1660. године), познатом делу несрећног Петра Зрињског.

Честити смо били
Докле смо живели.

На Шекспировом гробу био је гробни натпис, у ком су се налазила и ова два стиха

Bleste be the man that spares the stones
And curst be he that moves my bones.

Примитивније, али у ствари исту жељу и мисао казује и један наш стари натпис из Влаховића: „Човече, тако да нијеси проклет, не тикај у ме”, или други из Ходова: „Мољу ви се брати и господо, немојте ми кости претресати”.*

* Чини ми се, да је овде поремећен првобитни стих:

Мољу ви се, господо и брати,
Немојте ми кости претресати!

Кад су, после пада наших држава, под Турке пале и све политичке и династичке границе, почело је да се, између народа сама, врши све интимније изједначавање. Спајала их у све чвршћу заједницу иста крв, исти језик, исти обичаји и иста противност према завојевачу османлиском, чије се политичко господство претварало и у социјално и у економско. Том учвршћивању осећања заједнице помагала је знатно, од средине XVI века, обновљена пећска патријаршија. Исповедајући исту веру, а вођени једним верским управним телом, православни су, природно, добили ускоро и један поглед на своју будућност. А тај је био сав у жељи да се обнови „стара слава”. Читавом својом традицијом везана за стару немањићску државу, пећска патријаршија свесно негује култ минулог господства и са народним гусларом оживљава спомене на читав онај круг јунака који одоше да поносито даду главе за крст и слободу. Кнез Лазар постаје општа „српска круна златна”, као што су Немањићи једини прави владари наши у традицији народној. Тврткова дела не помиње ни један крај Босне, иако је за њу радио цела свог века и створио јој завидан положај; а Херцег Степана знају само по авантурама у његовој породици. Од XVII века најмилија лектира по нашим манастирима то су стари летописи и хронографи. У манастир Житомишљгић набављен је један хронограф, који је 1634. писан у Хопову; а 1650. године саставио је у Врхобрезници Гаврило инок један свој летопис. На крају тог његова списа, очевидно као грађа за његову компилацију, налазе се још два летописа и један родослов. У Завали очуван је одломак једног краћег летописа из XVII века. Са житомишљгићког хронографа преписао је 1654. године хронограф Требињског Манастира његов настојитељ Исаија, задржавајући чак и текст писарског поговора. Са овог требињског рукописа преписао је опет свој текст владика Петроније, а са његова Никола Властелиновић свој, 1714. године, у Москви, за пуковника Михајла Милорадовића, пореклом Херцеговца. Са требињског текста преписан је и шишатовачки хронограф, 1702. године. Московски препис дошао је поново, 1735. године, у Херцеговину и доспео у манастир Св. Луке у никшићкој Жупи. У Никшићу је поново, изгледа, Стојан Вучићевић, 1794. године, направио још један препис истога текста. Кад су два требињска калуђера ишла 1597. године папи Клименту VIII у Рим, тражећи помоћ против Турака, они су му носили једно писмо, које је, у доброј половини, обавештавало папу о српској прошлости. Они изрично почињу текст оваквим речима: „да повијемо вашој светињи ствари и како стоје српске земље и приморске”. Године 1508. донесено је у Сарајево у Милешеву писано Теодосијево Житије Св. Саве, а у

манастиру Завали налази се то исто дело, са Похвалом Немањи и Сави и са Хиландарским Типиком, у једном рукопису XVII века. Наши калуђери и мирјани имају утврђених веза са старим нашим манастирима, као Студеницом, Дечанима и Милешевом, „у ком почива велики архијереј и чудотворац светитељ Христов Сава”, како каже запис из једног требињског рукописа. У карловачкој патријаршијској библиотеци још се и данас чува Зонарин летопис у старом преводу, који је некад припадао манастиру Добрићеву. Тај хисториски интерес врло је карактеристичан за наше људе и крајеве. Вероватно њему има да се захвали очувано предање око манастира Завале да је ту живео онај поп Стеван, од кога је постало име Попово и који је, тобоже, прародитељ Стевана Немање. Наш свет, коме су гусле чувале живу хисториску традицију, радо је желео да се о њој обавести и у тим толико поштованим „књигама староставним” и да и из њих црпе јачање своје националне свести. У оном напред поменутом писму папи, пошто су изређали сву господу српску редом, херцеговачки калуђери овако завршују своје хисториско обавештавање: „и да зна твоја свијетла светиња, свети оче, да од тога рода у нашој земљи не находимо човека, зато велми наша земља плаче”.

Хронике, које су у исто време вођене у фрањевачким манастирима, имају више чисто хроничарску, односно своју праву тенденцију. Фојничка, на пример, почиње наивним речима „Николико ствари старе успомене које су липо заближити” и почиње од 1300. године, односно управо од 1453., јер помена о ранијим стварима имају свега четири за све догађајима богато време од 1300-1453. године. Те хроничаре није, како се види, занимала много стара босанска прошлост, па чак ни крупна личност краља Твртка. Већи интерес јавио се код њих тек на потицај са стране. Фрањевачки генерал фра Бентио Ђеновез издао је 1619. године строг распис свима старешинама фрањевачких покрајина да отворе архиве, прегледају акта и све, што буде од вредности, пошаљу у Рим за израду исцрпне историје фрањевачког реда. Тај потицај кренуо је на нешто живљи рад и босанске фрањевце. Од њихових хроника XVII и XVIII века најзанимљивија је она опсежна фра Николе Лашванина, која као и византиске и наше хронике почиње од створења света, па иде све до пишчеве смрти, односно до 1750. године. Старије партије ове компилације обухватиле су записе ранијих летописаца, од којих Лашванин сам помиње Стипана Маргитића, а други су утврдили и још неке (Витезовића, Фојничку Хронику, Андрију Шипрачића). Лашванинов рукопис био је много ношен и читан по манастирима, а из њега су прављени и преписи у латиници, пошто је сам оригинал писан ћирилицом. У националном погледу његова је хроника „словинска”, полазећи као толики западни наши писци од уверења да су „Словини” аутохтони елемент Балкана и да су стари македонски краљеви у ствари наши. Радећи по Витезовићу, Лашванин има, у доцнијим партијама, хрватско обележје, али помућено. Дечански је з њ, на пр., „краљ хрватски и рашки”, а Твртко „посли смрти Вукашинове краљем поста босанским”. У том летопису сачуване су и две римоване песме из 1661. и 1697., обе против православног патријарха, који је, изравивши пристанак турских власти, натеривао римокатолике да му признају јурисдикцију и дају извесне порезе. Колико је било огорчење код католичког света против тог неправедног патријархова чина сведоче најбоље завршни стихови песме

ал(и) наши луди бише
јер паћаре не убише
пак Турком јаспри мало више!

Летопис фра Андрије Шипрачића, који је крајем XVII века прешао у аустриске земље са једним делом своје пастве, садржи у главном црквену историју фрањевачког реда („Табула од министара и капитула, који се могу знати, који су били у овој провинцији Босне Арђентине”). Летопис фрањевачког самостана у Градишци писан је само с почетка у народном језику, а онда је сав на латинском; на латинском је и спис о фрањевцима у Босни фра Ивана Копијаревића (*Paraphrastica et topographica expositio totius almae provinciae Bosnae Argentinae*, 1730.). Сутјески летопис, почет 1759. године, још необјављен, по речима дра фра Јулијана Јеленића, „најбољи је за познавање наше босанске и политичке и црквене повијести 18. стољећа”. Крешевски летопис писао је у првом делу латински (1765-1871) фра Маријан Богдановић, док су друга два дела (1772-1817) писана на

народном језику и латиницом, али садрже доста безначајну хронологију мита и глоба, које је манастир морао плаћати увек жудним Турцима. Службени Летопис редодржаве Босне Сребрене, од XVIII века до 1878. године, о коме је водио бригу дефиниториј покрајине, пропао је, по причању самих фрањеваца, у рукама надбискупа Штадлера, који им је био противник и који их је са језуитима осетно потиснуо са најважнијих положаја у Босни. Поред тих летописа од интереса је још и Сутјески Родослов. То је, на пергаменту, на наличју једне слике, у облику стабла израђени грбовник српских и хрватских земаља са родословом династија Немањића и Котроманића. То би била једина комбинација тих двају кућа у домаћих уметника и хроничара. Али ми данас знамо поуздано да је то фалзификат из друге половине XVII века од једног познатог авантуристе из породице Охмућевића. Грбовник је рађен на основу познатог Орбинијева дела, а за дубровачки утицај код његова састављача говоре понеки стихови испод слика, састављени у дубровачком дванаестерцу, са римом у средини и на крају стиха

Бјеше краљ босански племенит господар
Како краљ угарски алити како цар,
Имаше славан глас по свјету далеко
Од њега бише влас владаније велико.

Поред тих хроника, које немају неке веће амбиције, у XVIII веку јавио се један писац са извесним хисторичарским особинама. И он се појавио, истина, не из неких виших научних побуда, него из практичне потребе. Ево како. Од босанске фрањевачке „редодржаве“ одвојила се 1735. Далмација, а 1757. Славонија. Због тога редодржава би деградована на „чуводржаву“ (кустодију), како се то каже у чудном језику самих фрањеваца. Сасвим је природно да је то тешко деловало на босанске фрањевце. Они су неколико векова били главни проповедници вере и чувари католицизма у врло тешким приликама и место да буду награђени њих, ето сад, стиже унижење. Да покаже значај фрањеваца у прошлости и њихову недовољно оцењену вредност, устаде учени фра Филип Ластрић из Оћење (1700-1783.). Њега братство упути чак у Рим, да тамо пред највећим форумом брани њихову ствар. Он је успео. Њихова црква би васпостављена у стари чин и претпостављена млађој организацији славонско-угарских редовника „државе“ Св. Ивана Капистрана. Главно дело Ластрићево, постало у тим побудама, јесу његове *Epitome vetustatum bosnensis provinciae*, (1765. друго издање 1776.), писане, наравно, на латинском језику. Поред тога, он је доста радио за познати велики Фарлатијев спис *Illyricum Sacrum*.

И православни и католици и муслимани писали су у читавој Босни и Херцеговини само ћирилицом, која је добила извесне локалне особине (босанска ћирилица, босанчица). Фра Лука Карагић је 1737. једним расписом чак изрично забрањивао фрањевцима употребу латинице. Тек пред крај XVIII века, у тешњим везама са Далмацијом и Хрватском, фрањевци све више усвајају латиницу, да је од XIX века потпуно приме.

II

Књижевност се у Босни кроз читав Средњи Век никад и никако није јављала из уметничких побуда. У њој није било ни дубровачких љубавних трубадура, ни друштвене комедије једног Марина Држића; не чак ни хисториске игре једног Џора Палмотића. Све што се у њој радило у то старо време долазило је од потребе; и то понајвише из верске потребе. Робовање под Турцима, који су у хришћанима гледали свет ниже врсте, није било лако. Један век беше тежи од другог. Један калуђер у Фенеку писао је 1605. године како су последице ратовања последњих година биле страховите: „и тада отац чедо за хлеб продаваше, и син оца, и кум кума и брат брата. Оле беда! Тада беше роб по 5 гроша а во по 15 дуката...“ У другом једном запису писаном у ужичком крају, 1608., тужба је била слична: и тада се умножи свака неправда међу људима и безчасће родитељима од њихове деце и усахну свака љубав блага међу људима и човек човека дави и коље“. Ужасна је слика, коју даје 1649. Гаврило Тројичанин код Пљеваља. Озлобљени због рата с Млечанима Турци свирепе гоне своје поданике, намећу им данке, вежу их, бију, натерују да остављају куће и беже у туђину. „Оста земља пуста од добрих људи и животиња и земаљских плодова. У истину тада многи живи називаху блаженима помрле, не могући да

подносе такве беде!" Од фрањевачких манастира, којих је 1623. било 17 остала су 1758. само још 3; а од 74.066 католика, колико их је било 1675., налазило се у земљи 1741. само 43.822. У изнуреној земљи беше настала клонулост, а зло узело маха. Морал се из основа пореметио; људи посуровљели. У таквим приликама требала је да се чује реч хришћанске окрепе; да се јави глас савести. Код римокатолика потицај је долазио још и од саме папске курије, која је после појаве протестантизма желела већу активност свог свештенства и на обрани и на учвршћивању вере.

Као оснивач те нове верско-поучне књижевности у Босни и Херцеговини сматра се фра Матија Дивковић (1563-1631), једно време капелан католичке цркве у Сарајеву, а доцније члан братства у Крешеву и Олову. 1611. године пошао је у Млетке да штампа свој први спис Наук карстиански. Желећи да његово дело буде читано и тако изврши намењену му мисију, Дивковић није хтео друкчије него да књигу штампа ћирилицом. „Не будући штампе ни слова од нашега језика”, вели он сам, „ја мојијема рукама учиних свеколико изнова и ис темеља сваколика слова”. Наук је Дивковић дао у две верзије, широј и краћој; са садржином катихизиса; према Беларминовом спису *Dottrina christiana*. Са Науком ишле су и легенде о Богородици, Сто Чудеса; па прерада Држићева приказивања о Жртви Аврамовој и неке популарне црквене песме. Главно дело Дивковићево су његове Бесиде. То је, у основи, популарно излагање еванђеља. Популарно је по свом облику, у ком превлађује слика и прича; по језику, који је потпуно народни; и по менталитету објашњавања, који је потпуно народски. Трбало је, по намени тог дела, на основу хришћанског морала развијати код свог пука што више хуманих и културних особина. Има поред тога чак и непосредних поука; како не треба мазити децу; како треба да се понашају жене кад су трудне; како људи своје жене, кад су у другом стању, не смију „смућивати, страшити, ни бити” и сл. Какве су врсте његове поуке у причама биће доста да покаже овај пример. Један бискуп, казује он, усни да једно дете из бунара хвата рибу златном удицом и сребрном жицом и тако хватајући извади једну прелепу жену. Кад се пробуди, нађе бискуп то дете на гробљу. Оно се на једном гробу молило Богу за своју мајку. Бискуп се тад досети шта је значио онај сан: дете је својим молитвама спасло мајку од поборе; оченаш је била златна удица, а говорени псалми сребрна жица. Ти списи Дивковићеви нису оригинални (главни су извори већ утврђени); он то, уосталом, није ни крио. Њему се радило само о том да народ добије добру и лако разумљиву поуку на свом језику и да та поука буде од дејства. У том правцу доиста је имао успеха. Његове су се књиге много читале, приписивале и доживљавале по више издања; у народу су његове поуке и примери били препричавани; а неке су ствари толико ушле у пук да су се отуд после враћале као „народно благо”. Таква је, примера ради, његова стихована легенда о Св. Катарини, коју после срећемо у збиркама народних песама; или она популарна прича о рајској птици, коју је неки фратар слушао триста и четрдесет година, а њему се учинило да је то био само један кратки час.

Дивковићев пример имао је више последника. Стјепан Матијевић Солињанин (из Соли, т. ј. данашње Тузле) објавио је 1630. године своју прераду Исповједаоника Јеронима Панормитана, у којој је свом строгошћу језуитске католичке реакције оглашавао за смртни грех игру, свирку и певање љубавних песама. Босанац родом (из Гламоча), а доцније скрадински бискуп Павао Посиловић, дао је два зборника Наслађење духовно (1639.) (у главном преводи из фра Б. Камбија и Б. Д' Ангела) и Цвијет от крипости (1647.). Ово дело је двоструко неоригинално. У ствари, то је познати талијански зборник *Fiore di virtu*, чији је први превод на наш језик још из XIV века недавно нађен. А друго, Посиловићев превод одговара једном дубровачком рукопису из 1520. године, „само је”; како вели В. Јагић, „у рукопису мјестимиче приповиједање краће а у штампаној књизи обширније”. Обе књиге Посиловићеве нашле су своју публику и имале по више издања. Сарајлија фра Павао Папић, који је много путовао и живео једно време чак у Софији, провео је и објавио Седам трубљи од талијанског фрањевца Б. Камбија, кога је преводио и Посиловић. Латиницом објављена су опсежна богољубна дела Ивана Анчића, кога иначе неукусно хвале као премца Цицерону и Вергилију (Врата небеска и живот вичњи, 1678., Свитлост каршћанска и наслађење духовно, 1679. и Огледало мисничко 1681.).

У XVIII веку та се традиција „богољубних размишљања” и духовних поука наставља с истом ревношћу. Стјепан Маргитић из Јајца, кога смо раније помињали као писца једне хронике, дао је 1704. године дело Изповијед карстијанска, које је постало веома популарно, имало више издања, ћирилицом и латиницом, и добило у народу интимно име „стјепануша”. У врло занимљивом предговору тог списка Маргитић се тужи на писце који своја дела за Босну објављују латиницом, јер „већи дио од пука не умије у она слова и наша је штампа остављена и забачена послѣ Дивковића и Посиловића”. Поред тог, Маргитић има „малахну” компилацију Фала од свети, низ популарних проповеди, дату за „убоге од наука, који не умију разлики језика”, с јасно казаном намером да замене бескрајно дуге, успављујуће и народу готово недоступне проповеди учених. Веома популаран био је Цвит разлика мириса духовнога Томе Бабића, више далматински спис, али веома раширен и по Босни. Фра Августин Чичић, шаљући један рашчерупани примерак тог дела за библиотеку сарајевског музеја, писао је још 1911. године, „кад би умро који мртавац, онда би носили па читали по сву ноћ (ту књигу) код њега, да не заспу”. Покатоличени муслиман, Ловро Ситовић Љубушак, има једну Писну од пакла (1727.), у десетерцу, али уперену против народне поезије, која му се чинила као одвише слободна и против правога црквеног морала. Неколико духовних песама и списка дао је Јеролим Филиповић из Рање, који је делао у Далмацији. Његово велико дело Приповидање духовно наука карстјанскога, у три књиге, 1750-1765. године, прештампавано и прерађивано, још је и данас у употреби.

Код православних у Босни и Херцеговини уметничке књижевности није било; не чак ни у том облику као код франјеваца. Једина уметничка песма, која постоји у свој православној књижевности тога времена у Босни, то су „Ритми или песни похвалније сбору цркве сарајевскије”, које је упутио даскал Висарион из околине патријархове општине сарајевској, 1722. године. Стихови су ти врло невешти по облику и без имало праве песничке инспирације; у главном сви оваквог духа и речитости

Руце имут податљиве
и обичаје милостиве,
Купљу творет небеснују
С правдоју же купљу земљују.

Али се за то јавља читав низ муслимана, који певају на српском, а своје песме бележе турском азбуком. У својим уметничким песмама они немају веза са осталом нашом поезијом тога времена, као што је имају у својој народној поезији. Њихови учитељи су источњачки песници, а њихови обрасци побожне илахије и поучне касиде. Велики број наших муслимана образовао се на Истоку; или је добро знао источне језике турски, арапски и перзиски; а један део је, како тврде, са успехом ушао у турску књижевност. Отуд је онда сасвим разумљив овај утицај истока на босанску муслиманску књижевност. Само што представници те поезије код нас нису људи веће песничке вредности. Њихова стваралачка снага врло је оскудна; песничко осећање готово потпуно неразвијено; стих врло несигуран. Кад дају поуке оне су суве, сувише непосредне и одвећ учитељске; кад дају одушке свом патриотском одушевљењу (н. пр. ради добитка Кандије) онда су им усклици примитивни, опажања наивна, а перспективе готово детињасте. Али им је ипак популарност врло велика. Њих читају, уче на памет, прерађују и допуњују; тужбу једног гарнизона, који је доспео у Дувно, с живањем наводе у Сарајеву, Мостару, Лијевну. Оно што су ти песници казивали није увек само од хисториског интереса. Мухамед Хеваји из Тузле, из прве половине XVII века, најстарији од свих, врло образован, зналац источних језика, обраћао се својим хришћанским сународницима овим свесним и у оно доба ретким речима

Отац један, једна мати
Прво би нам, ваља знати.
Јер ћемо се паски клати?

Хасан Каимија, Сарајлија, из XVII века, народни трибун али лош песник, има две политичко-патриотске песме и једну касиду против дувана, у којој се налази ово занимљиво

место

И ми смо га пили,
И у смраду били
Као богомили.
Останте се тутуна!

Сејид Вехаб Илхамија из Жепча био је бунтовни дух против неспособности и несавесности турских покрајинских власти; он види опште пропадање и неминовни слом и огорчено кличе:

Турчин нема амела,
Кривда правду замела!

Своју велику искреност платио је 1821. године главом у Травнику, где је на везиреву заповед био удављен. Да спасе спомен свом заручнику Чанџи барјактару, који је пао у Србији 1813. године, Умихана Ђујдина, прва књижевница у Босни, певала је једну песму о поласку Сарајлија у војску. Та занимљива песма има извесну топлину осећања и врло много елемената народне песме, које се и држала. Једну чисто у народном духу схваћену и у десетерцу спевану песму. „Рамо и Селиха“, дао је и сарајевски хроничар XVIII века, Мула Мустафа. У тој песми један напуштени љубавник на врло драстичан, али чисто народски начин, свети се својој драгани, која се удаје за другог. Једну врло занимљиву серију љубавних изјава садржи Ашиклиски елиф-бах. Неки Фејзо софта учио је своју драгану Фату арапској азбуци. Тумачећи јој поједина слова он је то чинио начином њој најпријатнијим, спојивши уз свако тумачење по једну стиховану љубавну изјаву или по један мање-више укусан комплимент. Тај дуги низ нема много интензивног осећања, нити нарочит израз, идеју стиха даје обично облик дотичног слова или његов звук, који има прве слоге извесних речи (те-теби, се-севап, ха-хаста и др.); али, ипак, два три места заслужују пажњу ради своје источњачке речитости и нешто сликовитости

Мим је сличан пуноглавцу.
А чему је Фата слична?
У коси јој саџмакови,
виш ђулова црне очи;
тамо драги каменови,
из њих бију пламенови
куда сижу - све испрже.

Осим тога, треба нарочито истаћи да је у Босни и Херцеговини код муслимана било доста књижевног интереса; истина не за српску и хрватску, него за источне, а у првом реду за турску књижевност. На 3.000 разних оријенталних рукописа има данас у самом Сарајеву у библиотеци Земаљског Музеја и у библиотекама Цареве и Бегове Џамије. Г. Сафетбег Башагић написао је читаво дело, казујући о више десетина писаца из Босне и Херцеговине какав су положај и значај имали у турској књижевности, говорећи о некима као о признатим талентима ређе врсте.

Између ових писаца, који су деловали у истој земљи и међу истим народом, није било никаквих тешњих веза. Чак се не може утврдити да ли су православни уопште читали Дивковића или Маргитића; а за католике је врло мало вероватно да су читали српске списе, који су мирисали на тамјан и имали као неко црквено обележје. За муслимане је, међутим, сасвим сигурно, да нису читали ни пратили рад својих хришћанских суседа. Верски строго одељени, они су сви живели једни поред других у узајамном додиру само при послу и на улици; њихове куће и њихове душе биле су затворене за оне који нису њихова закона. Та одвојеност лепо се види на дијалектским особинама разних вероисповести. Не мешајући се много са суседима, православни ијекавци су читаво два-три века одржавали свој дијалекат међу јаким групама муслиманских или католичких икаваца у западној Босни и Херцеговини (у источној су и муслимани највећим делом

ијекавци), чувајући понекад чак и своје лако колебљиве особине нагласка.

Једина места и прилике, где су се нешто више мешали, били су извесни дернеци и култ неких локалних светитеља или „светих” објеката. Ђурђевдан славе и муслимани као и православни, исти дан; исто тако и светог Илију. За овог чак кажу да је „до подне Илија, а од подне Алија”. Та традиција остала је вероватно из раније верске заједнице. У источној Херцеговини нарочито је велик култ Св. Василија Острошког. О Тројичиндану ишао је силан свет под Острог, свецу на поклоњење, и међу њима и много муслимана, нарочито жена и деце. Исто су тако радо ишли у католички манастир Сутјеску, да се помолу једној „чудотворно”, слици Богородичиној, као и „Чајничкој Красници” слици Богомајке у православној цркви у Чајничу.

III

Ипак, има једна врста књижевности где је очевидно било узајамног додира између хришћана и муслимана. То је народна поезија, лирска и епска. Сасвим је разумљиво да код припадника једне нације нису могле остати ограничене само на један круг тако очевидне манифестације народног духа и израза, као што су његове песме. Заједнице у стварању било је несумњиво већ пре верске поделе, а ни само верско издвајање није могло да утре траг свој традицији у том правцу и да учини ограду за сва задовољства која неодолјиво изазива народна песма код свих који говоре њеним језиком.

Кад се данас читају или слушају муслиманске народне песме види се јасно да им је фонд чисто наш, а да су муслимани у извесном правцу правили варијације и уносили један део, понекад доста приметан, својих елемената. У суштини биће доста њиховог у оној чисто источњачкој сензуалности извесних босанских песама, где страст говори на необично речит начин и где је уздржаност извесних наших песама замењена обешћу пословичних сарајевских сумбул-удовица и бећара из Новог Хана. Сва лирика чулног севдаха носи и сувише обележје средина, у којима су се слагали новац и богатство и с њима разблуда и нечиста крв. Богато и увек расположено Сарајево не само да је волело и неговало песму, него је и стварало. Много његових лица ушло је у песму и очувало ту о себи свој ма по чем заслужени глас, као два трагична Морића, као Хаџи Лојо или као толико популарна Пембе Ајша. Коста Х. Ристић писао је у Даници 1869. да је та жена живела још тада, у Сарајеву, да је била удата за неког Фејизагу Алађуза и да је сама довела мужу иночу, јер она није имала деце. Песме, у којима царују јангини, ничу очевидно у њихову кругу и њима у славу.

После, муслимански елеменат је уношен и из њихових верских обичаја.

Појео сам девет рамазана
Све ходећи по земљи ђаурској;

или из њихових друштвених навика

Твоје злато за другог удато
За некаква шеха у текију.
Просише је и не питаше је,
Вјенчаше је и не казаше јој;

или према извесним чиниоцима њихове материјалне културе

Не шћеде се уклонити Ума.
А ја одох да прођем мимо њу;
Запеше ми копче од чакшира
За Умине мор-мави димије,
Ја се сагех, да копче отпучим,
Запеше ми бази од сахата
За Умине огре од ђердана.

Има, додуше, извесних песама, где су чињени покушаји да се рефреном или другим умецима даде нашем фонду други тип и да се од наше песме направи једна хибридна творевина полу-наша а полу-турска; али се у већини таквих случајева да лепо учити и раздвојити наш основни текст од доцнијег наноса. Ево примера:

Уродиле вишње трешње.
Кај шићи, вај лерум,
бир кузум, еглерум
'ман аман

Ко ће трешње избирати?
Избираће младо момче итд.

Чак и у песамама, које су неоспорно муслимански производ, лепо се да разазнати основни текст као наш:

Хасанага Рушљанине
Куп' ми ћурак, зима ми је!
Шан дудилер, ах, ах!
Дудилер ах шан
недур бу!
И копаран од кутније
И димије од јунлије!

Епске муслиманске песме, у класичном трохејском десетерцу, апсолутно су само један огранак наше јуначке поезије. Једино што код њих одмах, на први поглед, упада у очи, то је необична дужина песама - доста често са преко хиљаду стихова - са великим натрпавањем детаља и без ограничења на излагање једног догађаја или једне ситуације. Тај тип муслиманске епске песме нарочито је карактеристичан за босанску Крајину. Г. М. Мурко, који је посебно проучавао те песме, прича како је неко једном приликом довикнуо певачу: „Накити момка и коња, нећеш му за своје паре куповати”. То је очита тенденција да песма буде што пунија и сликовитија, без обзира на ону смишљену сажетост, која карактерише добар део наше епске поезије. За разлику од херцеговачких и црногорских гусала са по једном струном, муслимански певачи Крајине певали су своје песме уз гусле са по две струне или чак уз тамбуру са по две металне жице. У муслиманској епској поезији главни су јунаци, наравно, муслимани, поглавито муслимани са Крајине и из области где су борбе с ђаурима стално на дневном реду. Њих опевају не само певачи од заната и слепци, него, као што је обичај међу јунацима, и њихови беговски другови. Позната је ствар да су уз гусле певали врло често најугледнији јунаци и врло висока лица. Отац краља Николе, војвода Мирко Петровић, радо је певао о јунацима свога времена и оставио је читаву једну збирку епских песама народског типа. Чувени херцеговачки војвода Богдан Зимоњић лепо је и са уживањем певао уз гусле. За извесне бегове и у Херцеговини и у Босни зна се да су држали посебне певаче, несумњиво из осећања потребе не само да уживају у песми, него да и сами постану њен предмет. За Дедагу Ченгића, сина Смаилагина, прича се да је увек иза вечере тражио од свог певача по неку јуначку песму. Круг јунака муслиманске епске песме доста је велики. Најпопуларнији је свакако Ђерђелез Алија, за кога се мисли да представља смедеревског санџака Алибега, чије се име и јунаштва много спомињу у другој половини XV века.

Код босанских Хрвата епска поезија радила је понајвише о јунацима косовског круга и о Марку Краљевићу. За ширење и ход народних песама и за измене које при том настају врло је карактеристичан један случај из збирке песама фра Маријана Шуњића. Врло позната песма о војводи Пријезди и паду Сталаћа нашла је свој пут и у Босну, само се тамо место у Сталаћ радња пренела у по имену слични херцеговачки Столац. У Босни су забележене и две занимљиве верзије песме о смрти Мајке Југовића. У једној, из збирке фра Ивана Јукића и фра Грге Мартића, налазе се они снажни и програмски национални стихови:

Не плачите, моје кћерце драге!
Ак' и јесу одлетјели ждрали,
Остали су птићи ждраловићи;
Хранићемо птиће ждраловиће,
Наше племе погинути неће.

IV

У XIX веку јављају се код босанских и херцеговачких књижевних радника непосредни утицаји деловања Вука Караџића и његове школе с једне, а Илирског Покрета с друге стране.

На православне писце деловао је понајвише Српско-Далматински Магазин, под уредништвом проте и доцнијег митрополита сарајевског Ђорђа Николајевића. Нићифор Дучић казивао је једном приликом да свака кућа у Херцеговини, где бар неко зна читати, има по једну Вукову књигу или Магазин. Јоаникије Памучина, активни архимандрит мостарски и сам књижевник, писао је једном приликом за Магазин да је с њим настао „почетак нашег прогледања”. У том алманаху радили су православни и католици; Иван Јукић, фрањевац босански, био му је првих година реван сарадник. Лист је доносио народне песме и приповетке, чланке из историје и књижевности, описе народних обичаја, црквене беседе и уметничке песме и приповетке. Скупљање „народног блага”, откако је Вук у том постигао познате успехе, беше узело велика маха од тридесет година XIX века унапред, нарочито у крајевима још свеже народне стваралачке снаге и јаких традиција. Поменути Памучина писао је сам једном приликом за Вука: „Много сам се пута уздао да ћу његово које писмо добити, па да би ступио и с њиме у књижевна дјела, и може бити да би се и мој који гласак чуо кроз његове књиге”.

Прво књижевно одредиште, које се образовало у Босни и Херцеговини, било је у Мостару. Тај врло живи трговачки град, са становништвом активним и напредним, које је имало много веза са Трстом, Дубровником и суседном Далмацијом, беше 1833. године постао главно место новог херцеговачког везира. У њему је било од 1777. седиште и православног владике, а у близини је становао доцније и католички бискуп. У граду је била повелика група „књигољубаца”, који су ревносно читали српске књиге, и желели општи напредак. У познатом писму Харалампију сам Доситеј још у XVIII веку спомиње „жељу, љубав, усрдије и ревност Новосађана и Осечана и у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца” и срдечно поздравља „господаре Војновиће, Ризниће, и Куртовића и проче Сарајлија и Мостаране.” У извесним мостарским кућама налазе се не само дела Милована Видаковића, Вићентија Ракића, Јована Мушкатиновића, Јеврема Лазаревића и др., него чак и Пушкинова дела и Фортисов Пут по Далмацији. У тој књижевној средини јавили су се и први писци Вукове школе, који описују манастире (Сарафим Шолаја), дају своје успомене о савременим догађајима (Прокопије Чокороло), саопштавају народне обичаје (Ато Марковић Сломо) или скупљају приповетке, пословице и раде и све друге напред поменуте послове, као што чини Јоаникије Памучина, најплоднији радник из те групе. Тај посао после прихватају Нићифор Дучић, Сава Косановић, Христифор Михајловић, Томо Братић и многи други, а међу њима и једна жена, Стака Скендерова. Последњи изданак те групе био је Лука Грђић Бјелокосић, који је дао три књиге саопштења Из народа и о народу и много других ситнијих ствари.

Католички писци почели су свој рад у вези са Илирским Покретом. Многи од њих учили су у Загребу или били у непосредној вези с њим, и кад се тамо јавио покрет који је имао да обухвати све Јужне Словене они су му срдечно пришли да га помогну. Грго Мартић пева у Даници, Мартин Недић пише свој Разговор, кога виле Илиркиње имадоше. Иван Јукић сав је у идејама Гајевим. Он му пише и тражи од њега моралне подршке; по њему, он жели да и у Босни створи један књижевни покрет с друштвом, које би се звало Коло Босанско. „Ми Бошњаци њекад славни народ”, писало се у његовом прогласу 1848. године, „сад једва да смо живи нас само као оченуту главу од стабла славјанског гледају приатељи наука и жале нас.... Вриме је да се и пробудимо од дуговичне немарности; дајте пехар, те царпите

из студенца помње мудрост, и наук; настојте да најпред наша сердца очистимо од предсудах, фатајмо за књиге и часописе, видимо што су други урадили, те и ми иста средства попримимо, да наш народ прости из тминах незнанства на свитлост иситне изведмо". Он с једнаком љубављу жели да ради за све своје саплеменике, без разлике вере. Нови покрет и иде за тим да утире раније разлике. На Гајев позив он купи по неисцрпеној богатој босанској ризници народне умотворине; уводи његов правопис у Босну; искрено ради на његову програму. „Остајем илирски а по том и Ваш пријатељ на вјечност", писао је он 1839. Гају.

Од босанских Илира најмање је правога талента било у данас заборављеног Мартина Недића, писца пригодних песама и верзифицираних хроника. У стиховима је описивао догађаје свога доба (живот, Алипаше Ризванбеговића, француско-пруски рат) и херцеговачки фратар Петар Бакула. Бискуп Маријан Шуњић „редак на свету мудрац", како му је певао један сабрат, познавалац многих језика, скупљач народних песама, написао је сам неколико пригодних ствари сасвим осредње вредности. Главне личности овог покрета беху Иван Јукић и Грго Мартић.

Јукић је био врло активан јавни радник, који је свој несумњиви таленат раскивао на ситну дневну потрошњу. Његов врло широки интерес одводио га је да са страшћу улази у сва питања, која се ставе преда њ. Он је организатор друштва; покретач и уредник алманаха Босански пријатељ; географ и историчар; скупљач умотворина; учитељ, књијар; политички радник, једном речју све што треба. Његово су најмилије гесло Касиодорове речи, да је срамота у својој отаџбини бити странац. Ради тога страда и пропада и не оставља ниједно дело трајне вредности; али остаје као тип лепог националног радника у једној заосталој и кржљавој средини.

Његов друг и пријатељ, опрезни Грго Мартић, био је боље среће. Вешт Бекијац из Посушја он је радио са мање темперамента од Јукића и знао је довитљивије да се подешава по ветровима, који су се у Босни друге половине XIX века често и опасно мењали. Он је у главном песник; прозом се бавио врло мало и само изузетно. Као песник уживао је једно време врло велик глас; називан је чак ни мање ни више него „хрватским Хомером". Тај глас створили су му Осветници, развучени еп у више делова, у ком је опевана историја Босне и Херцеговине од почетака Драга Обренова и Луке Вукаловића до аустриске окупације. Сем понегде живље дикције, позајмљене у народног певача, и сем два-три свежија описа, цело дело је без већих песничких вредности, без јаче уметничке концепције и без правога књижевног утиска.

Јукићев рад наставио је донекле плаховити, али некритични Антун Кнежевић, проповедник босанства и историограф босанске прошлости. Много боље и савесније радио је фојнички фратар, Мијо Батинић, врло корисни и данас још неопходни писац историје свога реда и манастира. Шовенски су, пуни ачења и с тога мало употребљиви прилози Ивана Зовке из народног живота и предања.

У Вуковим традицијама почело је књижевно деловање и код неких муслимана. Први радник тога правца био је Мехмедбег Капетановић, турски чиновник по Херцеговини и касније дуго времена начелник сарајевски. На књижевност упутио је Капетановића познати следбеник Караџићев, Вук Врчевић, који је био аустријски конзуларни чиновник у Требињу за време кад је Мехмедбег био тамо кајмекам (1874-1876.). 1887. године објавио је Капетановић своје Народно благо, велику збирку пословица, анегдота и неких популарнијих песама, са великом грађом, али са мало разумевања за послове ове врсте. Неколике године доцније, 1896. дошло је Источно благо, избор из источњачких списа, „да се југословенски свијет бар у неколико упозна са источном књижевношћу". Остали муслимани, који су почели сличан рад, као С. Угљен, М. Кулиновић. Ш. Сарајлић, М. Џ. Курт, Е. Хациомерспахић и др. радили су тај посао узгред и у мањој мери.

√

Права књижевност јавила се у Босни и Херцеговини тек крајем XIX века, кад су услови за

рад постали нешто лакши и општа безбедност боља, и кад су се развиле непосредне и врло живе сталне веза са књижевним покретима из Београда и Новог Сада с једне, а Загреба с друге стране. Аустриска окупација довела је у те земље велик број чиновника из Хрватске, Славоније, Далмације и Војводине, који су створили и учврстили нове везе и знатно допринели да се прошири дотадашњи уски видокруг босанске књижевности.

Први књижевни лист, који се кренуо у Босни са већим значајем, била је Босанска Вила, у Сарајеву, која је излазила готово тридесет година: од 1885-1914. године. Њу су покренули, као орган српског учитељског збора сарајевског, двојица пречанских учитеља Божидар Никашиновић и Никола Шумоња, а кад је власт уклонила њих двојицу, дошла је она 1887. године у руке Николе Кашиковића, рођеног Сарајлије, који јој је остао уредник све до Светског Рата. Лист је покренут очевидно с намером, да тек изазове шири књижевни интерес у Босни и Херцеговини, који је дотле једва постојао. Млади учитељи, „просветитељи” и врло активни народни радници, желели су да, задовољавајући своје младе амбиције, почну тај књижевни посао и као најбоље средство за подизање опште просвете и развијање националне свести. С тога они преко њега пропагишу с успехом светосавске светковине и оснивање певачких дружина. Лист је из почетка имао да буде нека врста породичног часописа, са доста лаким штивом. Да се придобије читалачка публика прешло се брзо на приче и саопштења из локалног живота; а да лист буде и од користи у науци и друштву почео је доносити месна предања, описе старина и редовно велику грађу народних умотворина. Утицај, који је Босанска Вила вршила у Босни и Херцеговини, достојан је пажње и похвале. Она је, доиста, кренула на рад многе старије људе, који би се без ње тешко одлучили на писање и однели у гроб многа корисна знања и лепе податке. Око Виле се брзо прикупио и читав круг младих писаца из Босне и Херцеговине; у њој од 1888. године развија свој таленат Алекса Шантић; у њој се, исте године, јавља Јован Дучић саопштавајући једну кратку народну причу; од 1889. године Вилин је сарадник Светозар Ћоровић; од 1896. године Осман Ђикић и Авдо Карабеговић Хасанбегов; ту је 1899. године почео да пева и улази у књижевност Петар Кочић. У прибирању народних умотворина и фолклорног градива Вила је за својих тридесет година излажења учинила више него иједан наш други лист или установа сем Академије; њене свеске представљају данас богат и за те студије неопходно потребан архив; и то листу даје нарочиту вредност независну од његове хисториске улоге. Уз уредника Николу Кашиковића, који је само тај посао радио, био је читав један круг врло вредних и корисних сарадника, какви беху и иначе заслужни поп Степо Трипковић, Коста Ковачевић, Петар Иванчевић, Стеван Делић, Петар Мирковић и др. Вила се у Босни и Херцеговини читала врло много и њена је не мала заслуга што је код публике створено интересовање за српску књигу. С друге стране њена је велика заслуга што је омогућавала тешњу везу са писцима из осталих наших области. Иако је имала у главном покрајински карактер; иако је била намењена претежно читаоцима Босне и Херцеговине, Вила се никад није ограничавала на саме сараднике из тих покрајина. Добро схваћена тежња уредништва била је читаво време да Вила остане босанска, али да буде српска, увек свесна велике народне заједнице. У време, кад је у Босни царевао однорођавајући режим министра В. Калаја, који је забранио чак и своју Историју српског народа и у најобичнијим декламаторима и често врло простим песмама гледао опасно оруђе против својих тенденција, рад Вилин није ишао без много тешкоћа. Оба прва уредника била су присиљена да напусте Сарајево и лист, а само уредништво листа сматрано је дуго времена као велеиздајничка јазбина. За време Светског Рата пет је чланова уредникове породице било што затворено, што интернирано, а двоје је било осуђено чак и на смрт.

Али прво право књижевно средиште у земљи није постало Сарајево него Мостар. Овај активни град имао је, како смо видели, једну своју књижевну групу већ у првој половини XIX века и с тим донекле створену књижевну традицију. У њему су, поред православних, деловали и муслимани и фрањевци. Ту је низао своје поучне стихове муслиман Омер Хумо; ту су давали римоване хронике, археолошка опажања и верске поуке фрањевци Петар Бакула, Анђео Краљевић и Пашкал Буцоњић. У Мостару је шездесетих година био покренут турско-српски лист Неретва, а седамдесетих година основана једна мала фрањевачка штампарија. Иза Окупације књижевни рад код муслимана стаде за извесно

време потпуно, док су католици добили новог маха. Они су издавали један календар, Млади Херцеговац; а 1883. кренули су, под уредништвом дон Фране Милићевића, први књижевни лист у Херцеговини, Херцеговачки Босилџак. Тај лист, не знамо из којих разлога, није био дуга века. Мало доцније место њега дон Франо покреће нов политички лист Глас Херцеговца, као немио пандан Гласу Црногорца.

Православном елементу Херцеговине није у први мах било до књижевности. Од 1875-1878. године, у једном дугом и крвавом устанку, наши су људи били усредсредили све напоре само у једном правцу. Требала је да се извојшти давно жељена слобода и да се изврши уједињење са Црном Гором. Место тога, као крвав потез преко свих рачуна, дошао је Берлински Конгрес и аустриска окупација Босне и Херцеговине. Наш свет, природно, није могао лако да се помири с тим и три године после окупације, 1881-1882. године избија у земљи нов устанак. У овом другом устанку, који води Стојан Ковачевић, Мостарци учествују у великом броју; чак је сама мисао о устанку и подстицај за њ дошао, у главном, из кругова мостарских националиста. Ради тога Мостарци љуто страдају. Најбољи домаћини бише позатварани, осуђени на робију и одведени у тамнице Истре и старе Градишке; док се други део, тешко гоњен, склонио у Црну Гору.

Али дивна енергија мостарске средине није се дала потпуно сломити. Кад је проглашена општа амнестија и кад се већи део људи, после издржане казне, могао вратити кућама, у њима се јавља поново дух старе активности. Једна од најлепших врлина страсног и ћудљивог Мостара и нашега елемента у њему, то је та несаломива воља да се истраје на тешком месту и да се не клоне ни онда, кад други воде бригу само о личној сигурности и за своју малодушност траже извине практичне чаришке мудрости. У Мостару је, у његову најбољем делу, царевала она горштацима урођена снага воље, коју порази само јачају и изазивају на нове напоре. Док су у Сарајеву наше газде са Ташлихана, заслепљене и заражене спољашњошћу нове културе, напуштале активан национални отпор и пошле за новином, желећи да се покажу дорасли општој промени стања; дотле је Мостар, конзервативан и национално строг до суровости, љубоморно чувао морал и традиције своје патријархалне средине. Последице тога виделе су се врло брзо. Сарајево је почело нагло да губи народни тип; наш елеменат у њему падао је грдном брзином, а трговина и све остало, зашто је требало предузимљивости и истрајног рада, прелазило је у стране руке. Мостар, међутим, очувао је потпуно свој национални карактер и свему свом деловању дао позитивне особине. Иако православни елеменат у њему није никад био најјачи, он је ипак био онај који се највише и чуо и видео. Мостар је први, у свој Босни и Херцеговини, основао српску читаоницу; у Мостару се организује прво српско занатлиско друштво; у Мостару ниче прва српска банка; у Мостару се оснива прво друштво српске трговачке омладине. Његово певачко друштво Гусле најбоље је у целој земљи, а најшире схвата и најбоље представља своју уметничку-националну мисију. Њега с тога позивају на све стране; у Метковић, Коњиц, Сарајево, Травник. Мостар је први град у земљи који улази у опозицију аустриској влади и сам за се шаље депутације у Беч против онда свемоћног министра Калаја; из Мостара је први покрет муслимана за верску автономију, који се доцније солидарисао са православним и политичким; из Мостара је први покрет за слободу штампе; у Мостару је прва победа опозиције над владом, и то поновљена два пута узастопце, при изборима за градску општину; Мостар се први, још 1906. године, приликом првог доласка Фране Фердинанда у Херцеговину, у Требиње, отворено подигао против анексије. Све то показује колико је активности било у том ведром граду и како се она, у главном, добро употребљавала. У свим тим покретима, у врло видној мери, учествује и наша прва књижевна генерација, А. Шантић, Дучић, С. Ћоровић и остали њихови другови, који су свој посао схватили као једну врсту националног апостолата.

Алекса Шантић, после свршене основне школе у свом родном месту, провео је извесно време у Љубљани и Трсту. У овом другом месту, где су живели његови богати ујаци Аничичи, он је био добио једног приватног учитеља. Срећа је била за младића да је избор био најбољи што се могао замислити. Алексин наставник постаде Људевит Вуличевић, познати симпатични писац Моје матере и других морално-лирских дела, човек ванредно меке и питоме душе и један од хуманиста најчистије крив. Он је код Алексе развио љубав

за књигу и природу. У дугим шетњама дуж морске обале и по тршћанској околини они су по читаве сате проводили заједно; и учитељ, осећајући да код ђака наилази на пуно разумевање, уложио је сав свој труд и вештину, да од ђака направи пријатеља и тип своје врсте.

Кад се вратио у Мостар, 1883. године, Алекса је нашао свој родни град потиштен недавном несрећом и готово обезглављен. Он се с тога повлачи у очеву радњу и не бави се ничим осим читањем, које му је стари учитељ стално препоручивао. У његовом комшилуку на Великој Тепи, налазило се, у исто време, друго једно момче, исто тако пуно љубави за књигу и жељно да с неким дели утиске. То је млади Требињац, Јован Дучић, и он из једне старе и угледне куће, а у то време у радњи свог полубрата Ристе Глоговца. Њих се двојица наскоро поверавају један другом и саопштавају да и сами, нарочито по угледу на сараднике сомборског Голуба, „кнаде“ песме и да их већ имају приличан број. Тада се у Мостару налазио Душан Лемајић, један од незнатних сарадника заборављеног Рогићева Забавника. За младе писце у једној провинциској паланци, где није било никог бољег, то је био непрепоран ауторитет и они с тога, после дугог преговарања, одлуче да му покажу своје саставе и да га питају за савет и оцену. Он их је примио - била су то деца најбољих кућа; - похвалио је чак њихове саставе и препоручио им да слободно понуде рукописе уредништву Голуба. Дучић, млађи и слободнији, решио се пре да послуша савет и послало је песме у Сомбор, ишчекујући са зебњом одговор уредништва. Сав срећан он је већ 1886. године видео своју песму штампану у Голубу. Охрабрен успехом свог друга, јавио се за њим и Шантић и он је Голубов сарадник од 1887. године. Годину дана доцније ушао је у њихов круг и тада тек тринаестогодишњи Светозар Ћоровић, још ђак мостарске трговачке школе, кога је на књижевни рад први потакао његов наставник Силвије Крањчевић. Врло брзо после тога они су из Голуба напредовали до Босанске Виле и цетињске Нове Зете, да после освоје Јавор и доспеју чак до Отаџбине.

Упоредо са тим књижевним радом, почиње одмах и њихов друштвени рад у Мостару. Они су тад били млади, здрави, орни за посао и врло брзо су нашли читав круг својих вршњака, трговаца и занатлија, који су радо пристајали да им помажу. Средиште покрета био је Алекса Шантић, леп „као слика“, дружеван, добар певач, расположен шалџија. Он је предмет љубави многих девојака, заједно са целим друштвом опеван у једној женској песми:

Кујунџија, тако ти заната!
Сакуј мени јунака од злата
На прилику Шантића Алексе,
Стојли стаса Радуловић Миле,
Црна ока Дучићева Јове.
Дикли брка Бошковића Ристе.

Прва манифестација тог новог, младог Мостара било је организовање светосавске забаве, 1887. године, прве у целој Херцеговини. Она је испала просто као каква прослава. У Мостар се слегао свет из околних села и касаба; чак су за то вече стигла нарочито чувена два јунака, поп Богдан Зимоњић, војвода гатачки, и поп Петар Радовић, војвода невесињски. Кад је на позорници извођен Суботићев Крст и круна, публика, патријархална и сва у традицији гусала, саосећала је живо са сваком казаном речју и са нарочитим уживањем пратила оживљену историју и култ прошлости. Идуће године, 1888. основано је у Мостару певачко друштво Гусле, које узима за програм не само неговање песме, него и развијање националне свести. Мостарски пример брзо прихватају Невесиње, Требиње, Столац, Љубиње и друга места у Херцеговини и већ деведесетих година светосавске забаве су једна врста националних ревија и најпријатније народне светковине. Уз друштво врло брзо подиже се и читаоница, после и остале установе. Колико се, за врло кратко време, постигло и друштвеног успеха и књижевног интереса види се најбоље по том што је 1893. године, на прославу откривања Гундулићева споменика у Дубровнику, отишло из Мостара ништа мање од стотињак грађана.

У мостарском друштву Шантић и његови другови имају више дужности. У Гуслама Алекса је и певач и дилетант и по невољи и хоровађа. Као хоровађа - врло је лепо свирао на виолини - он је и композитор; он транспонује извесне хорова, хармонизира песме или даје сасвим оригиналне композиције (на пример Пијмо вино од Николе I). Као дилетант игра главне јунаке: Миленка у Бановом Миленку и Добрили, насловну улогу у Цветићевом Немањи, Максима Црнојевића у Костићевој трагедији и сл. Његова је улога чак и јунак Веселиновићева Ђиде. Дучић је играо ређе и то обично улоге певача. Од њих му је остала у дужој успомени само познати Сеоски Лола. Шантић је после први председник мостарског одбора Просвете. Из његова круга је створено и прво чисто соколско друштво код нас, названо Обилић. С. Ђоровић оснива добротворну задругу Српкиња и прву женску радничку школу. Они су, једном речју, свуда, увек на највиднијим местима; стално позивани да крче пут.

Књижевни интерес, који су млади књижевници развили у мостарском граду, није имао ничег заједничког са хроничарским и препричавалачким методом њихових старијих претходника. Њихове прве песме, наивно-поучне или невешто описне, била су проста почетничка вежбања, али су и као таква обрађала пажњу на се, утицала на остале и тако постепено ширила круг књиге. Несумњиво је да је у прво време ту више деловала симпатија према писцима, него вредност њихова певања, али је утицај био ту и он се осећао. Од 1890-1900. јавља се из Мостара читав низ нових лица, која кушају срећу у књижевности - ја сам их набројао на четрдесет, - потакнути у главном примером првих радника; а од 1900-1914. године, кад је рад ове групе у напону и кад даје дела од несумњиве вредности, тај се низ још и повећава. У самој Шантићевој породици поред Алексе песништвом се занимаху и његова два млађа брата, Јефтан и Јаков, и у најновије време један његов братић, Милан. Шта више књижевни интерес јавља се и код жена, које су дотле, сем Стаке Скендерове у Сарајеву, биле потпуно ван тих занимања. Најпосле, њихову кругу прилазе и муслимани и млади Осман Ђикић је међу њима једно од најмилијих и најчаснијих имена. На самрти, Модричанин, Авдо Карабеговић Хасанбегов оставља своје песме у аманет мостарским пријатељима.

Мостарски књижевници имали су у књижевности у главном чисте уметничке амбиције. Њихов лист Зора, који је излазио од 1896-1901. године, није имао готово ничег заједничког са начином уређивања Босанске Виле. Она је неговала уметност идући у артизам и показивала своје естетичке тежње већ самим обликом и опремом листа, која је била отмена, скупа и са последњом модом у штампарској техници. Млади писци, иако дубоко национални, не желе да своју уметност жртвују тенденцији или кад то чине, они успевају да саму тенденцију инспиришу уметношћу. Шантићеве родољубиве песме, снажне и интензивне, облагородиле су ту врсту нашег песништва и остале као примери за најлепше антологије. У романтичарским круговима неких наших књижевника у Војводини, који су били свикли да слушају о Херцеговцима само са ханџаром у руци, замерало се чешће мостарским књижевницима за такав начин њихова рада и веровало се да он нема никаква утицаја на своју средину. Међутим, то мишљење било је више него погрешно. Мостарска група књижевника развила је, напротив, врло жив интерес код своје публике за сва питања књижевног и културног напретка и то су могли осетити сви који су имали прилике да на лицу места проверавају ствари. Г. Павле Поповић, који се у два три наврата бавио у Мостару, писао је са признањем о Зорином успеху још 1902. године, кад је мостарски пример стављао за углед дубровачком Срђу и његовој публици: „Ено шта је Зора учинила од Мостара; до пре неколико година, нико тачно није ни слутио да у Београду постоји нека књижевност, а данас можете наћи обичне грађане у фесу и чакширама који ће вам, са познавањем једног пажљивог читаоца, говорити о приповеткама г. С. Сремца или есејима г. Љ. Недића”.

Ми овде нећемо улазити у оцену вредности рада мостарске књижевне групе, али ћемо једну ствар ипак нарочито истаћи. Ретко је кад у једном нараштају постигнуто оно што су они постигли за релативно кратак век. Они су били не само крчиоци путева; први у чисто књижевној акцији у једној средини, која је дотле имала сасвим други интерес и сасвим друкчију традицију рада; него су они успели, - поред свих странпутица и заобилажења,

којима су, невешти и остављени сами себи, морали да иду - да се израде до писаца са апсолутним способностима и да даду неколико ствари које остају. Тај процес њихова развијања врло је занимљив и поучан у многим погледу и вредан да се једнога дана изближе прикаже; као резултат он је донео српској књижевности принову, која јој је једно време, око 1910. године, била несумњиво једна од најдрагоценијих.

Уз Зору јавила се у Мостару и Мала Библиотека под уредништвом најпре Јована Протића, а после Ристе Кисића. То је био у ствари издавачки посао, али је значио ипак нешто више него прост трговачки интерес за књигу у једно време, кад се на издавање специјално домаћих писаца нису лако одлучивали књижари из правих књижевних средишта. Кад је, после завршетка борбе за црквено-школску аутономију, почела борба за чисто политичке и грађанске слободе, јавила су се у Мостару два опозициона листа: муслимански Мусават (1906.) и српски Народ (1907.). У оба су живо учествовали и мостарски књижевници сем Јована Дучића, који је још 1899. године, гоњен од власти, напустио Мостар и отишао на студије у Женеву. У Народу, поред Ристе Радуловића, који је био главни уредник, Светозар Ћоровић, био је један од главних сарадника, који је имао много успеха са својим епиграмима и сатирама Из земље Хиришине. Алекса Шантић био је исто тако реван сарадник листа. Та политичка активност, која је ишла још и даље и одвела неке од њих у народне посланике, потискивала је понекад књижевна питања, али их никад није могла да потисне потпуно и за дуже време. Један читав круг људи, Мостараца и Срба чиновника са других страна, који су се нашли у Мостару, живели су већ у извесној књижевној традицији и нису могли да је напуштају. Љубав за књижевност била је прешла у духовну потребу и постала временом компонента организма.

Једно време чињени су покушаји, да се створи књижевно средиште и из Бање Луке, у којој је духовни живот, после Васе Пелагића и Гавре Вучковића из шездесетих година, био прилично замро. Петар Кочић, чији је планински свежи таленат обратио на се пажњу све наше књижевне публике иза појаве његових трију збирка приповедака С планине и испод планине, кренуо је био тамо најпре политички лист Отаџбину, а после 1910. године, и књижевни часопис Развитак. Али није имао успеха. Први лист угушила је власт иза једног оштрије написаног чланка, затворивши не само чланове уредништва, него чак и слагаче у штампарији; а Развитак није могао да се одржи, јер публика није нашла правог разумевања за лист, који је био на незгодној средини између популарне и чисто естетске књижевности. Самог Петра Кочића све више је освајала политика и непосредан рад у народу; и после 1910. године он се књижевним радом бавио само изузетно и са осетним малаксавањем своје првобитне снаге и сочности.

Сарајево је постало духовно и књижевно средиште целе земље тек иза 1910. године, и кад је у њему отворен сабор и кад је ту изведена централизација државних и националних установа. Поред Босанске Виле ту се 1910. године покреће друштвена ревија Преглед, под уредништвом Јефте Дедијера и Ристе Радуловића; први чисто социолошки часопис у свој српској књижевности. Поред Српске Ријечи, органа такозване старије групе, г. г. Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле, који су некад водили црквену автономну борбу и после, под утицајем извесних шићарџија, постали склони за политичке компромисе; пренесен је био у Сарајево из Мостара, после дужег периода у излажењу, и Народ, који је са својим борбеним уредником и својом посланичком групом заступао чисто националистичку политику. У Сарајеву је наново кренута и Кочићева Отаџбина, која је, иако апсолутно национална, главно тежиште своје акције имала у тражењу дефинитивног решења аграрног питања и смањивања тежачких терета. Од велика утицаја на националне ђачке кругове била је Српска Омладина (1912-1913.), књижевни часопис за национално васпитавање, који је добио неколико заслужених признања са више страна и један похвалан чланак Јована Скерлића. Календар друштва Просвете, почет 1905. године, развија се постепено у један врло књижеван алманах, који је био много тражен и читан и који је имао врло велико дејство у публици.

Код Хрвата Босне и Херцеговине за дуго није могао да се развије прави књижевни рад, иако су међу њима деловали људи вредности једног Силвија Ст. Крањчевића. Код њих се

превише осећала традиција старих богољудних размишљања и фратарских поука. Све до Светског Рата они нису имали ниједног књижевног листа чисто световњачког; сви листови, који су издавани за њихову публику, Vrhbosna, Serafinski Perivoj - од 1914. претворен у лист Наша Мисао, Кришћанска обитељ, Гласник Св. Анте Падованског, имали су духовна лица као своје уреднике и претежно религиозан садржај. Хрватски део босанске публике није дао својој књижевности раније ни близу онакве писце, какве је дала српској књижевности Херцеговина и босанска Крајина с Кочићем. Тек у најновије доба изишао је из те средине г. Иво Андрић, који несумњиво иде међу најбоље писце уметнике нове књижевности, али који своје књижевно васпитање није стицао у босанској књижевној средини. Разлог за ту необичну појаву стерилности код босанских Хрвата ми смо гледали понајвише у књижевном наслеђу старине, које је одвише притискивало духове. Сва књижевност босанских Хрвата све до 1914. године у главном је религиозна и педагошка и помало патриотска. Најбољи писци старије школе, као г. Тугомир Алауповић и бискуп Иван Шарић, поникли у травничкој католичкој црквеној средини, не могу да изађу из тог круга, иако Алауповић својим песничким радом представља осетан напредак према претшасницима. Приповедач Мирко Јуркић, чије је ствари недавно издавала Матица Хрватска и који припада реду новијих писаца, пати исто тако и сувише очевидно од старих традиција. Босански католици су и данас понајглавнији сарадници и у новом неокатоличком покрету хрватске књижевности. Уредник Hrvatske Prosvjete је Босанац др. Љубомир Мараковић, који је својом књигом Нов живот (1910.) давао главна објашњења и упутства за читаву акцију. Једно од највише запажених лица из те групе јесте исто тако босански фрањевац, Бранко Шкарица, песник верских мотива.

Једно време могао се сматрати као чисто хрватски лист Нада, који је 1895-1903. издавала босанска влада, а уређивао по имену Коста Херман, а стварно Силвије Ст. Крањчевић. Желећи да од Сарајева створи културно средиште, које би у многим имало да претекне и Београд и Загреб и које је требало да покаже видне успехе културтрегерске мисије и да буде привлачна тачка за цео западни Балкан, босанска влада је решила да покрене један велик лист, са богатим илустрацијама и са високим хонорарима, који би на дукате окупио све писце, Србе и Хрвате, у њен круг. Срби су прозрели владине намере и највећи део наших писаца одобравао је Змајев одговор у Сарајево:

Каква влада
Таква Нада.

Љубомир Недић у свом Српском Прегледу био је веома јасан, кад је српским књижевним људима упутио ову поруку: „Ми смо у руци имали само проглас којим се уредник, Г. К. Херман, обратио неким виђенијим српским књижевницима, молећи их за сарадњу на листу. Из тога прогласа, - у осталом, врло рђаво написаног, - видимо да ће се „странице листа увјек радо отворати свјема књижевним продукцима, који се огријаше на чистој и светој ватри домовинске љубави“. Нама ова метафора не изгледа врло сретна; књижевни се производи не греју на ватри (и ако се они покадшто подгревају), - осим ако треба да се зготове за некога. Само што је то, онда, друга једна ватра, а не она о којој је реч у позиву Г. Хермана, и што у томе случају ми не мислимо да се погодимо за куваре, поред свега тога што Г. Херман обећава добру плату. Да се прођемо метафора, које не волимо, али на које нас наведе Г. Херман својим прогласом, ми налазимо да сви они који осећају љубави према народу у Босни и Херцеговини и његовом просветном напретку треба да пишу у Босанској Вили, оном честитом листу српском који нема откуда плаћати награде својим сарадницима, а нипошто у овом... другом, који има откуд“. И, доиста, највећи део српских писаца одбио је сарадњу у Нади; а они који су сарађивали били су или чиновници или људи који су волели новац или којима је он требао. Хрватски писци нису мислили као српски и пришли су готово сви у Надин круг. Лист је отуд добио претежно хрватски карактер. С почетка, он се штампао у два издања, ћирилицом и латиницом, па је од 1901. године ћирилица обустављена ради малог одзива претплатника. Иза смрти министра В. Калаја 1903. године, обустављен је цео лист потпуно, јер се увидело да није постигао сврхе, ради које је био кренут. Нада не само да није могла да угуши Босанске Виле, него је изазвала и покретање мостарске Зоре, која је својим књижевним укусом и мерилом и

избором својих сарадника далеко надмашивала скупо плаћени владин лист. Неучествовање Срба давало је уз то Нади извесно племенско обележје, које није било у интересу владином, и она је с тога једном одлуком прекинула читав покушај стварања службене књижевности.

Крај XIX и почетак XX века донео је српској и хрватској књижевности читав један низ муслиманских писаца из Босне и Херцеговине: Сафетбега Башагића, Османа Хаџића, Едхема Мулабдића, Османа Ђикића, Ризабеге Капетановића, двојицу Авда Карабеговића, Мусу Ђазима Ђатића, Хифзи Бјелевца, и још неке. Занимљиво је, да је највећи део тих писаца своје књижевне обрасце нашао у српских и хрватских писаца XIX века, а да ниједан нема неких јачих источноачких утицаја, иако су неки од њих познавали и нарочито студирали арапску, перзиску и турску књижевност. Тешњи додир са књижевним светом материнске речи и васпитање у народној школи учинили су да ови писци, за разлику од својих претходника, остадоше у кругу својих сународника и своје природне средине. Јачег књижевног талента није имао ниједан од њих и њихов рад има више књижевно-историски него уметнички значај. Занимљиво је чак, да многи од њих нису унели ни много нових мотива, ни нових типова, ни нових проблема из своје муслиманске књижевно догле мало признате и готово нимало искоришћаване средине; њихова књижевна схватања и средства књижевног израза сувише показују утицај школе из које су изашла.

И муслимани су имали своје књижевне листове. Већар, који је штампан само латиницом, излазио је у Сарајеву 1900-1910., и имао је уз извесне панисламске тенденције у главном хрватски карактер. Српски писци нису у њему сарађивали. Лист је, по уређивању доста сличан Босанској Вили, служио доста отворено антисрпској пропаганди и у многим је крив за тровање узајамних одношаја у земљи. Против њега, да му сузбије штетни утицај, кренуо је Осман Ђикић Гајрет, који је штампан у оба писма. Књижевни прилози и у једном и у другом листу нису били од веће вредности, нити су увек одговарали културном нивоу и потребама босанских муслимана. У Гајрету се то осетило нарочито иза смрти Османа Ђикића, кад је, без имало размишљања, лист стао да доноси рђав превод Ибзенове Норе и наивне одјеке Ничеова Заратустре од сарајевских књижевних почетника. Гајрет излази и сада, као и Просвета, као органи просветно културних друштава истог имена. Само, док је Просвета, сада у главном чисто обавештајни лист о раду друштва, Гајрет још увек, као и пре рата, има свој забавно-поучни карактер. Мало пре Светског Рата кренут је у Мостару панисламски *Biser* и са њим у вези *Muslimanska biblioteka*. У тој библиотеци објављено је на 20 разних књига; нешто су дела појединих домаћих муслиманских писаца (Е. Мулабдића, М. Ђ. Ђатића, Х. Бјелевца, Х. Мулића и др.), а главни фонд читав низ превода с турског као Борба полумјесеца и крста од Х. Халида, Муслиманска жена од М. Ф. Веџије, Панисламизам од Џелал Нурибега и сл. У марту 1918. године расписало је уредништво *Bisera* позив и за оснивање једне „Матице Муслиманске”, којој би била дужност да, по примеру Матице Српске и Хрватске, издаје књиге за народ у исламском духу. Али мали интерес муслимана за књигу и велике промене те последње ратне године нису дали да се та намера приведе у дело. Вреди забележити као доста необичну ствар, потпуно у старој традицији XVII-XVIII века, да су у Сарајеву излазила два листа, један још 1912. године, *Tarik* и *Mualim*, који су, истина, били писани српскохрватски али су штампани арапским словима.

У последње време, пред Светски Рат, у Босни и Херцеговини било се јавило неколико младих писаца, који су са љубављу, а неки и са много талента, радили на књижевности. Њихов покрет, зват у нешто старој традицији Млада Босна, био је једна занимљива смеса књижевних избирача, чистих естета, и националних револуционара, који су били врло активни и из чијих редова је изишао главни део атентатора. Родоначелник тог покрета био је Димитрије Митриновић, жив и доста гипка, али недовољно солидна и јасна духа. Један од најутिकाјнијих младих људи те групе, који је био организатор Народне Одбране, добровољац у балканским ратовима, револуционар по инстинкту, а у исто време, као Скерлић, љубитељ Гијоа и обожаватељ талента Јована Дучића, био је даровити Владимир Гађиновић, који је уједно и главни теоретичар Младе Босне. Његови чланци о Богдану Жерајићу, о Младој Босни и нарочито „Крик очајника”, нешто опор, али снажан и дубоко

искрен, имали су врло велико деловање на ондашњи нараштај средњошколске омладине, који се организовао у тајна националистичка друштва. Величајући личност ћутљивог хероизма Богдана Жерајића, он је писао са горљивошћу једног фанатика: „Личност која носи и односи лед из душа, говори религијом и фанатизмом, чини неумрли апостолат буна, рушења и ослобођења, проповеда да је задовољство рушења такође задовољство стварања, човек који понавља велико завештање руских поколења пре неколико десетина година: заборавити на себе, изгорети за друге, живети патњом и глађу, и као крстоносац пренети своју веру и победити клецајући и умирући. Ослобођен малих прљавих веза које блате, он је кадар својим народом завитлати револуционарне струје, створити велику, будилачку, превратну пропаганду”. У чисто књижевном раду покрет је дао два-три лица са доста лепим надама: Милоша Видаковића, чији недовољно оригинални Царски сонети имају ипак извесне отмене љупкости, Јову Варагића и Перу Слијепчевића. На жалост, највећи део људи из тог нараштаја пропао је за време рата, измучен разноврсним напорима. Гађиновић, Видаковић, Варагић, Драгутин Мраз одавно су већ покојници. Активни су од преосталих са вредношћу још само Слијепчевић и Боривоје Јевтић, који има, поред свих тражења својих путева, у главном новинарску крв.

После рата књижевни живот у Босни и Херцеговини осетно клоне. Известан део старијих, онајбољих писаца, умро је за време рата и мало после њега (Р. Радуловић, П. Кочић, С. Ћоровић, А. Шантић); а други неки су напустили Босну и живе на другој страни (Ј. Дучић, Т. Алауповић, О. Хаџић, И. Андрић). Оно мало књижевних радника што је остало у земљи није довољно да створи какав јачи покрет и да даде видније обележје средини у којој ради. Читава Босна и Херцеговина немају данас ниједног књижевног или друштвеног листа, који нешто значи и о ком се води рачуна. Истина, и ова времена политичких вртлога и јагме за новцем и материјалним уживањима нису нимало повољна за развијање духовног живота и правих књижевних занимања.

>>

Културне прилике

За три српске школе у Босни и Херцеговини зна се да су постојале пре XIX века. За најстарију, сарајевску, има чак вероватности да је старија и од XVIII века, јер се у Записнику старе сарајевске цркве од 1682. године међу прилагачима за црквени зејтин помиње и Никола даскал, а 1684. године ту се бавио калуђер Гаврио, даскал, из херцеговачког манастира Завале. За српску школу у Мостару израчунао је врло обавештени стари трговац Ристо Иванишевић да је постојала крајем XVIII века и да јој је први запамћени учитељ калуђер Макарије Зуровац. Трећа школа била је при манастиру Дужима, седишту херцеговачких митрополита све до 1777. године. Није немогуће да је тада постојала српска школа и у Зворнику, уз владичанско седиште, јер 1819. године учитељ Живко Марковић помиње „училишче јуности зворничкој” а годину пре тога наводи се Тома „маџистар”, у истом месту.

Од XIX века српских школа има више. У првој половини тог столећа постале су школе у Бањој Луци, Лијевну, Стоцу и Бијељини и у неким другим местима, а до окупације 1878. године било их је укупно 41. На жалост, о животу тих школа и о њихову раду ми данас немамо довољно вести, исто као ни о њиховим наставницима. Све што се може поуздано утврдити изнећемо у овим редовима.

Прве школе постојале су уз богате црквене општине, односно уз богато варошко становништво. У свима варошима Босне и Херцеговине, све до данас, православни елемент врло је малобројан. По статистици од 1910. године он је износио и тада само 19,92%. Значи, дакле, да је тај релативно мали број по проценту могао доћи до неког изражаја само у већим местима (Сарајево, Мостар, Бања Лука) и да је, ако је хтео издржавати школу и учитеље, морао бити имућан. То се и види. Школе су се онајпре развиле у оним местима, где је био врло жив трговачки промет, као у Сарајеву, Мостару и Лијевну, и јака занатска производња. Поред тога, школе се, како видесмо, развијају и уз места где се налазе епархиска седишта, очевидно из потребе да се добије писмено свештенство. Сигурно с тога, што обичним приходима с црквеног таса школа није могла бити збринута и осигурана, јављају се доста рано школски ктитори, који остављају мање-више богате легате за издржавање „школе за цркве”. Неки добри људи чак су сами подизали школе. Сарајлија Јован Милетић сазидео је српску школу у Трсту 1782. године, а богатим поклонима помагао је и своју сарајевску општину.

Наставно градиво није познато, али по том што се међу најстаријим наставницима налазе калуђери, јасно је да је школски тип одговарао оном манастирских школа. Световни учитељи помињу се тек у XIX веку у другим местима ван Сарајева. Занимљиво је да се у Србији, пред Први Устанак, наводи у Ужицу један Чајничанин, Ђебеџија Јевгеније, који је „поред свог заната, који је у великом радио, држао и школу у својој сопствено кући и децу бесплатно читању и писању учио. Сиротој деци куповао је књиге и хартију за своје новце.”

Стари Шпиро Зец, трговац из Мостара, који је учио школу у родном месту четрдесетих година XIX века, описивао ми је овако. Плаћала се школарина грош на месец; сиротну децу, вредну пажње, узимала је општина на свој трошак. У школи се учила буква и часловац. Псалтир није морао да чита сваки; то су могли да уче само „превасходителни” ђаци и они који ће ићи у попове. С православнима заједно учила су и католичка деца све до Окупације, пошто у Мостару нису имала своје школе. Први учитељ, који је дошао са стране у Мостар, 1846. године, био је неки Андре Павасовић Далматинац упућен у тај град вероватно од хисторичара Мостарца Дим. Милаковића или Ђорђа Николајевића, заузимљивог просветног и националног радника најпре у Задру, па после у Дубровнику. Тај одушевљени млади Андре уноси сасвим нов дух у школу и на јуриш осваја сва ђачка срца. Он чита с децом место досадних часова и тропара народне песме, говори о историји и прича им приповетке. „Мрска школа поста ми дража од најдраже игра”, уверавао ме два-три пута стари Шпиро. Андре уведе и излете с ђацима, где их је учио певати и

одушевљавати се.

Андре Далматинац ове речи пише:
Под мој барјак коме храбро срце дише,
Породи нас мати бити дика роду
И више свега љубити слободу.

Кад је 1848. године избила мађарска буна он је оставио школу и отишао у Војводину са два млада мостарска пријатеља, Алексом Ћелићем и Петром Шушићем, и тамо је као јунак оставио главу. Сав је Мостар заплакао за њим као за најрођенијим.

Другог једног исто тако одушевљеног учитеља, Александра Шушкаловића, који је из београдског лицеја дошао да учитељује у Сарајеву, почетком педесетих година, описивао је његов ћак, г. Владан Ђорђевић. Тај млади човек, који је с највећом љубављу радио свој посао и из чије су школе изишли наши најбољи људи оног времена (доцнији митрополит Сава Косановић, Константин Хаџи Ристић, Симо Чајкановић, Глигорије Јефтановић и др.), био је сличан овом Андри Далматинцу и оставио је исто тако светлу успомену. „Шушкаловић је у школи предавао много што-шта што се учи у нижој гимназији, или у другим средњим школама, и колико смо ми у тој школи могли научити, најбоље се види из овога: ја, који сам био само три године у тој школи, кад сам се вратио у Београд и положио пријемни испит за гимназију, примљен сам одмах у други разред, а Сава Косановић и Симо Чајкановић, који су у тој школи провели четири године, примљени су у Београду одмах у Богословију за редовне ђаке, и ако се онда примао у Богословију само онај који је свршио четири разреда гимназије”.

Из таквих школа у Сарајеву и Мостару излазили су њихови ђаци са годину-две дана понављања као готови учитељи за друге школе по Босни и Херцеговини. „Од таквих бијаше један Ђорђе Г. Говедарица”, прича Лука Грђић Бјелокосић, „коме је запало у дужност да отвори школу у Бијелом Пољу, а чим се је други нашао за Бијело Поље, он је отишао у Габелу, у Клепце, те је тамо отворио школу. Отолен је отишао, чини ми се 1867. године, у Дражљево у Гацко, те је тамо поучавао синове проте Перише Поповића и још некоју дјецу из Дражљева, све док га је замијенио спремнији од њега Атанасије Анђелопол, а он сиђе у Метохију моме оцу на занат и остави се учитељевања. Атанасије Анђелопол био је учитељ на Дражљевоу све до устанка 1876. године, а те године оде у добровољце, те је као подофицир погинуо на Јавору”. Учитеља, који нису свршили ништа друго осим основну школу, било је по сеоским школама у Херцеговини врло дуго, све до почетка овог века.

Турске власти, по својој традицији, биле су у питању школовања немуслимана без икаква интереса. Од Омерпашиног времена, односно од средине XIX века, и тим се питањима обраћа већа пажња, али не толико ради школе, колико из страха од српске пропаганде, која је од доласка на престо кнеза Михајла постала врло активна. У нови казнени законик за босански вилајет објављен 1870. унесена су била три члана, која су се односила на школу. По њима, школа се могла отворити само са дозволом власти; учитељи су морали бити намештени са пристанком хуђумета (т. ј. политичке власти) и школске књиге морале су бити прегледане и одобрене од државних органа. Тих година почињу и први прогони српских учитеља и велиздајничке парнице; Серафим Перовић, Леонтије и Јован Радуловић из Мостара; Коста Вучковић и Васо Пелагић из Бање Луке; Теофил Петрановић из Сарајева страдају ради својих веза са Србијом.

Развитак српских школа од 1860. до 1876. године помаган је знатним делом из Србије. Књиге и новац долазио је често отуда, нарочито за школе мањих општина. Нешто прилога, преко руских конзула, пристизало је и из Русије. Учитељи, међутим, били су или домаћи људи, образовани у србијанским учитељским школама и богословији, или, много чешће, Срби из Војводине, Далмације и Хрватске.

Католичке школе постојале су уз манастире, нарочито уз три најважнија, Фојницу, Крешево

и Сутјеску. Али је било школа и ван манастира. 1783. године две сестре, Анђелија и Марта Нешковић, уступиле су у Сарајеву своју кућу за католичку школу и сиротиште. У Лијевну се прича да су крајем XVIII века „учили дјецу своју и својих пријатеља” два брата Мато и Иво Тадић, но праве школе није било. Активности босанских фрањеваца, који су имали неке врсте школа у својим парохиским здањима, има се захвалити да је писменост код њихова елемента била доста велика. Још 1685. хвалио се Антон Габелјак, како има „доста жена и чобана који знају читати”, што је донекле потврђивао и фра Стјепан Маргитић. Уосталом, за то говори и штампање књига Дивковићевих и других и њихово растурање кроз народ Босне и Херцеговине. За неписмени свет, несумњиво, не би се нико излагао тим трошковима.

До 1785. године, највећи део босанских католика, који су хтели да се образују као свештеници, школовао се по Италији, а од тада превлађује похађање аустријских, мађарских и хрватских школа. 10. јануара 1785. године јавило је угарско краљевско намесништво босанском бискупу да је Јосиф II одредио 107.700 форинти главнице за васпитање босанских фрањевачких клерика. Бечка влада је радо из политичких разлога прихватила молбе фрањеваца, да се заводи монархије отворе за њихове питомце. Најактивнији босански фрањевци после тога долазе из Аустрије. Такав је, на пример, бискуп Августин Милетић, који 1815. године даде свој Почетак словства, једну врсту буквара, и уведе за народно просвећивање метод сличан аналфабетским течајевима. Фратри су окупљали децу, мушку и женску, учили их писмености и служили се при том бискуповом књигом, која је поред азбуке и бројева имала и нешто хришћанских поука. Осим фратарара те су течајеве држали и световњаци. Мато Кусало, пушкар у Лијевну, сабирао је у свом дућану децу и учио их, вероватно по тој књизи, читању и писању. Слично је радио, исто у Лијевну, и Фрањо Ђолић. Писали су, вели један извештај, „по папиру и таблици од јаворовине и крушковине, те по растопљеном воску... Писали су „лапишом” (оловком) и расплесканим а зашиљеним оловом. А да могу више пута на истој даски писати, оштругали би исписано „срчом” (стаклом). Сједили су на „хасурама” (поњава од рогоза), а писали су на кољену или клупици, коју би свако дијете себи донијело”. Школарина је код ових световњака била пола цванцика, а касније читава цванцика на месец.

Прву праву католичку школу подигао је око 1823. године код манастира Толисе фра Илија Старчевић, један од врло радиних босанских фрањеваца, који је у своје време играо и врло видну политичку улогу. У његовој школи било је места за 120 ђака, али је посећивало обично од 50-80. Његов пример потако је и друге. 1830. године упутила су три фрањевачка манастира молбу султану Махмуту II, да могу подизати и они школе „као Грци и Срби” („more Graecorum atque Serviorum”). Вероватно да им у том послу не би биле прављене велике сметње, као ни Старчевићу, да су они озбиљно прегли на посао. Али је од двадесетих година XIX века фрањевачки ред у Босни патио од других невоља. Између клерика васпитаних у Италији и оних васпитаних у Аустрији, односно Угарској насташе борбе о првенство, створише се две странке „Талијани” и „Угри” и преко двадесет година трајала је љута распра међу њима. Угарски ђаци сматрали су себе за способније, тврдећи да су изашли из модерније уређених и боље организованих школа, и пребацивали су застарелост и нижи степен наставе талијанским училиштима. С тим у вези, али нарочито појачан личним мотивима, јавио се и сукоб између бискупа фра Рафе Баришића, апостолског викара у Босни, и једног дела босанских фрањеваца, које су водили аустријски пријатељи, фра Илија Старчевић и фра Маријан Шуњић. Тај сукоб изазвао је општу саблазан трајао је више година и довео је једно време дотле, да се поделе чак и католици Босне и Херцеговине. 1843. издао је босански везир наредбу, да бискуп Баришић не сме бити пуштен у Босну; а херцеговачки везир Али паша Ризванбеговић огласио је „да гди се год који фратар из Босне у херцеговачком пашалуку уфати, има му се глава осифи.” Спор се решио 1846. године тако што је Херцеговина добила посебан викаријат и била одвојена од Босне; за херцеговачког викара би именован Баришић, док Босна доби другог. С тим у вези је и оснивање новог католичког манастира у Херцеговини, на Широком Бријегу, који је данас један од најлепших и најважнијих у целој земљи.

Кад је завршен тај спор почео је живљи покрет за оснивање народних школа. 1847. године писао је фра Грго Мартић јавно у новинама: „Опоменимо се ја сада ја ли већ никада, кад убојни наџак са пећи о клину виси, а у Цариграду се за академије камен теше; кадно нас од Врачара и Црне Горе, од Велебића и Медвјед града сестрице миле наше слатким гласом кличу и вапију. Настојмо најприје; колико је могуће ми сами по себи дјечицу малу барем у ове три варошице околу самостана наших у страху божјем буквару приближавати и на перо свикнути”. И, доиста, још те године основано је пет школа. У варцарској школи фра И. Јукића било је 18 мушке и 12 католичке женске деце и 17 православне, а међу тима и „три ожењена ђакона, који ће се запопити”. У тим су школама били учитељи капелани, а учили су децу читању и писању латиницом и ћирилицом, веронауци и рачуну. Те године јавила се мисао да се у Сарајеву оснује заједничка школа за православне и католике, са два учитеља за ђаке једне и друге вере. Иван Јукић, добронамеран и готов да прихвати сваку нову мисао, писао је 1850. године, како би уопште била потребна сарадња православних и католика за дизање опште народне просвете и предлагао је за то оснивање једног школског фонда, у који би свак улагао бар по 20 пара годишње. Наиван, сиромаш Јукић још није познавао своје средине, али је с разлогом слутио како ће му се казати да зида куле по облацима. Међутим, католици су 1853. године, на своју молбу, добили од Аустрије извесну сталну годишњу помоћ за издржавање њихових основних школа, а домало је дошла и помоћ од француске владе. С тим новцима почела је одмах живља акција око подизања школа на све стране Босне - Херцеговина је дуже времена била искључена из те потпоре - и пред Окупацију католици су имали у обе покрајине 54 школе са 2295 католичке деце.

Муслиманске школе у Босни биле су и остале, у главном, доста примитивне и лоше. У њима је превлађивала верска настава, често са махијалним учењем на памет читавих арапских сура из Корана, које деца нису нимало разумевала. Учители, недовољно спрежни, били су бедно плаћени и бавили су се, поред школског рада, и другим често понижавајућим пословима. У школама је било врло мало помоћних средстава за наставу, нарочито мало за предмете ширег културног значаја, као историју, књижевност, земљопис. Школе су биле приправне, мектеби, где су се деца претежно учила вери, и где је настава трајала по две-три године. Нашим основним школама одговарале су руждије. У медресама училе су софте (богослови), а у дарул-муалимину муалими (учители). Године 1869. био је донесен један посебан школски закон, у ком су предвиђене и друге школе. Али за провођење тог закона није остало довољно мирна времена, јер убрзо наступају немири, устанци и прече бриге. А тешко и иначе да би имао успеха, јер је наставни језик имао бити турски и јер се влада није много паштила, да школско питање направи доиста једним од озбиљних старања и државе и друштва.

Поред основних школа православни су основали, помогнути од Србије и прилозима из Русије, 1867. године једну врсту богословије у Мостару, која је годину дана после тога премештена у манастир Житомишљић. 1866. основана је богословија и у Бањој Луци. За њено оснивање дао је сарајевски митрополит Игњатије 1000 дуката; сама идеја о школи потекла је, међутим, од тада врло одушевљеног националног радника Васе Пелагића. У ту богословију долазили су ђаци од 15-35 година. „Неки су били и ожењени, па имали и дјеце код куће”. „Професори (учители) на богословији били су Срби већином из Србије и Аустро-Угарске (два су била рођена Херцеговца) и то већим дијелом академски образовани људи, који су долазили у Босну не за какву своју корист, да само преживе или можда да се обогате, него више да помогну народу своме.” Исти је случај био и са наставницима нове српске сарајевске „трговачке” школе, прве праве ниже средње школе у читавој земљи. Ту се учило, вели један Немац, који је 1869. посетио школу и њеног главног предавача, одушевљеног романтичара Богољуба Петрановића, „од прилике оно, што се у првим разредима немачке гимназије учи”. За српску женску сироту децу основале су 1866. године једну ванредно лепо уређену школу две племените Енглескиње мис Мјур Макензијева и мис Паулина Ирби. „Ми на западу”, писале су оне у својој књизи Путовање по словенским земљама Турске у Европи, „можемо да не осећамо да ће се наших интереса ма на који начин много тицати будућа судбина српскога народа, испала она добро или зло. Али опет, кад погледамо колике се и какве симпатије обилато показују према неким другим „гаженим народима”, онда тешко да можемо одказати наше поштовање и наше добре жеље народу

којега су слободан дух и јачина народнога живота преживели пет стотина година страховите патње и борбе." Мис Ирбијева водила је тај завод, читаво време о свом трошку, после смрти своје пријатељице (1874.), све до своје смрти (1911.), само са једним малим прекидом за време босанско-херцеговачког устанка (1875-9). Својим тестаментом она је своје велико имање у Сарајеву оставила Просвети и Добротворној Задрузи Српкиња, да и на тај начин обавезе српски народ својом великом љубављу и добротворношћу.

II

За време аустријске управе Срби су могли са највише поноса да укажу на свој културни напредак, и на онакав какав је био. Јер све што су створили био је тежак и невероватно напоран плод њихова властитога рада. У свима културним и националним установама све је, од почетка до краја, потицало готово само од њих; и иницијатива и средства и читав рад; а за све је требало водити тешку борбу и примити велику одговорност. Борба није била уштеђена никад и ником; и то борба која се стално водила са моћнијим од себе, са читавим једним режимом; и у којој је појединац за најплеменитије намере имао да трпи најљуће прогоне. Свака, најнезнатнија, концесија морала је директно да се отима. И најнезнатнији успех значио је с тога врло много у једно време, кад се по неколико година морало преговарати да се народним установама може дати народно име и кад се певање ма које родољубиве песме сматрало као злочин против јавног реда.

Наш успех изгледа понекад знатан нарочито онда, кад се посматрају релативним бројевима. До 1910. године ми смо имали 115 својих школа, које су издржаване само из народних средстава. Влада је основала до тада свега 394 основне школе. Ниједна од српских школа није имала ни паре потпоре од владе, док су школе немачких колониста у Унтервиндхорсту, Креки, Францјозефсфелду и на другим местима биле обилато помагане. Иако су имали своје школе и њих издржавали, Срби су морали да плаћају прирез и за владине, „комуналне” школе и да тако сноси двоструке терете. Владина намера била је врло прозирна; она је рачунала да ће српски елемент због тих и других разлога напустити своје националне школе и прећи у њезине, да се тамо васпитава у посебном босанском патриотизму. Та владин намера показивала се и иначе. Комуналне школе одмах су се отварале тамо где је постојала или била започета која српска школа; предстојници и други представници власти често су кушали свим могућим начинима да се деца из српске школе преводе у комуналне; а за све то време стајали су по читави други српски срезови са једном-две или ниједном школом. У читавом у главном српском срезу бос. Нови, где су била 1910. 22063 становника, постојале су у то време свега две државне школе. Слично и у Дубици. Са 25823 становника тај је срез имао исто само две школе. Међутим, како смо већ раније истакли, влада је са системом подизала школе међу католицима. У претежно католичком столачком срезу, који је имао 34563 становника, било је 1910. 15 државних школа; а у љубушком са 42402 становника 13. Та је неправда и несразмера бола очи и показивала на најотворенији начин пристрасност управе. Закон о обавезној школској настави донесен је тек 1910. године, али се није могао применити, јер је било села која ни на 6-10 километара нису имала школе у својој близини.

Зла намера босанске владе види се, даље, и у овом. Све до босанског сабора, т. ј. до 1910. године, она није хтела да отвори женске учитељске школе у земљи, него је тај посао препустила потпуно часним сестрама, зна се из којих разлога. Из школе часних сестара изишло је до 1909. године 246 учитељица, међу којима је било 39 Српкиња. У муслиманске женске школе, као и у шеријатску школу, нису никако, и то с планом, упућивани наставници Срби и Српкиње.

Гимназија и реалки је у Босни и Херцеговини било пре рата доста мало: 5 гимназија (Сарајево, Мостар, Тузла, Бихаћ, Дервента) и 2 реалке (Сарајево, Бања Лука,). Постојала је, поред тога, језуитска гимназија у Травнику и фрањевачке у Високом, Горици и Широком Бријегу. У свим тим школама (сем верских) проценат ђака био је до 1910. године од прилике овакав: 38% православних, 38% католика, 15% муслимана, а остало отпада на друге вероисповести. Велики проценат католика тумачи се тим што су то била добрим делом чиновничка деца, чији родитељи живе по варошима. Мали проценат муслимана

долази отуд, што они задуго нису хтели да похађају средње школе, нешто из нехата, а још више из неповерења према владиним намерама. Поред гимназија у земљи је било 9 нижих трговачких школа и две учитељске.

Број аналфабета износио је у Босни и Херцеговини до 1909. године 85,9%. Од 800.000 православног у 1908. години било је само 351.962 уопште у могућности да похађа школу. Поред свега тога, све до августа 1910. године, власт није дозвољавала одржавање аналфабетских течајева ни свештеницима, ни академичарима, па чак ни докторима филозофије.

Као жива потреба да се створи једна солидна организација за нашу укупну културну политику, која ће, поред осталог, колико могне паралисати и исправљати грехе и зле намере службене политике, основано је 1902. године друштво Просвета. Његови почеци били су скромни, али ипак не без програма за даљу будућност. Потицај за оснивање дала је невоља наших студената у Бечу и Грацу, који су волели гладовати и мучити се, него ући у обруч Калајевих обавеза, да се, притезани све јаче, с планом васпитају за аустријски чиновнички менталитет. Организована с почетка као потпорно друштво Просвета се брзо и систематски развијала све више у једну праву културну установу, обухватајући шири круг рада и постављајући себи све новије циљеве. Већ друге године по свом оснивању, желећи да помогне јачање нашег малобројног грађанског сталежа, Просвета прима Привредников програм и сву бригу око набављања и опремања шегрта. Развијајући тај корисни рад све више Просвета је помогла, да се створи читава једна нова организација Привреде, која се после издвојила као засебна установа. До оснивања те организације, Просвета је радила и на стварању земљорадничких задруга и на образовању њиховог савеза. Поред тога, она је обилато помагала соколски и побратимски (апстинентски) покрет.

У свом правом раду, у ширењу просвете и спремању просветних радника, Просвета је учинила невероватно много. Шта је она значила у земљи показују ове бројке: до 1902. године Босна и Херцеговина имале су свега 29 факултетски образованих Срба православног; а од те године, од оснивања Просвете па до 1912. године, њеном помоћу је свршило 39 правника, 17 филозофа, 5 лекара, 5 ветеринара, 12 техничара, 5 економа и 3 фармацеута и 6 из осталих струка; то значи 92 човека само на великим школама. Половина тога броја не би се достигла да су ти питомци чекали на стипендије од владе, која нас је осетно запостављала. Треба само знати да је од стипендија ишло католицима, којих је у Босни у пола мање него православног, 281.257, а православнима 243.528 круна и да је за верске и школске потребе давано католицима 234.886 круна, а православнима 178.574 па да се види како је мањина с планом подизана на штету већине. Поред овог помагања ђака на високим школама, Просвета је помагала и ђаке средњих школа. Ту је, уз сарадњу добротворних задруга Српкиња, односно сада Кола Сестара, са њиховим ђачким трпезама, дошла на срећну мисао да оснива конвикте, којима ће многим ђацима олакшати могућност за школовање, а помоћу којих ће над свима добити бољи надзор и више услова за систематских васпитање. Поред тога, она је издавала буквареве за неписмене и протурила их у 50.000 примерака и организовала аналфабетске течајеве са наградама за предаваче. После рата, с успехом развија предавања у народу и креће једну добру књижицу, књига за народ. Најпосле, она је прва почела организацију народних књижица по селима и варошима и створила је још 1911. године своју корисну и добро посећену Српску Централну Библиотеку у Сарајеву. Просвета је, као што се види, била права матица целог нашег културног рада у Босни и Херцеговини, чак главна артерија нашег јавног живота. Један од главних и најревноснијих радника у њој био је г. Васиљ Грђић. Босанска влада је с посебном пакосћу пратила Просветин рад и ометала га гдегод је могла. 1915. године, главни часници друштвени стављени су под суд; друштво је оглашено за велеиздајничко и цело му је имање било конфисцирано, а тако корисни рад обустављен. После рата обновљена Просвета је покушала да прошири свој рад на целу краљевину, али све до данас није наишла на прави одзив. У Босни, међутим, где је њен рад само по добру запамћен, то је још увек прва и најважнија организација, са преко 20.000 чланова.

Просветин рад дао је образац и другим елементима у Босни и Херцеговини, да оснују

лична друштва. Хрвати су добили свој Napredak, а муслимани Гајрет. Сва та друштва имају, у главном, исти програм као и Просвета, само им је активност више сужена, јер су наишли на мањи одзив у народу него она. За муслимане се не може рећи да им је овако једно друштво било мање потребно него православнима, али је код њих, на жалост, интерес за културна питања био досад, код широких маса, увек од споредног значаја.

III

Научног рада у земљи било је релативно мало. Све до аустриске окупације недостајали су основни услови за то. Не само да није било научних завода, који би помагали и тражили проучавања, него није било правих могућности ни за приватан научни рад. Недостајала је пре свега потпуна лична безбедност, нарочито на путовањима, а после и потребни интерес средине за такве ствари. Једини покушаји, који су чињени то је већ поменути хисториски рад неких фрањеваца у XVIII веку и настојања неких хоџа и друге улеме код муслимана да тумаче и проучавају, понајвише на турском језику, разне источњачке текстове.

Већина Босанаца муслимана, која се истакла својом личном вредношћу било у књижевности било у науци, деловала је понајвише у самом Стамболу, у срцу државе; а мали је број остајао у земљи осуђен на све тегобе, које недовољно развијене покрајинске средине стварају људима жељним да раде са пуним апаратом и на ширим основама. Међу првима хвале нарочито неог Судију, родом из сарајевске околице, који је живео у XVI веку. Он је, каже г. Сафетбег Башагић, „најпопуларнији Бошњак међу турским писцима“. „Босна се може поносити да је Турцима дала најбољег и највјештијег коментатора и тумача перзијских класика“. Међу другима, који су деловали у земљи, спомињу Хасана Кафију из Прусца (умро 1616.), ученог богословског писца и коментатора, аскету и јунака. Носећи место кошуље кострет, држећи постове, нападајући дервишке опсенаре, а чинећи добро обема рукама, он је, у традицији источњачких верских радника, био жив пример својих верских теорија. „Строги аскета није трпио свирке ни пјесме бојећи се да му не раздражи живце“ и сав се предао својим верским разматрањима. Као једно од његових најбољих дела сматра се спис о турској држави, Темелји мудрости о уређењу света, написан на арапском језику, а прерађен на турски по изричној жељи султана Мухамеда III. По родитељима је пореклом Босанац, а умро је као чиновник у Босни (1650.) хваљени турски хисторичар Печев (Ибрахим паша Алајбеговић), који је написао историју Турске од почетка Сулејмана Великог до краја Мурата IV (1520-1640). Мостарац Мустафа Ејубовић, познат под именом Шехујо (1650-1707), био је нешто преко петнаест година у Цариграду, где је постао наставник и врло цењен коментатор. На његова предавања „јатомице су долазили“ слушатељи и ван његове школе, јер је знао природеном вјештином и говорничкијем даром разложити најтежа темата“. Крај живота провео је као мостарски муфтија, налазећи, на неки свој начин, „да вјетар Свемилостивога долази од Херцеговине“. У XIX веку од извесне је важности Сарајлија Салих Мувекит, писац једне хроничарске историје Босне од доласка Турака. Друга лица, којих уосталом нема много, нису успела, да својим радом очувају неки нарочито достојан помен.

Код босанских фрањеваца било је нешто интереса и за извесне научне ствари, али дела која су објављивали или су обичне упуте за широки пук и почетнике или доста наивни дилетантски покушаји. Најактивнији је био Маријан Шуњић, који се бавио, поред књижевности, још и филозофијом, историјом и филологијом. Од почетка XIX века јавио се изван филолошки интерес из чисто практичне потребе. Тад се код католика место ћирилице стала уводити латиница, и то, разуме се, није ишло без тешкоћа. Још 1782. тужио се фра Марко Добретић, како је „мучно с туђим словима у наш језик уписат сваку реч по својој нарави“, „јер у Латина нејма онолико слова колико би се отило за моћ писат подпуно и управ у наш језик“. Сваки писац правио је, с тога, разне комбинације слова на свој начин, да би могао изразити оне гласове за које није било простих слова у латиници. Пометња је била врло велика и отсуство јасно утврђених правила и начела осећало се свуда, а нарочито у школи. Први покушај да се писање том азбуком доведе у ред, извео је у Босни фра Андрија Кујунџић, а налази се у спису његова пријатеља фра Стјепана Марјановића *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico* (1821.). Доста учени фратар увео је извесне диакритичне знакове, н. пр. з за ч и дг за самогласно р, поједноставио је

писање других неких гласова, али је ипак задржао доста сложених слова, која су несумњиво отежавала писменост. Његов правопис, којим су штампане неке школске књиге, био је усвојен у Босни и трајао је све до педесетих година, кад је, после извесне борбе, понекад оштре, био потиснут од Гајеве реформе.

Код православних, може се мирно рећи, научног рада у то раније време није уопште било; не чак ни онаквог какав су неговали босански фрањевци.

После Окупације упутило се у Босну и Херцеговину више страних научењака да почну студије и „открића“ у тим научно нимало експлоатисаним земљама. Неколико страних музеја, а међу првима бечки, пештански и загребачки, пожурили су исто тако да за своје збирке добију што више материјала из тих области, за које се знало да морају имати сваковрсних музејских објеката. То нагло интересовање за босанске ствари и та јагма за предметима из ових области даде повода активнијим људима тадашње босанске бирократије да и сами обрате пажњу на питања те врсте. Већ 1880. јавља се мисао, да се у Босни оснује археолошко друштво и створи музеј, и то, како вели један тадашњи извештај, изрично због тога „да се драгоцене наше старине не разносе по туђини“. Ствар тада није успела и требало је да прођу још три-четири године, док се прилике нешто среде и док потстицај за рад не дође од шире јавности. Централна бечка комисија за истраживање и чување споменика била је организовала свој рад и у Босни и Херцеговини, и то, како се данас зна, са добрим успехом. То је дало повода и неким другим страним друштвима да почну сличан рад и неизбежно супарништво у тим стварима није могло остати без последица. У јавности почеше да избијају разне оптужбе и пребацивања и најзад протести, што се то уопште дозвољава. То оживи стару мисао и доведе 1885. до њеног остварења. У Сарајеву би основано једно друштво са задатком да поред хисториског створи и природњачко одељење једног природњачког музеја. Министар Калај желео је и протурио у друштвена правила, да музеј не буде чисто научна, него уједно и привредна установа; да буде не археолошко природњачки, него уметничко-обртни. Не спорећи важност овог другог, нама је данас мило што су оснивачи музеја ипак у раду остали при својој првој намери. За музејски рад друштво је одмах набавило два млада чиновника; за хисториски део г. Ћиру Трухелку из Загреба, а за природњачки Отмара Рајзера из Беча. 1. фебруара 1888. нови музеј би отворен и проглашен као државна установа с именом Земаљског Музеја. Од тада он се ширио и развијао, богатећи се огромним налазима при ископавањима и систематским сабирањима, и данас је несумњиво најбогатији музеј целе наше краљевине. 1913. пресељен је у нове своје просторије, у пет великих павиљона, који су исто тако најлепше музејске просторије целе државе. Аустрија је врло добро знала шта значи за утисак код страног света једна сјајно уређена културна установа као што је музеј, у који по правилу увек долази културнији део путничке публике. У нас се некад са иронијом и можда са нешто права говорило да су то потемкинска села; - само, камо среће да их је остало више!

Као орган музеја кренут је 1889. године његов Гласник, који излази ћирилицом и латиницом све до сада. Његовом појавом осетно се почео јачати интерес за сам завод и на страни и у самом народу. Његови сарадници су понекад људи од највећег имена у нашој науци, као Миклошић, Јагић, Јиречек, Руварац и др; а има и читав низ људи из народа. Да резултате свог научног рада саопшти и ширем кругу европских стручњака, кренула је управа музеја Wissenschaftlichshe Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina (1893-1916., 13 књига), у које су улазили сви важнији чланци из Гласника у немачком преводу. Читавом раду Земаљског Музеја могу се чинити многи и врло оправдани прекори; један од најглавнијих ми смо већ напред истакли у почетку нашег хисториског прегледа. Али је једно ван спора. Његовим више него тридесетогодишњим радом музеј је успео да прибере огроман и у неким дисциплинама - сме се слободно рећи - готово непрегледан материјал. Његови главни научни радници (Ћ. Трухелка; Карло Пач, данас наследник Јиречеков на бечком универзитету; Фридрих Кацер, геолог; Отмар Рајзер и др.), истина све странци, урадили су врло много за проучавање наше земље, осветили су читаве периоде наше прошлости и дали, у многим правцу, врло солидне основе за даљи рад. Као научни завод музеј је био достојан сваке пажње и стекао је врло леп глас и код нас и на страни.

Другу научну установу основао је Карло Пач 1908. године. То је Институт за испитивање Балкана. Налазећи да је Балканска Комисија бечке академије била далеко од непосредне акције и сувише гломазна и строго академска, а вођен уз то извесним личним и политичким мотивима, Пач је створио један завод са нешто скромнијим претензијама. Он је настојао, да проучавање Балкана повери и људима, чији рад не мора бити академских особина, ако је само свестан и вршен на терену са личним испитивањима. Желео је осим тога да преводима, изводима и рефератима о делима домаћих научењака упозна страни свет, у првом реду немачку публику, на чијем је језику писао, са радом и резултатима постигнутим већ на Балкану и да на тај начин олакша тамо даље студије и омогући правилније схватање оног, што поједини балкански народи мисле и осећају. Али у првом реду интерес тога завода, из добро познатих разлога, беше посвећен Албанији. Више од половине оног, што је Институт урадио и објавио за време свог трајања, било је за проучавање ове покрајине; за све друге земље и народе Балкана био је интерес јасно другостепени. У овом заводу састављена је несумњиво код нас најпотпунија библиотека о Албанији и Црној Гори, као и врло лепа збирка оријенталских рукописа. Спремајући и један систематски књижевни архив, Институт је 1909. откупио целу радну собу Силвија Ст. Крањчевића, заједно са библиотеком и свима рукописима и архивом. Серија издања овог завода биле су посебне књиге, издаване још од 1904. године, пре правог оснивања Института. Објављиване су под заједничким називом *Zur Kunde der Balkanhalbinsel*. Од њих је изишло 27 списа у три одељења; а) путовања и посматрања, б) извори и испитивања и в) инвентари и библиографије. Народно Веће 1918. године обуставило је рад тог Института, налазећи да је мало служио интересима Босне и Херцеговине и да је његово деловање, поред наше две академије, потпуно излишно.

Трећа научна установа у Босни и Херцеговини је Геолошки Завод, који је био под управом недавно умрлог Фридриха Кацера. Он је у вези са Земаљским Музејом и нема својих издања.

Иначе, ван Сарајева и тих завода са њиховим библиотекама, у читавој земљи није било више ниједног места где се наука неговала и где се научно дало радити. Ни у једној вароши Босне и Херцеговине није било библиотеке, која је, бар преоба, могла послужити за систематског трагање ма у ком правцу. Ниједна чак није имала ни своје серије наших познатих књижевних и научних друштава, као ни бар главна дела лепе књижевности. Најлепша библиотека, коју сам видио, то је она у манастиру Фојници, али и она има више значај старине и издаје у многим за дела од друге половине XIX века. Тек 1911. створена је Српска Централна Библиотека, али и она, природно, у Сарајеву. У покрајинским местима то неповољно стање траје све до данас и многим младим људима, пунима воље за рад, убија прву енергију и скреће их на послове које они нису желели и који им, можда никада, неће давати ону лепу радост унутрашњег задовољства са занимањима која би најволели.

Ипак, у новије време, Босна и Херцеговина дале су неколико научних радника, образованих понајвише на странима универзитетима, који су се приметили са доста добрих и признатих студија и резултата. Од њих је једини Јевто Дедијер, изашао из школе г. Ј. Цвијића, данас међу покојнима; остали, као Владислав Скарић, хисторичар и кустос Земаљског Музеја; анатом Драго Перовић; фра Јулијан Јеленић, истраживач прошлости фрањевачког реда; др Ристо Јеремиф, испитивач босанских насеља и њихових хигијенских прилика; др Урош Круљ еугеничар; и неколико других, старијих и млађих, још су у пуној снази и раде са љубављу на свом послу.

IV

Топал Осман паша дошао је за везира босанског 1860. године за изричним задатком, да, после Париског Конгреса и Хатихумајуна, уведе у земљи читав низ рефорама и културних установа и тако отупи све оштрице нападаја на застарелост и заосталост турске управе. Он се, доиста, са своје стране трудио да одговори тешкој дужности и његово везирство донело је земљи осетан напредак. Међу осталим стварима, које је кренуо, беше и куповина вилајетске штампарије у Сарајеву 1866. године, прве у читавој Босни и Херцеговини после

више од три стотине година иза старих српских калуђерских штампарија код нас, у Горажду и Милешеву.

Уз штампарију кренут је и службени недељни лист Босна, на турском и српском, са арапским и ћирилским словима. Први број листа изашао је 16. маја 1866. и обратио је на се, сасвим природно, општу пажњу. То је био приви лист такве врсте у Босни и занимљив знак неких нових покушаја. Исте године почео је излазити и Босански Вјестник И. Сопрона, као независан политички лист, али није могао да се одржи. Срби се нису слагали са његовим начином писања, налазећи да није довољно у ондашњем омладинском духу, а други га у земљи ни онако нису читали. После две године, 1868. године, покренуо је Мехмед Шафир Куртџеџић, на жућкастом папиру, Сарајевски Цвјетник, поучно-политички лист са доста занимљивим садржајем. У народу је лист ради своје боје зват жути. Поред тих листова у Сарајеву, покренут је и у Мостару лист Неретва, али, на жалост, од њега не само да није очуван ни један комплет, него чак и ниједан примерак.

Купујући штампарију и покрећући лист Осман паша је имао посебне намере. Он је желео да под сваку цену истисне књиге и новине, које су долазиле из Србије, и које су, по његово уверењу, само служиле српској пропаганди. Он с тога наређује да се у вилајетској штампарији штампају сви уџбеници за школе у Босни и Херцеговини, а оне из Србије просто забрањује. Фра Грго Мартић у својим Запамћењима прича, на два-три места, поближе, како је Осман паша као „дубок политик“ ишао за тим, да „српство сваком приликом очепи“. Али такве мере никад и нигде нису донеле жељене резултате. Са поносом писао је тих година сарајевски трговац, Коста Хаџи-Ристић, који су све узорци ради којих ће сва турска настојања остати узалудна. Међу осталим он помиње „што се књиге све више читају“, „што сад имаду у Босни боље школе“ и „што је очигледце османство у опадању, а србство у напретку, ако Бог да“.

Друга штампарија основана је у Мостару 1872. године. Основао је дон Фрањо Милићевић, а помагали су га херцеговачки фрањевци. Служила је углавном првих времена за штампање школских књига и локалног календара.

Прве српске штампарије, у Сарајеву Ристе Ј. Савића и у Мостару Владимира Радовића, основане су тек иза Окупације 1890. и 1891. године.

Књижаре у читавој Босни и Херцеговини није било ниједне. У старије време књиге су добиване добрим делом са стране; за православне су стизале понајвише као поклони из Русије, а за католике, у мањој мери, од римског колегија Пропаганде. За неке књиге наводило се, ипак, где се могу набавити. Тако на пр. у Огледалу духовном из 1628. стоји да се може добити код издавача Марка Гинама у Млецима и у Сарајеву „при господину Ивану Падиљу у Латиненек“. У Светњаку фра Филипа Ластрића (1766.) стоји, да се књиге „продају у Сплиту код Марка Мандића ћурчије, иначе у Босни, у сутишком манастиру има ји.“ Оскудица књига била је, међутим, врло велика. Вук Поповић писао је 27. јуна 1853. Вуку Караџићу: „Виђао сам при погребу ђе по три попа из једног требника читају опијело! И без службеника на памет, ђе поп служи летурђију итд.“ „Леденичани имају двије цркве, и у њима немају ни једне друге књиге, осим ове једне србуље“. И то је тако било у Боки Которској, која је у куд и камо погоднијем положају него Босна и Херцеговина. Тужећи се на ту оскудицу књига писао је Герасим Зелић у свом Житију, како се „јошт до данас није у Далмацији нашао који трговац Србин да тргује с књигама или барем ако не с другијем, а оно с правилнијем црковнијем“.

Књижаре замењују, донекле, вредни повереници. Сматрајући растурање књиге за корисну и националну дужност извесни свештеници, учитељи или просвећенији трговци купе у својој средини „пренумеранте“ или претплатнике за поједине књиге и тако их уносе у народ. У Сарајеву и Мостару растурао се тако по нека десетина књига, али само оних које су ма по чем подесне за шири круг. Тежа лектира и више „књижевна“ ишла је доста рђаво. Србски Народни Лист тужио се 1839.: „А кад ће се осам тисућа књига Летописа распродати? Помагај браћо! А ко ће ји куповати, кад читаве провинције за њега не знаду,

које би највише знати морале, н. пр. Босна". Отварајући своју књижару у Београду 1851. Милош Поповић надао се да ће моћи организовати продају књига и у Сарајеву и Мостару и Јован Гавриловић писао је о том Вуку Караџићу с пуно наде. И, доиста, од друге половине XIX века, књиге улазе у Босну и Херцеговину у већем броју и више се траже. У том погледу много чине млади ђаци, понајвише богослови и учитељи, који пристижу из Србије и Војводине.

V

У старија времена несумњив културни елеменат наших земаља беху трговци. Они су први, још у најдавније дане, пред свитање историје, почињали везе између света ван Босне са становништвом тих земаља; показивали му нове предмете стварали му нове потребе, развијали му нове видике. Касније, непосредно иза римског војника долазио је римски трговац и са своје стране знатно допринесио, да се појача културни интерес људи, с којима су долазили у додир. У Љубомиру је нађено девет комада златних новаца цара Константина Копронима (741-775.), што је доказ да је и у та веома мутна времена VIII века одржаван промет између босанске унутрашњости и осталих делова царевине. После те трговачке везе бивају све живље. Нови далматински градови, Дубровник и Сплџет, дижу се у главном као трговачки посредници између свог залеђа и прекоморских страна. У трговачким уговорима са суседним владарима они гледају - нарочито то чини Дубровник - да што више повластица добију за своју робу и своје трговце, који се разилазе по свима важнијим местима.

Развитком рударства у Србији XIII, а у Босни XIV века, трговачке везе постају још тешње, а утицај страних елемената још већи. Босна није имала капитала за експлоатацију својих рудника и уступала их је обично Дубровчанима и Млечанима. Ови су на извесним важнијим местима образовали своје праве колоније и развили читаве мале вароши, у којима њихови људи раде на велико. За време борбе око Сребренице 1426. године Дубровчани су се тужили да су њихови трговци претрпели тамо на 50.000 дуката штете.

И главни радници у рудницима беху странци, понајвише Саси, који долазе у Србију и Босну у главном из или преко Угарске. То беху већином католици. Није с тога чудо, што се управо уз главне руднике земље подижу и главни католички манастири: Крешево, Фојница, Олово. У Крешеву се налази чак и један краљев двор, а Фојница постаје једно време „главно трговачко место Босне”. Сребреница, искоришћавана још за време Римљана, беше „највећи рударски и трговачки град читава подручја између Саве и Адрије”. Први пут се помиње 1376. као живо место са великим дубровачким насељем. У његовој близини до данас се одржао назив места Сасе (други недалеко у вишеградском срезу), али сад са претежно муслиманским и млађим становништвом. И у Звонику, касније прозваном Зворнику, налазила се у XV веку дубровачка колонија и католичка црква. Бан Твртко уступио је сребрни рудник Остружнице (код Фојнице) Сасину Ханусију Петровићу под уветом „сталног даривања”, а тај је створио друштво да га искоришћава. Колики је био утицај тог страног саског елемента види се најбоље по том, што је у рударској терминологији превлађивао немачки израз кроз читав Средњи Век. Немачки технички изрази налазе се и одржавају чак и у турским рударским законима: ср. варк - *Gewerk*, клухта - *Kluft*, шлаг - *Schlag*, шлакна - *Schlacke*, хутман трајбар, рошт од *Rost* (ср. „роште сребро” - пречишћено, „жежено” сребро), шафари од *Schaffer* итд. Сулејман Велики издао је посебну наредбу, „да се као и прије у мајданима врши саски закон”. И први златари и ковничари новца били су странци. То се види по калупима, који су потпуно дубровачког типа, даље по латинским натписима на новцу и најзад по погрешкама у народном језику. Први новац за Босну Младена Шубића опонаша просто млетачке грошеве. Колико су босанска места била пуна тог туђег трговачког елемента види се врло добро из једног сарајевског документа, писана за турске владе, 1581. године. У њему, међу потписима људи сарајевске католичке колоније има их равно половина, која се бележи талијански и латински; а неки Ђовани Бусни изрично каже да је из Млетака.

Али доста рано и многи људи из Босне и Херцеговине силазе у Дубровник и Сплџет, да продају своје сировине или купе потребне ствари, нарочито со и жито. У XV веку има више

спомена о босанским људима, који трговачким послом иду и у Млетке. Они тамо имају прилике да виде и чују много ствари, о којима код својих кућа нису ни појма имали. Ради своје неукости и непознавања света наши људи у развијенијим срединама постају понекад и предмет подсмеха. У Држићевој Новели од Станца један младић представља се Станцу, Влаху, да би био веродостојнији, овако:

С Гацка сам трговац, говеди тргујем,
ври ми притио лонац, дужан се не чујем;
путујем на сухо, море ми драго ни,
спим с уха на ухо, зло ми се и не сни.

Поред тога, добар део младића из Босне, а нарочито из Херцеговине, силазио је у Дубровник, да ту учи занате и да буде шегрт и помоћник код трговца, па да после, ма се и не вратио кући, одржава везе са својима и утиче на њих. Требињски кнез Брајило Тезаловић, једна занимљива личност XV века, добар део своје младости провео је у Дубровнику и научио подоста од дубровачких особина, које после зна да употребљава и против њих. Такав случај био је с подоста чланова херцеговачких властеоских кућа у Средњем Веку. Касније, тај прилив Херцеговаца и Босанаца у Дубровник и приморска места бива све већи. Нека од славних имена дубровачке културне историје херцеговачког су порекла, тако н. пр. породица Руђера Бошковића, па чувени бискуп Ђуро Добретић, па Охмућевићи, Кордићи, Војновићи и др.

У XVII-XVIII веку добар део далматинских трговаца потиче из Босне и Херцеговине. Један део, нарочито трговци из Сарајева и Мостара, ишли су тамо са већ приличним капиталима и дужим искуством, да разгранају своје везе и стекну још већих изгледа за рад. У појединим местима они су брзо излазили на глас својом активношћу, жељом за просветни напредак, извесним пожртвовањем и живом националном свешћу. Најбољу сведоџбу о њима дао је Доситеј Обрадовић. Нешто смо од тог већ навели; а овде сад да потсетимо на његово писмо из Класена од 28. августа 1788. Ту он помиње Сарајлије трговце у Задру, који га моле да им недељом проповеда у цркви и „мог љубимог“ Лазара Славујевића Мостарца и казује да му „није могуће словом њиову благост и доброту описати“. У Трсту је помињани Сарајлија Јован Милетић подигао српску школу и учинио највише да се из грчких рука откупи тамошња православна црква. Поред њега се истиче Јован Куртовић из требињске околине, познат и као дарезљив ктитор манастира Дужи. Ту су чувене трговачке и добротворске куће Мостараца Опухића, Шкуљевића, Аничића и др. и Сарајлија Бесаровића, који су донели у Трст чак и једну лажну повељу деспота Стевана издату тобоже неком њихову претку као „первом поглавици града Сребренице“. Димитрије Милаковић, познати историограф Црне Горе, родом је из Мостара, а старији му брат Јован беше трговац у Трсту и Дубровнику. Из Херцеговине је потицала чувена породица Владиславића, из које се толико истакао у доба Петра великог Сава Владиславић, чији се отац бавио у Приморју продавањем кожа. Родом из Босне беху и два народна добротвора XIX века, Ристо Тузлић и Константин Вучковић, творац дубровачке данас замрле Матице Српске. Међу знатне добротворце, који за промицање србско-народне просвете у Далмацији племенита средства и начин оставише“ убраја се шибенички грађанин Петар Ковачевић Мостарац. У Скрадину је читава мала колонија таквих доселица, међу којима се истичу добротвори сењске цркве Сарајлије Мићо Ристивојевић и Стјепан Сорковић; у Сплету имају велику радњу Сарајлије Димитровићи и Вуковићи, ктитори манастира Студеница.

Осим у Приморје и помало у Италију, трговци из Босне и Херцеговине ишли су од XVIII века и на хрватске, мађарске и аустриске пазаре, али понајвише у Осиек и Будим. Једно време била је трговина с кожама веома развијена у целој земљи, а нарочито у Сарајеву. Сарајевске ћурчије продајући своју робу, чувену још од старих времена, допирале су и преко граница Аустрије и биле врло чести гости у Лајпцигу.

Али, нарочито занимљива беху њихова путовања на исток, у главном у Цариград. Ради несигурности на путу ишло се увек у великим групама, каравански. У хановима, где их је затицала ноћ, била су стецишта за путнике с многих страна, који су на таквим сусретима

причали утиске, доживљаје и богати репертоар приповедака, својих и народних. Све је ту ишло као у каквом старом роману, с необичностима од првог корака и готово никад без авантура. Славан је бо пазар у Узунђеву, где је долазио свет из целог турског подручја, па и са западних страна, све до 1875. године, кад је ту одржан последњи вашар. У Узунђеву, које је у целој земљи било на великом гласу, постојао је посебни босански хан, из кога су у Босну доношене најразноврсније вести. Иначе, живе трговачке везе беху са Скопљем, из кога се све до Окупације и железнице, ишло у Босну непосредно, преко Косова и Новог Пазара. Одатле је у Босну и Херцеговину долазио и изванредан део Цинцара из Македоније (отуд имена Ушћуплија, Монастирлија) и из јужне Албаније. Они су с Грцима владикама и њиховом пратњом доносили извесне особине грчко-цинцарске културе и покушавали су да је понегде унесу у нове средине, али у том правцу нису имали никаква одзива ни успеха. Напротив; њихова су деца већ у првом нараштају постајали Срби и од Петракија бивала Петровићи, и од Анђелопоља - српски учитељи.

Осим по трговачком послу, наши су људи из Босне и Херцеговине одлазили у свет и из верске ревности. Муслимани, у великим групама и готово обавезно, полазе на ћабу, а православни на хаџилук. С нарочитим уживањем, и као непрепорно одликовање после тога пута, стављали су они пред своја имена назив хаџија и остављали га деци, да се у породичном имену чува за дуг низ нараштаја. Отуд у Босни велик број имена као Хаџивуковић, Хаџиристић, Хаџидамјановић, Хаџикадић, Хаџилалић, Хаџиомеровић итд. И код православних и код муслимана врло су честа презимена Хаџић, од којих понекад долазе и имена места (ср. на пр. Хаџиће код Сарајева и Хаџића Село у крупском срезу). Хаџије су уживале извесно поштовање код својих суграђана, јер се њихов пут у далеке и заразама обилате крајеве, у време рђавих комуникација и опште несигурности, сматрао као прави подвиг. Њих су на пут испраћале читаве махале, у муслимана и мактеби с хоџама и децом, који су на глас читали две (молитве) за њих. Повратак хаџија, који су готово редовно на путу губили по кога друга од болести или других недаћа, претварао се у праве локалне светковине. Хаџиска причања била су се после тога по више недеља предмет врло жива интереса целих вароши и њене околине. Код православних се, у последње године XIX века, развила из тога мала хаџиска књижевност, коју је у Босни започео сарајевски митрополит Сава Косановић. Своје описе „светих места” и доживљаја у њима давали су сем њега Миле Попадић, Арсеније Јеремић и Максо Деспић.

У далеки свет водила је понекад Босанце и Херцеговце и ратничка служба и ратнички удеси. У бици на Косову било је заробљено неколико угледних босанских племића. Њихови доживљаји били су пуни авантура и још 1403. године, четрнаест година иза битке, - дакле дуже него што је трајало Одисејево лутање, - вођени су преко Дубровника преговори, не би ли се они како дали ослободити из Мале Азије и Цариграда, одакле су некако дали гласа о себи. Касније, за турске владе, босанске чете иду далеко на све могуће стране. Код Пољака Бошњак је био „символ храбрих и вјештих копљаника у пољској лакој коњици”. Пољски краљ, Август III, саставио је чак од босанских најамника 1744-5. један пук, с којим се борио против Пруса. Невезани ничим дубље за Пољаке, босански најамници су служили и у Пруској, где су хваљени као одлични коњаници. Њихов војнички глас био је врло велик; он је, мисли се, био повод „да је и у данској војсци уведена чета копљаника под именом Бошњаци”, који су служили у коњици, али који са Босанцима самим нису имали никакве везе. Исти је случај у XVIII веку био и у Холандији. Занимљива је судбина једне групе муслиманских војника из Србије и Босне, који беху заробљени од Аустријанаца за време ратовања 1788-1791. Њих Аустрија није повратила кућама из Свиштовског Мира, него их је негде у Мађарској затурила и мало после употребила у рату против Француске. Мрзећи Аустријанце ти војници 1795. године уграбе прилику и предаду се Французима. У једном француском извештају тога доба они су приказани као људи веома честити и лепо васпитани. Али „овде они опадају, чаме, умиру од живе жеље да виде своју постојбину... Од Републике они ишћу само пасош, а узимају на се и храну и путне трошкове, и чак дају уверење, ако им се да неоцењиво одобрење да се могу вратити у своју постојбину, како ће писати својим по несрећи друговима што су још у аустриској служби, а имаће их око 8000, да су у Французима нашли ослободиоце, па ће они сви напустити своје заставе и повући се исто тако на земљиште Републике, да потраже спасења, среће и слободе.” Матија

Рељковић, у предговору свом Сатиру, још 1779. године, лепо је истакао, колико значи за човека бистре памети такав пут по туђини, макар и са свима неизбежним невољама војничког и заробљеничког живота. „Мотрећи сваколика, кому не би на памет пала његова иста отаџбина, тко не би на вагу метнуо свој исти вилает и према другима процинио какви је и какви би могао бити...” „Ја се наслађивах у проматрању липше уређених вилаета, него је моја отаџбина Славонија, пак ми жао бијаше, што сам приварен, мислећи прије тога да нејма уреднијег вилаета од ње, јербо ја других још нисам био видио”.

Било је, поред тога, још и других начина, како су лица из Босне и Херцеговине долазила у свет. Један од њих је врло обичан у Средњем Веку, иако нам нимало није служио на част. То је трговина с робљем. Робље из Босне и Херцеговине продавало се делимично, на дубровачком тлу, а делимично на ушћу Неретве. Ово друго место било је више употребљавано, јер су у Дубровнику плаћала у прописаним случајевима доста висока такса за куповину и извоз. Продавани су и мушки и женски; само женске много више. Оне су биле и скупље. Просечна цена за мушке износила је око 9, а за женске преко 10 1/2 перпера. „Вредност једног роба одговарала би вредности од три вола... За попречну цену једне ропкиње, онда, у Дубровнику, могло се купити 260 кг јагњетине или 490 кгр. пшенице.” Робље понекад продају сами родитељи, вероватно из невоље. Добар део куповали су сами Дубровчани, али други иде често у Млетке или у јужну Италију; понеки, у мањем броју, и на друге стране. Један део тог робља откупљивао се помоћу пријатеља и родбине или добрих људи, а други је, после верне службе, понекад тестаментом ослобађан за спас душе. Иначе, робови су сматрани као прости предмети и могли су бити препродавани и поклањани. Сам босански бан Пријезда поклонио је Бенедикту Гундулићу једног роба, а тако су чинила и нека друга лица. Од почетка XIV века, јачањем човечности и културе, тај се обичај трговања с робљем прилично потискује. Дубровник доноси најпре неколико наредба, којима забрањује извоз у Италију; после не дозвољава продавање хришћана и хришћанки и најзад укида сваку трговину. Једна енергична наредба у том правцу издата је 1416. Али се у Босни та трговина одржавала још неко време, а продаја је вршена у старом месту Древа, данас Габели. Дубровчани су пребацивали за то босанским људима и у једном писму из 1419. године писали су како то навлачи прекоре босанској држави и како се говори „по латинским местима”, да „Босна продаје људе”. Тај рђави обичај није утрнуо, јер су од почетка XV века учестали турски упади у Босну, харања и одвођења људства у ропство. Касније, у ратовањима, војни заробљеници се дуго сматрају као право робље и с њима се често тако поступа. Њихова писма, која су очувана, имају доста често много дирљивог и показују очајне напоре појединаца да дођу до слободе. Као пример наводим ово неколико реченица из писма једног муслимана, Ахмета Думњака, с краја XVII или самог почетка XVIII века, које сам нашао у дубровачком архиву: „Мој драги пријатељу! Узимљем те по богу оца мога, немој ме се оглушит у овој невољи, за то што не имам тамо до бога и до тебе мога пријатеља. Јесам се завргао тешком цином осамдесет цекина и четири срмали махраме, који ваљају за ченерала и четири емита зелена за чадора. И липо поздрављам моју нејаку старицу мајку и љубим јој руку. И моја мајко, продај кућу и у кући што се нађе покућнога. Кад ме бог опростио из галије немојте ме опет пушћати ити на галију”. Велик дио преписке граничних господара према Далмацији и Аустрији и с оне стране према Босни пун је вапаја и зазивања невољника, које је удес погодио, да под крвавима условима пролазе кроз ту најтежу школу живота. Избављени између њих били су после за своју средину необична извор за обавештења, од којих су живели цели нараштаји.

VI

Уметност у Босни била је неједнако развијена. У извесном правцу постизавани су врло лепо успеси, док се на другој страни није много одмицало од готово примитивних облика. Има често појава да стоје упоредо или у непосредној близини објекти који показују и много укуса и много полета и доста израђене технике, поред предмета чије линије имају оштрине почетника и сировост варварина. Разлике културе појединих слојева, области и нараштаја стрче као подвучене на каквој слици за примере. Прво, што је необично и што јако упада у очи, то је да је највише уметничких споменика у средишту земље; тамо где би се претпостављао да културни утицаји и обрасци најтеже допиру. По граничним срезовима тих је споменика много мање, и то не само по граничним срезовима на истоку, него и на

северу и западу, где је био живљи додир са суседним културним областима. Други моменат је овај: најлепши споменици припадају старини, раном и касном Средњем Веку; а што идемо ближе садашњици споменици су све гори и све трошнији. Трећа појава, која изненађује исто тако јесте ова: народна уметност, у везу, дрворезу, ткиву итд. нема ничег заједничког с простотом средине око њих. Има преслица, резаних од чобана, или везова, које су радиле обичне сељанке, који изненађују својим комбинацијама линија, својим укусом у избору мотива, својом мером у обиму, својом складношћу боја, а који невероватно одударују од свега што се види око њих у читавом крају или срезу. Ради чега је сво то дошло није лако потпуно објаснити; али ми ћемо покушати да дамо одговор.

Од свих грана уметности најбоље је заступана архитектура и градитељство уопште. Раније смо напоменули да су обрасци за њу, у најстарије време, долазили из суседне Далмације, а вероватно и мајстори. Василије Марковић упозорио је на карактеристичну чињеницу да се у српском Загорју, чак у митровачком Колашину и у Пештеру, налазе западни облици назива за манастир, мојстир и молстир, и да код Бијелог Поља постоји село Сутиван, који носи тако несумњиво западно порекло. Тог западног утицаја има и касније. 1383. тражио је краљ Твртко од Дубровчана да му пошаљу једног свог човека за надзорника његових градова; очито с тога што је у Дубровнику тврђавна техника била врло лепо развијена и што се он њом желео користити. Војводи Сандаљу Хранићу слата је 1398. године „потребна грађа” „да се утврде његови градови”. Херцег Хрвоје Вукчић сазидео је град Јајце негде почетком XV века и дао му је то необично име по граду напуљског краља Ладислава, чији је присталица био. Ладисављев град звао се „Uovo” или по данашњем талијанском „ovo” што значи јајце. Кампаниле Св. Луке у јајачком граду и катакомбе у њему, најбољи су доказ да се утицај није задржао само на имену. Војводи Сандаљу послат је 1413. неки мајстор каменар” (magister petragius) из Дубровника, да ради код њега; а 1428. упућен је Вукашину Златоносовићу, негде око Зворника, мајстор, да му сагради цистерну или чатрњу. У години 1466. радили су дубровачки мајстори да се подигне код Почитеља мост на Неретви. Тамо, први пут код нас, чујемо за назив инжењера („magistri ingenarii”). Утицаја тога било је и за време Турака; мање додуше, али ипак. Догађало се да су дубровачки радници довођени чак и за подизање џамија. 1719. писао је требињски заповедник Османбег у Дубровник „поради мајстора и аргата поради чамие. Веће вас молим по Ђурђеу у прву неђелу да ми пошлете два мајстора од клачина и десет аргата, а да их лијепо платим и храним колико се више море”.*

* И прва босанска фабрика постала је по дубровачком обрасцу. Херцег Степан видећи лепе успехе дубровачке и которске фабрике чохе подигао је око 1450. и своју фабрику у Херцег Новом. За подизање фабрике и рад у њој он је довео мајсторе са границе, вероватно из Италије, и дао и њима и другим доселицама у град много повластица.

На прву нашу констатацију одговор, према том, био би доста прост. Боља уметност потиче, дакле, добрим делом од страних мајстора или по њиховом обрасцу. У унутрашњости је уметничка производња била развијенија с тога, што је ту било, од XII века, право седиште банова и краљева. Све до XIV века Босном се, у главном, сматрало само подручје око извора Босне па до Добоја. Ту су главна краљевска места: Бобовац, Сутјеска, Високо, Крешево; ту су богати рудници Олово, Фојница, Дежевица, ту места старих епископија Зеница и Бан-Брдо. С њима у вези развијена је уметничка конструкција зеничке базилике и значајних цркава у Брези и Дабравини; подизање краљевских дворова и стварање манастира. Смисао и потреба за уметност развијала се ту традицијом и дугим низом година од VI-XV века. На периферији није било те традиције; ни моћне ни богате, а дуготрајне властеле, која би од својих области направила извесна културно-уметничка средишта. У том погледу веома је занимљиво понашање војводе Сандаља Хранића. Он је, као и други неки великаши босански (Хрвоје Вукчић, Радослав Павловић и др.), имао у Дубровнику две-три своје куће. Њих му је, истина, довела у ред и украсила дубровачка влада, али он је, приликом преправака, изражавао своје жеље и захтеве и давао многе напомене. Сам је 1426. био у Дубровнику и видео једну своју зграду. Знамо да му се нарочито свиђало то што му је република понудила да у једној соби на таваници направе небо и по њему позлаћене звезде; и да је безувек тражио да му се на кући направи мала

лођа. То показује јасно да је имао извесног смисла за грађевинске објекте. Занимљиво је с тога, да он, поред свега свог прилично великог имања, није подизао сличне палате и у својој земљи. Његови градови у Кључу, Самобору или Благају, иако су у ово последње место свраћали и сами краљеви, више су утврде, него пријатна обитавалишта. Ниједан извештај страних посланика или путника не говори о каквој лепоти тих врлетних кула и градова, које су са врха стена, као орлушине, гледале на питоме долине и раскрснице путева испод њих. Кад је пред крај живота зажелио да „хвата души место“ он је хтео да подиже једну цркву и болницу, али и то не на свом подручју, него и опет у Дубровнику. Зашто то? Очеvidно само с тога што су сви добро видели, од почетка XV века па до пропасти старе босанске државе, да је положај Босне неизванан и што су сви, из реда, тражили од Дубровника и понекад од Млетака, да им, за сваки случај, осигурају уточиште у њихову граду.

Долазак Турака у Босну и Херцеговину донео је земљи нов грађевински полет. Турска XV и XVI века беше држава у напону своје снаге, с јаким замахом и са видном и плодном стваралачком енергијом. Турци подижу из малих или давно запуштених средина читаве нове и јаке градове. Главна места земље: Сарајево, Мостар, Бања Лука, Травник у најбољем свом делу њихова су творевина. Мостарска камена ћуприја, подигнута 1566. године, са једним јединим смелим и високим луком изнад Неретве, јесте мало ремек-дело њихове комуникационе технике. Тако је од интереса и чувени мост преко Дрине у Вишеграду, који је дао подићи Мехмед-паша Соколовић, 1571. године.

Сарајево, које се све до XVIII века у многим западним споменицима зове Saraio и Serraglio, а у турским и у неким нашим Сарај и Босна-Сарај, добило је своје име по сарају првих заповедника турских, који су одатле, од 1436. године, почели непосредно утицати на босанске ствари. Име Сарајево је изведено од придевског облика; ср. сарај-ски, Сарај-лија. У самом граду подигнут је први мезид са дрвеном мунаром већ око 1437. године, а право развијање града почиње од средине XV века. Данашња Царева Џамија, коју је подигао Исабег Хранушић, довршена је 1457. и кажу да се много свидела султану Мехмеду Освајачу, кад је дошао у Босну да је покори. Исабег је подигао у Сарајеву, поред те џамије, једно купатило, једну текију с јавном кухињом, велики хан зван Колобара и мост познат под именом Цареве Ћуприје. Али најважнија личност у локалној историји Сарајева јесте Гази Хусрефбег. Сестрић султана Бајазид II он је рано почео добијати лепе положаје. Био је намесник султанов најпре у Скендерији, после у Смедереву, па, пошто се истакао при заузимању Београда (1521.), дође за намесника и у Босну. Ту је остао с два прекида све до смрти 1541. године. Он је наставио Исабегово подизање Сарајева и створио убрзо од њега једно од најлепших места читаве земље и целог западног дела Турског Царства. Он је дао сазидати ону импозантну Бегову Џамију, најлепшу све до данас у целој Босни и Херцеговини и једну од највише уметничких зграда на целом подручју од Лијевна до Приштине. Витка мунара, са снажним кубетима; дискретна отменост унутрашњости са обиљем уметничких детаља, често пута неочекивано савршених и увек врло карактеристичних, оставља врло дубок утисак. Градња је довршена 1530. Постоји предање, да је Хусрефбег за градњу те џамије употребио мраморне стубове и другу грађу из старе епископске цркве на Бан-Брду. У сваком случају има више него један разлог који говори за то да је при градњи ове зграде учествовало и нешто западних мајстора или да су узорци узети од њих. Тој грађевини посветио је Хусрефбег сву пажњу. За шедрван и чесме у авлији довео је воду из врела Црнила; а за зимско доба направио је низ чесама, за које је вода била посебно грејана. Поред џамије је мувекитхана, у којој се чувају стари инструменти за мерење висине сунца и према том за опредељивање доба дана и молитава. Према џамији је бегова медреса, по свом оловном крову прозвана Куршумлија. У тој згради распоред и општи изглед дворишта много потсећа на дворишта франјевачког и доминиканског манастира у Дубровнику. Уз ту медресу имала се подићи и библиотека, несумњиво са оријенталним рукописима. Северно од џамије подигнут је ханиках или манастир, који је после од ватре силно оштећен. Једна мусафирхана са имаретом (јавна кухиња) била је даље дело Хусрефбегово. Нешто даље сазидао је он и бању, „која нам представља потпуно сачувани тип старих гласовитих купалишта, у којима се метода купања састоји у томе да посјетник постепено пролази кроз систем одаја, у којима

температура постепено расте те је према томе и парна атмосфера у њима разнога степена." Његова су творевина и две познате грађевине старог Сарајева: Безистан, који постоји још увек, са својим тунелским обликом и дућанима источњачког типа; и Ташли Хан (ташлихан, како се ту вели, „камени хан“), трговачки базар друге врсте. У Безистану се дућани нижу дуж ходника, а у другом се групишу око дворишта, које је удешено на четворокут. Усред Ташли Хана постојала је све до 1879. године једна мала џамија, која је те године пропала у ватри. Поред свега тога, Хусрефбег је за бољи напредак промета и трговине у Сарајеву дао направити и два у сарајевској историји добро позната хана: Ђулов и Морића. Први је изгорео за велике ватре 1879., те му данас нема више трага; а други, начињен понајвише од дрвене грађе, постоји још, али запуштен и сведен на степен ханова најнижега реда. Тим толиким грађевинама дигао је Хусрефбег Сарајево мимо сва друга места свога управног подручја и обезбедио му главно место за читав низ векова. Његов и ранији Исабегов пример деловали су и на друге суверенике. По подацима шејх Сејфудина Кемуре саграђено је у Сарајеву у XV-XVI веку ништа мање од 46 џамија и мезџида, што значи готово у свакој махали по једна.

Мостар је с почетка постојао као мало насеље око једног дрвеног моста на ланцима и звао се просто Мост и Мостићи, док по занимању чувара тог насеља није добио своје садашње име. Од XVI века почеше Турци да га развијају као важну стратешку тачку у долини Неретве. Од трећег деценија XVI века ту је седиште херцеговачког санџака. Град је дуго имао чисто војнички карактер. Око моста, нарочито пошто је изграђен онај поменути зидани, биле су три куле за његову одбрану и посада под заповедништвом једног диздара. „Они увијек бдију, пазе и чувају и сваку ноћ затварајући градска врата не пуштају никога унутра“, саопштава још за XVII век Евлија Челебија, један врло разговорни турски путописац тога времена. Прва турска богомоља подигнута је ту већ 1473. године. Најлепша и највећа џамија у граду, Карађозбегова, саграђена је 1569. године.

И у неколико других места турска владавина у то доба успона оставила је врло лепих и значајних уметничких споменика. Чувена је и важна грађевина Алаџа Џамија у Фочи, подигнута 1549. године. Фоча је, у прво време турске власти у Херцеговини, све до негде око 1520. године, била главно место земље и седиште санџака или крајишника; чувена и доцније ради својих укусно рађених ножева и јатагана. Алаџа Џамија је занимљива не само по својој архитектури, него и по својим украсима необичним у турским богомољама. Нарочито је морала бити лепа, и данас делимично очувана, сликарска декорација предворја са разним високо уметничким комбинацијама геометриских орнамената. При украшавању ове џамије, коју је правио турски неимар, сарађивали су мајстори са истока. Ванредно је лепа, са својом необичном куполом и широком обимом, Ферхадџија у Бањој Луци, коју је довршио око 1580. босански намесник Ферхад паша Соколовић. „Ниједан босански намјесник није био силнији и моћнији од њега. Дворска му је свита била многобројна. Кад је улазио у Травник пред њим се носило 700 бајрака. Пратило га је до три стотине дели левента у одијелу од вучине под жељезним калпаџијама“. Џамију је подигао од откупа, што га је платио гроф Енгелберт Ауерсперг, да се ослободи из његова ропства. Откупна цена, кажу, била је 30.000 дуката. Године 1588. Ферхат је Бању Луку учинио и главним градом Босне. И трећи Соколовић из Босне, Кара Мустафабег, сазидао је једну џамију у свом родном месту Рудом, на источној граници Босне (око 1556.). Бихаћка џамија Фетхија није турски рад; она је још у XVI веку била католичка црква посвећена св. Антонију. Царски зет, адмирал и намесник у Босни, Халил паша оснивач је липчанске џамије у градишком срезу (око 1590.); а турски велики везир, Ибрахим паша, родом из Новог Шехера, дао је саградити у свом родном месту крајем XVI века доста велику џамију као трајан спомен на себе.

Поред тога, читава Босна и Херцеговина пуне су, понегде доста укусно израђених, чесама, које су побожни муслимани, с нарочитим разумевањем за потребе својих земљака, подизали себи за душу. Има чак тврдња код муслимана, - врло трезвена, уосталом, - да је подизање чесама већа задужбина од подизања самих богомоља.

Проучавање архитектуре муслиманских кућа по варошима и чардака по селима није, на

жалост, стручно утврђивано како треба, на очиту штету науке. Те грађевине помало али осетно ишчежавају и кроз коју годину нове студије доћи ће можда прекасно и на недовољан материјал. Нема сумње да је добар део типа босанске беговске куће оријенталног порекла. Пашин конак у Врању и читаве махале старог Скопља изгледају потпуно исто, као и куће и махале по местима Босне. Зрачне диванане са много светлости и прозора; харемлуци са густим мушебацама; пуно намештених ћошкова и избочина; карактеристични тип високог шимлом покривеног крова с поља, - а много дрвета и често врло вештог дрвореза по таваницама и мусандерама унутра, - дају беговским кућама нешто особено и отмено и лепо у исто време. Муслиман је волео кућу; нарочито то важи за муслиманску жену, која није учествовала у јавном животу. С тога су желели да кућу направе што пријатнијом. Отуд свуда башче с много зеленила, цвећа и нарочито негованог дрвећа (севлије, игде, бадеми). Понегде су куће над самом водом или бар са малим ђеризима (воденим каналима) кроз авлију.

Касније, од XVI века унапред, кад турска царевина почиње да опада, тог грађевног полета помало нестаје; а у колико га има он већ носи обележја декаденције. Велике замисли све су ређе. Не само да каснији векови не стварају ни један нов град, него у њима очевидно пропадају и стари. Босна постаје све више не као пре полазна тачка за даља освајања, него уточиште потиснутих. У њој се прибира сумња, озлојеђеност и узајамног неповерење. Она је и предмет честих нападаја и као све угрожене пограничне области, у колико није један велики логор, носи у свему делању особине привремености и несигурности. Карактеристично је, на пример, да су чак остале непоправљене и многе од џамија које је попалио у свом пустошењу Сарајева принц Евген. Што се више ишло новијем добу прилике су по Турке постајале све неповољније и отуд је онда потпуно разумљиво што је уметнички интерес бивао из дана у дан слабији, а створена дела све трошнија.

Одговор на трећу нашу констатацију, да уметнички рад простог света често одудара од њихове средине, после овог напред изложеног, може да се донекле креће у овом правцу. Вез непрепорно није првобитно занимање широког радног света, него само оног дела који је имао доколице и средстава за што лепши и скупочији рад, и који је такав рад неговао бар делимично по неким обрасцима или га бар усавршавао по њима. То исто вреди донекле и за дрворез. Просечне грубе руке ратара или чобана нису за тај посао, а ни њихове уметничке концепције за неке сложеније комбинације. Значи, дакле, да се и код простог света, кад се данас ипак занима везом, ткивом или дрворезом, тим послом баве или они који од њега живе (везиље, ткаље, резбари), или нарочито и изузетно даровити. Али њихови радови, по нашем дубоком уверењу, далеко су од тог да буду нешто потпуно самоникло и нешто наше „пренародно”. Хисторичар, који види две хиљаде година утицаја разних култура од прехисториског до нашег доба, са масом уметничких мотива, који се јављају као наслеђе у неколико векова и на више страна, тешко верује у такве недовољно анализане поставке. Ми лично мислимо, да ни народне песме не само нису производ широких кругова обичног радног народа, него да му понекад нису чак ни доступачне у правој мери. Ено, примера ради, песме о женидби Стојана Поповића, где се пева о „латинском Млетку плетеноме”. Очеvidно је да је такав епитет млетачком граду могао дати само неко ко га је сам видео; а да ће га у правом смислу разумети просечни прости слушалац нама није нимало вероватно.

Архитектура убог сеоског становништва православних и католичких кметова нема да укаже ни на какву грађевину веће вредности. Чак су и цркве богатијих манастира понајвише врло обичне и врло оскудне грађевине; многе од њих биле су за дуго времена, у XVI-XVII веку, од најпростијег шепера (цркве у Фојници и Сарајеву). Сарајевска и мостарска нова црква потичу из шездесетих година XIX века; оне, несумњиво, импонују својом величином, а представљају и нов тип цркава у нас. У колико има тврђих зграда у прошлости оне носе јасне карактеристике западног типа. У Подмилачју код Јајца постоји једна католичка црква, која је грађена са много елемената готског стила. У озренској цркви лукови имају извесних романских особина, а тип херцеговачких православних и католичких цркава с пресличастим звоником потпуно је далматинског порекла (ср., на пример, цркву Св. Рока у Дубровнику). Да се то може утврдити и иначе сведоче натписи, као овај у цркви

Пантелијевици код Требиња: „кампања би подигнут 1882.“ и технички изрази, познати по свој Херцеговини, као: волат, банак, тараца, штук, скалине, камара, кашун итд. У Мостар, у сред камене Херцеговине, довозили су понекад западни мајстори - звали су их капо и капоња - мермер са Брача за прагове кућа и магаза. Нарочит утицај далматинских грађевина имају нека места Херцеговине. Требиње, са тесним сокацима, са високим каменим, немалтерисаним кућама, да се добро види солидно узидано четвртасто камење, са балконима и плочнима крововима, има у неким партијама прави изглед каквог далматинског града. Доста од далматинске грађевинске технике показује и Мостар.

Главни домаћи мајстори у Херцеговини, Поповци, учили су свој занат у Дубровнику и јужној Далмацији и то показују довољно техником и речником свог рада. У Босни једно читаво зидарско насеље представљају Осађани код Сребренице. Они имају свој посебан начин рада, као и један посебан тајни, „баналачки“, са много романских и албанских речи измешани, језик.

После аустриске окупације дошло је у Босни и Херцеговини врло много новотарија и у архитектури. Уметничких амбиција било је у том погледу мало, нарочито првих времена. У бољим грађевинама давале су од почетка XX века с извесним планом доста лепе маварске фасаде; а било је и покушаја да се створи босански тип кућа, са комбинацијама локалних мотива и источњачких декорација. Несумњиво најмонументалнија зграда нове Босне и једно доиста уметничко дело јесте сарајевска градска општина, у чијем стилу превлађују суптилно рађени маварско-шпански елементи.

VII

Сликарске уметности било је у Босни и Херцеговини врло мало. Црквени живопис, у колико данас постоји, тешко да је старији од XVII века. Занимљиво је, да и у том правцу наилазимо на дубровачки утицај. У дубровачком архиву очувана су два уговора из 1501. и 1510. године, које су склапали калуђери Требињског Манастира са дубровачким мајсторима. У првом уговору обавезивао се Матко Милић сликар („pictor“), да ће учити за годину дана сликарској вештини калуђера Марка Стефановића; а у другом пристајао је сликар Винко Лаврентијев да из Дубровника дође у Требиње и да тамо манастирску цркву живопише „сликама и другим орнаментима са различитим бојама по наредби и објашњењу“ калуђера „по грчком начину“ („more гресо“). На жалост, од тог несумњиво занимљивог живописа није нам остало сигурна трага.

Највише живописа остало је по нашим црквама из времена врло активног патријарха Пајсија, у доба опште обнове изографске уметности у свима нашим земљама. Од почетка па до средине XVII века живописане су, „пописане“, како веле савремени натписи, ове цркве и манастири на подручју данашње Босне и Херцеговине: 1609. Ломница, Озрен, Житомишљих (живопис овог манастира данас није очуван); 1619. Завал, 1630. Мостаћи. Живопис у Добруну старији је од тог времена, а у Добрићеву је несумњиво из XVII века. Овог пута долазили су у Босну и понеки изографи из ужег подручја пећске патријаршије. Тако, на пример, знамо, да је поп Страхиња из Будимља живописао не само Арханђелову цркву у Колашину, него чак и босански манастир Озрен.

Нешто старе сликарске уметности сачувале су и неколике џамије. Рад у њима био је искључиво декоративне природе; арабеске, орнаменти, вешто цртане суре из корана; али увек без икаквих фигура и чак без великих и одвише снажних линија. Таквих декорација има Бегова Џамија у Сарајеву; Алаца у Фочи, која је по тим шарама добила и име („шарена“) и Ибрахимагина џамија у Мостару, саграђена 1634. године.

Године 1915. нађен је код Горњег Турбета маузолеј чувеног тепчије Батала босанског, који је умро крајем XIV века. Зидови маузолеја, били су, чини се, „обојени шареним, живахним бојама“. У католичкој цркви у Олову зидови једног гробничког одељења беху живописани рибама као симболом смрти.

Профаних слика било је врло мало. Слика херцега Хрвоја у његовом глагољашком мисалу

није рађена од босанског уметника; а слика краља Томаша, која се налазила у манастиру Сутјесци и за коју се тврди да је њему савремена, нама се чини, из много разлога, да је доцнији рад.

У Босни и Херцеговини има неколико „чудотворних“ Богородичиних слика, за које су везане многе легенде са познатим и по целом хришћанском свету раширеним Маријиним мотивима. Од њих је међу православним нарочито чувена Чајничка Красница, коју веомаштује православни и муслимански елемент источне Босне и североисточне Херцеговине. Код католика била је једна тако чувена Богородичина икона у Рами, која је одатле пренесена у Сињ; друга у Градоврху, коју је некад на путу из Зворника пробо један муслиман и изазвао јој, како озбиљно тврде фратри још и данас, праву крв из ране; а трећа је Госпа од Олова, штована од свих без разлике вере. Све ове три католичке Богородичине слике однесене су из Босне у бегу пред Турцима. Ни за једну од њих не зна се ко их је радио и да ли су домаће или са стране донесено дело. Са овим култом Богородице у вези је и књижевност о њој. У Босни је од XVII века нарочито много читано Агапијево дело Спас грешних у преводу Самуила Бакачића. Неке легенде одатле ушле су чак и у народне приче. Не мање популарне беху и легенде М. Дивковића, исто из XVII века, о Чудесима или знамењима Богородичиним.

Нешто више него сликарства било је скулптуре. Она се нарочито неговала на гробном камењу, а посебно на оном у облику саркофага. Али је мало примерака који имају уметнички значај оних напред поменутих стећака из Згошће. Ипак, и у примитивном раду босанских клесара има извесних мотива и амбиција, који заслужују пажњу. Код архитектонских мотива најобичније су аркаде, понекад са розетама на рубу, и опет очевидан утицај суседне Далмације. Старије традиције представљају можда орнаментални мотиви спирале и витице. Јуначке и властеоске гробове означава гробно камење са мачем, штитом и грбовима. Иначе, на појединим стећцима покушаване су и већ и теже композиције, као коло, лов на јелене или друге животиње и средовечни мегдан.

Потпуно непроучена је остала још многа грана домаће уметности, која се неговала с много амбиција. Мислим у првом реду на кујунџулуку. Он се сматрао као најотменији мушки занат и његови мајстори као људи који с љубављу и укусом усавршавају свој посао. Тај занат је био нарочито развијен и добро награђиван; у неким варошима, као Сарајеву и Мостару, постојале су читаве мале махале с именом Кујунџилук и са дућанима тих мајстора. Кујунџије су радиле ванредно много послова: за цркве, као кандила, крстове, ћивоте, кадионице, окове за иконе, за књиге и др.; сав накит за жене од тепелука до белензука; окивали су јуначко оружје, нарочито сабље и мале пушке; радили су и неке предмете за кућу и много других ствари. Било је, дакле, много прилика, кад се од појединаца тражило да покажу све што могу и кад је имала да се истакне не само њихова вештина, него и уметничка инвенција и мајсторска отменост. Женском везилском раду обрађено је већ више пажње и ту су претходне студије у неколико започеле. У резбарској уметности, која се нарочито негује у Коњицу, као да превлађују мотиви са источњачких образаца.

VIII

У Средњем Веку, до пада Босне под Турке, позоришне уметности није било ни у далеко развијенијим културним срединама, него што је Босна. Александер Баумгартнер у својој Латинској и грчкој књижевности хришћанских народа овако објашњава ту појаву: „Старо позориште, које је у време Есхила и Софокла показивало највећи цват хеленског образовања беше у доба римских царева спало до таквог блата најгадније разврстаности, да су га хришћански учитељи и црквени оци почевши од Тертулијана једногласно најоштрије осуђивали и најстрашнијим опоменама саветовали свет да га се чува. Позориште и обожавање разврата постадоше истоветни. *Qui iocari voluerit cum diabolo, non poterit gaudere cum Christo.* [„Ко би се хтео шалити са ђаволом, неће се моћи радовати са Христом.“] Та реч Св. Петра Хризолога из Равене (406-450) изражава у најкраћем становиште хришћанске цркве према позоришту у њеним првим столећима. Та с правом заслужена општа анатема деловала је и у каснијим столећима и учинила је немогућим да се развије хришћанска драматика као наставак и у вези са облицима старе трагедије и

комедије”.

Па, ипак, ако није било праве позоришне уметности, постојала је уметност појединих вештака и њихових мањих или већих група. У нас су ту врсту уметности једно време изводили Немци. Према преводу Иловачке Крмчије у нашим земљама знало се још у XIII веку за немачки шпилмане. Тамо се вели да „шпилман казује се игрец” и даље „шпилман рекше глумц”. За разне врсте глумаца шалција („сојтарија”, ioculatores, buffones) и глумаца уопште („histriones”) зна се у Босни поуздано у првој половини XV века. 1408. помињу се у Дубровнику „sigularii” (исто што и jongleur) и буфони босанског краља, који су тамо дошли с једним његовим послаником и за своју уметност добили незнатне поклоне у новцу (18 перпера). Босански глумци долазе у Дубровник обично о великим свечаностима на дан Св. Влаха, да пред многобројном публиком покажу своју вештину и добију поклоне. Такве глумце држи не само краљ, него и поједина властела. 1410. помињу се шест жонглера и свирача војводе Сандаља Хранића, који учествују на дубровачкој светковини; касније има спомена о глумцима и свирачима војводе Петра Павловића, Ђурђа Војсалића, браће Златоносовића, Радослава Павловића и др. У свечаним приликама, о свадбама, крштењима и сл. слали су и Дубровчани своје свираче у Босну, краљу и војводама, да увеличају весеље. Да је међу тим глумцима било и наших људи казују јасно њихова имена. 1410. наводи се шаљивција Прибиња; 1455. један је комедијаш по имену Мрвац човек Херцега Степана. У XVI веку, шаљући своје глумце у Дубровник, Алибег Павловић пише: „Ото послах моје глумце Радоја Вукосалића з дружбом на ваше светце, нека нам сте весели”. Ова дружба Радоја Вукосалића из Босне биће, изгледа, прва српска позната позоришна трупа уопште. Од XVI века јављају се и турски глумци са својим карађозом. 12. децембра 1522. године решавало се у Дубровнику да се дарују Турчин Зембаша и његови другови, које им је препоручио суседни херцеговачки санџакбег. Занимљиво је, да је република том приликом одлучила да представљачима поклони 300 аспри, али да не изводе својих игара.

На жалост, данас нам није ништа изближе познато, шта су представљали ти глумци; у чему се састојао цео њихов рад; где су све налазили узоре; ко је сачињавао њихову публику и какав је укус био у ове. Једино, што се може с прилично сигурности тврдити, то је чињеница да су ти глумци имали као прву дужност да служе за увесељавање својих господара. После пада моћне босанске властеле, нарочито после XVI века, глумачки занат осетно пропада и све више долази у редове цигана, где наскоро постаје једно до најпогрднијих занимања. Реч сојтарија је у наше дане прешла већ у листу тешких личних увреда.

Позоришта се јављају код нас поново тек после Окупације. Прва позоришна трупа Ђорђа Протића, дајући националне хисториске комаде, прошла је кроз извесна места као у триумфу. У Мостару су је, као какве сватове, пратили с песмом и свирком неколико сати ван вароши. Брзо после тога, код Срба нарочито у вези са светосавским забавама, учестале су дилетантске представе у свима главнијим местима Босне и Херцеговине. Наши први књижевници А. Шантић, Ј. Дучић, С. Ћоровић, улазе и међу прве позоришне дилетанте. Прво стално, полудилетантско а полупрофесионално позориште, које је имало да ствара позоришну публику и развија њен укус, створили су сарајевски Срби 1912. године, али га је власт, после годину дана корисног рада, силом угушила.

Друштвени одношаји

У данашњим границама Босне и Херцеговине* живи у свему по попису од 1921. године 1.889.929 становника, за коју хиљаду мање него 1910. кад их је било 1.898.044. Тај мањак је несумњиво последица рата и најбољи доказ о великим губицима, које су претрпеле ове две области, иако су само једним малим делом биле непосредно ратно подручје. Тај мањак погађа све округе, сем бањалучког, што је исто тако најбољи доказ да разлог за њ није само у том што се у неким ратовало, него опште ратне невоље са свима њиховим обимним последицама. Сарајевски округ имао је 1910. године 288.061 становника, а 1921. 287.214; тузлански 425.496-416.413; мостарски 267.038-265.330; травнички 284.561-280.709; бихаћки 229.071-217.023. Од тог становништва 43,9% су православни (они имају апсолутну већину са 57% у бањалучком и бихаћком округу), 31,1% муслимани (најјачи су у сарајевском округу, где их има 44,7% и у тузланском, где их је 41,2%), а 23,6% католици (најјачи су у мостарском округу, где их има 43% и у травничком, где их има 39,2%). Српскохрватски као матерњи језик има огромна већина становништва, 96,6%.

* Босна је у главном задржала своје границе неизмењене много кроз читав XIX век, док је Херцеговина изгубила добру трећину свог подручја Берлинским Конгресом 1878. и доцнијом административном поделом. Њена стара граница ишла је до Дрине, обухватајући Фочу, Горажде и Чајниче, који и данас спадају под херцеговачку митрополију, и даље Пиву, Дробњак, Никшић и Бањане. Старо становништво памти те границе, али их понекад проширује мимо стварност. „Има их који држе да је и Колашин у Херцеговини, а исто тако и Горње Подриње, па чак и Гласинац”.

Године 1910. било је у Босни и Херцеговини 46.859 аустријских припадника; 61.151 мађарских и хрватских; и 6581 странац из разних других крајева. Од 1880-1881. босанска влада почела је са систематском колонизацијом странаца и створила је неколико њихова, у главном немачка, насеља, од којих су онајјача: Рудолфстал (срез бањалучки), Виндхорст (градишки) и Франц Јозефсфелд (бељински). Упада у очи да су та насеља довођена готово искључиво у оне крајеве где су већину сачињавали православни. Није с тога далеко помисао да је влада то чинила с тога што је желела да тим колонијама ишара и прореди по њу најопаснији компактни православни елемент. Према тим насељеницима влада је показивала нарочиту пажњу, на очиту штету домаћих. До 1906. године дата су на 1817 породица разних колониста 218.923 дунума земље, а домаћима је до 1910. дато на 8980 породица свега 231.646 дунума. Долазило је, према том, на једну страну породицу 120, а на домаћу само 26 дунума. У једном врло документованом чланку г. Шћепан Грђић наводи чак и ово: „Било је случајева, гдје су домаћи крчили земљу у рејону колониста, па су их колонисте најприје пустили да искрче, а кад је земља била уређена и искрчена помоћу власти су их отјерали са те земље без икакве накнаде”.

Од читаве површине земље у Босни и Херцеговини само су 22% њиве, 16% пашњаци а 50% шуме. При таквом стању разумљиво је да пет милиона метричких центи жита, колика је највећа његова још врло примитивна производња, не могу исхранити готово два милиона становника и да је с тога увоз хране потребан и у најбољим годинама. Индустрија је у земљи тек у развоју. Можда ће јој дати више полета доста богати угљени мајдани, од којих су најважнији Брежа, Какањ, Зеница, Крека, Угљевик, Мостар, Бања Лука. Лепе резултате обећава богати рудник железне рудаче Љубија-Стари Мајдан, који већ сада даје пола милиона тона. Велики комплекси шума изазвали су у последње време наглу експлоатацију и извоз шумске грађе. Има, међутим, чини се, довољно разлога бојазни да се та експлоатација, ради грабљивости предузимача, не извргне у пусто харање шума.

„До пред рат”, тврдио је г. Јован Поповић, стручан познавалац тих ствари, „била је Босна и Херцеговина најјача сточарска земља у Европи”. Данас је то богатство, због ратних невоља, знатно попустило, али је ипак осетно и што је главно као да поново прибира стару снагу.

Најтеже питање, које је до Ослобођења притискивало хришћанског земљорадника, било је несумњиво аграрно. О њему било је делимично говора већ у хисториском прегледу ове књиге. Овде ће се приказати само стање од 1878. унапред.

Ага је - да говоримо о случајевима кад се до земље долазило без отимачине - укмећавао тежака на своје имање тако што би му дао алат и стоку за рад и што би му подигао кућу. Кмет је за то најобичније имао аги да даје трећину жетве. Ни земља, ни кућа, ни алат нису, природно, његов просед; али док је поштено одговарао својим обавезама, није могао бити без осуде отеран са земље. За кмета најамника ти увети не би били одвише тешки, да није било и других невоља. За кмета староседеоца, који је у неколико нараштаја натапао ту земљу својим знојем и коме је она, можда, некад и припадала, тај вековни рад за другога био је веома тежак и сасвим је природно што је он роптао против тога.

Од прихода са својих њива тежак је морао давати аги трећину, држави десетину, пољару чуварину, до 1906. године, свештенички бир и одвојити још семе за наредну годину. Десетина се наплаћивала не „у природи“, т. ј. у самом житу, него у готову новцу, одмах по жетви, кад је цена житу најнижа и кад за исплату одређене новчане суме треба продати много више него десетину плода. Тако се десетина у ствари изметнула у осмину, седмину, а понекад и у још тежи део. Осим тога, сама десетина није се одређивала по мери плода, него на класу или у снопу од ока, и с тога врло често неправедно. Ово тим пре, што су процењивачи, злогласни „десетар“ или спахије, добивале проценат од процењеног плода, па је било у њиховом личном интересу да принос прикажу што већим. Тужбе на такав поступак биле су опасне, јер је десетар орган власти; а, поред, тога, за нову процену морала је доћи комисија, чије је трошкове плаћао земљорадник као позивач, а сељак за невремена. Било је понегде случајева, кад је комисија долазила тек о Митровдану и кад је пола жита већ иструлело. Неволју је појачавало то што су аге, знајући да је процена десетине обично изнад стварности, узимале њу као основу за своје тражење трећине. Како је процена десетара сматрана као службена, то је било лако разумљиво, да би при сваком спору само тежак изгубио. Тим пре, што се аграрне парнице за дуго нису водиле на суду, који би колико-толико пазио на правду, него пред политичким властима, које су ствар цениле само са свог гледишта. Најпосле, да неправда буде већа, ага је тражио трећину из цела прихода, не дозвољавајући да се издвоји семе као заједнички издатак његов и земљорадников.

Те невоље кметова изазивале су живо саучешће код њихових хуманих суграђана. Доношене су врло оштре резолуције и образоване чак читаве странке и фракције, да заштите убогог кмета. Његове тегобе нашле су свога израза и у књижевности. Петар Кочић има веома узбуђену песму у прози, Кмети, која није ништа друго него тежак јаук огорчених; његов популарни Давид Штрбац устаје против „проклете трећине и десетине“; а у другој једној приповеци подругљива сентенција казује: „У овог цара има за свашто школа, само нема за десетара. Нит’ има, вели, у оку кантара, нит у овог цара школе за десетара“. Алекса Шантић дао је искрено саосећајни вапај тежака На њиви:

О класје моје испод голих брда,
Мој црни хљебе, крвљу поштрапани,
Ко ми те штеди, ко ли ми те брани,
Од гладних птица, моја муко тврда?...

Сву муку моју, напор црна роба,
Пожњеће силни без труда, у миру,
А мени само, к’о псу у синциру,
Бациће мрву!

По статистици од 1910. године било је у Босни и Херцеговини 10.463 ага са кметлцима и са 40460 породичних чланова. Кметова, међутим, било је 79.677 са 444.920 кућних чланова, што ће рећи 32% целокупног становништва земље. Поред тога, било је 31.416 кметова, који су имали и нешто сопствене земље, са 205.744 породична члана. Укупан број кметова давао је 46% становништва; готово половину целе Босне и Херцеговине. Од ага био је 91% муслиман; а од чистих кметова 74% били су православни, 21% католици, а само 5% муслимани. Тако је аграрно питање добило неминовно још и верско обележје, што је знатно компликовало ствар. Муслимани су, шта више, решавање аграрног питања огласили мање као класно, а више као верско питање. Свака њихова странка сматрала је с тога покретање аграрног питања као знак непријатељства и тражила одмах све могуће савезе, да би му одбила опасност. Наивни и са старим схватањима они су веровали да се једно тако важно социјално питање даде избећи или заобићи политичким намештањима и нису никад осећали да се у свом сопственом интересу треба пожурити да питање реше што пре и што повољније, док није узело маха и прешло у хук.

Аграрни терети давали су кроз читав XIX век честа повода тужбама хришћанског становништва и били су непосредан разлог за разне локалне устанке. Европа је била поплављена тужбама и описима тих неправда. Знајући то, гроф Андраши је на Берлинском Конгресу, у жељи да оправда аустроугарску окупацију тих покрајина, изјављивао: „Порта би морала расправити аграрно питање, главни извор свију периодичних потреса који су узнемиравали те крајеве, а то је задатак начичкан сметњама међу народом растргнутим мржњом религиозном и друштвеном злопамтљивошћу, задатак који би могла извршити само влада јака и непристрасна у земљи у којој је својина непокретних имања у рукама муслимана, а у којој су већина становништва хришћани радници и закупници тих имања”. Па, ипак, аустриска влада, по Окупацији, није пришла решавању тог питања. Она је налазила да је беговски елеменат, који врши одлучни утицај на муслиманске масе, одлично оруђе за њену конзервативно-реакционарну политику; а поред тога, имајући намеру да свој утицај прошири све до Солуна, Аустрија није нипошто хтела да отуђи или огорчи муслимански елеменат. Ради тога, она и решавање аграрних парница оставља све до 1907. године само надлежности политичких, добро инструисаних, власти.

Откупљивање кметова вршило се факултативно и врло споро. Од 1879-1904. откупљена су само 20.193 кметлука. Све то стварало је у земљи велико незадовољство хришћанских, углавном српских кметова, и доводило често до врло оштрих сукоба између ага и кметова и између кметова и власти. Покрет сеобе Срба из Невесиња 1902. године имао је као узрок понајвише аграрне невоље; а велики покрет кметова у северној Босни 1910. носио је чисто карактер аграрне побуне. Фердинанд Шмид, професор лајпцишког универзитета, осуђивао је, с тога, још пре рата читав начин аустриске аграрне реформе. „Калајева конзервативна аграрна политика”, вели он, „морала је претрпети бродолом и значи у сваком правцу тешку, шта више можда најтежу погрешку, која је учињена у управи Босне и Херцеговине”.

Ослобођење, које је донела победа над централним властима 1918. године, значило је за Босну и Херцеговину двоструку радост. Оно је донело не само народно уједињење и духовно освешћивање, него и економску слободу за највећи део правог радног народа.

III

Први отпор нашег народа против нове аустриске власти био је у традицији старих усташких акција. Кад је аустроугарска власт стала купити по Херцеговини младиће за своју војску, јавио се у њој, као раније а и тада у Боки Которској, жив покрет да се народ против тога силом одупре. Дати своју децу да служе и бране цара и државу, који нису били вољени и који су сматрани као наметници, чинило се нашем свету као тежак грех. У земљи с тога одмах, на самом почетку 1882. године, плану јак устанак. У њему су учествовали православни и муслимани; а главне вође беху Стојан Ковачевић, Перо Тунгуз, Салко Форта и Ђока Радовић. Потпиривач устанка била је активна мостарска српска општина. Ради тога она би разјурена, а главни домаћини мостарски оптужени ради велеиздаје и позатварани. Устанак није прихватила сва Херцеговина, него у главном мостарски, невесињски, фочански, а само делимично билећки срез. Гацко са војводом Богданом Зимоњићем

остаде мирно задовољивши се, у главном, тим што је том приликом средило своје аграрне одношаје с муслиманским земљевласницима. Па, ипак, устанак, и тако локализован, зададе озбиљне бриге аустриским властима. Њима је требало пуних шест месеци и велик део трупа да савладају побуњенике и да добију колико толико сређено стање.

Кад је тај устанак од 1882. године био угушен, настала је у земљи дуго времена осетна безглавост. Србија је тих и наредних година преживљавала своје најтеже унутрашње кризе; зајечарску буну, рат с Бугарима, абдикацију краља Милана, горачићке сцене, укидање устава и др., и за више година она није могла да буде нарочито привлачна тачка за Србе из осталих крајева. Црна Гора замериола се опет својим пасивним држањем за време устанка многим Херцеговцима и цетињском двору требало је много порука и обавештења да поново придобије људе и оправда своје држање. Наш народ имао је, међутим, да издржава тежак притисак Калајева режима. Свима средствима се радило на том да се разбије створени заједнички фронт православних и муслимана, док је бачено семе раздора између православних и католика, Срба и Хрвата, већ понегде доносило жалосне последице братске борбе. У таквим приликама Срби се збијају у чврсту заједницу и као једину гаранцију за своје самоодржање сматрају своје српске школе и цркве.

Православне црквене општине у Босни и Херцеговини имале су једну врсту своје аутономије под турском влашћу. Управљајући саме собом оне су највећи део својих прихода трошиле, сем на цркву и изузетне верске и хумане потребе, у главном на издржавање својих школа. Њихову управу, која је била у сталном додиру с месним паросима, сачињавало је 12 црквених кметова, представника свих понегде добро организованих еснафа. Општине те биле су пуне самосвести и нису лако пуштале да се сужава њихов делокруг и утиче на њихове одлуке. Још у XVII веку има помена да је сарајевска православна општина долазила у сукоб са црквеним властима бранећи своја права. Око 1685. године, ради сукоба са митрополитом Атанасијем, на Сарајлије је била бачена чак црквена клетва и одузети им свештеници. У својој тужби патријарху писале су Сарајлије 1688. године како им владика пребацује: „Не беже попови от харача него от синов црковних, - почто му није угодно што постављамо синове црковне да пазе црковно”. Сличних сукоба било је и у првим годинама XVIII века са патријархом Мојсијем. Ово најбоље сведочи колико су општине биле упорне у својим схватањима и имале свестан став према црквеним властима. Природна је ствар да су људи били још упорнији према туђинским властима и да су своју аутономију бранили свом енергијом.

Знајући да су српске школе, издржаване од таквих општина, врло активно средиште за национално васпитавање, аустриска је влада употребљавала стотине начина да им отешча или онемогући рад. Као једно од јаких средстава учинило им се то да их лиши новчаних извора из црквених општина и да преко себи оданих црквених лица добије што јачи утицај на школу и њену наставу. Да би раставила од народа његово свештенство, аустриска влада предузима читав низ добро промишљених мера. 28. марта 1880. године израдила је од цариградског патријарха престанка да аустриски цар има право бирања и именовања епископа у Босни и Херцеговини и тим најјаче оружје, да преко епископа, потпуно зависних од ње, делује и на ниже свештенство. Први епископ, који је показао одлучан став према владиним намерама, сарајевски митрополит Сава Косановић, био је наскоро пензионисан. У 1884. години основала је влада православну богословију у Рељеву, желећи да у њој образује питомце по свом нахођењу и да спречи долазак ђака из србијанских и руских завода. Одмах после тога, да би што јаче утицала на свештенство, влада узима на себе право да одређује обим парохија и према том и обим парохиских прихода. Створене су осим тога и извесне свештеничке синекуре. То све, на жалост, делује и уноси наскоро раздор у народ. Срећом, већи и честитији део свештенства видео је добро о чем се ради и остао је уз своје људе. Да спрече тај штетни утицај туђинске власти у својој цркви и школи, неке православне општине крећу 1896. године одлучну борбу, за своју црквену-школску самоуправу. Тај покрет наилази брзо на велик одзив у народу, јер се одмах осетило да се иза на очи доста уског програма крије дубљи значај. Иза тог автономног покрета, доиста, развија се широка опозиција целом режиму и аустроугарској управи опште. Власти су покушале да опозицију угуше силом, не познавајући довољно

борбене и отпорне особине наше расе.

Уз православне почели су своју борбу за аутономију од 1899. године и муслимани потакнути на то, после разних других безобзирности, насилним одвођењем и преверавањем једне њихове девојке из околине Мостара. На челу њихова покрета био је мостарски муфтија Али ефендија Џабић, кога су власти, као и Косановића, одмах смениле са тог угледног положаја. Између православне и муслиманске опозиције дође током рада до тешњих веза и са чисто верских питања њихове тужбе пређоше и на политичка. У лето 1908. већ је као заједнички програм уједињене опозиције било тражење да Босна и Херцеговина добију и своју политичку аутономију. У јесен те године они, исто тако, заједнички протестују и против незаконито проглашене анексије.

После смрти министра В. Калаја (1903.), његов наследник Стеван Буријан није хтео да наставља дотадашњу политику круте силе и кушао је да нађе излаз из те борбе. Попуштајући у доста тачака он је 1905. одобрио православним црквено-просветну самоуправу, коју су тражили. Код млађе интелигенције у земљи нова одредба је наишла на доста оштру критику; нешто због њене сложености, нешто због јака утицаја дата недовољно сигурној јерархији; а понајвише из страха, да иза добијања те самоуправе не малакше опозициони дух. Групу политичара, која се борила за аутономију, представљао је једно време Српски Вјесник у Мостару (1897-1904.), који је у ствари био више породични него прави народни орган; а после њега Српска Ријеч. Орган млађе босанске интелигенције био је у главном Народ. Ови млађи су одмах бацили на дневни ред чисто политичка питања о грађанским слободама и са нагласком су тражили увођење уставности. Муслимани су наставили своју борбу за верску аутономију још даље везујући уз верско још и аграрно питање. Довршили су је с успехом за време анексионе кризе 1909. године, када је „вакуфско-меарифски аутономни статут“ добио царску санкцију. После анексије и турског препуштања Босне Аустро-Угарској и муслиманска опозиција напушта своје борбено држање и бори се само за агинске интересе.

Католици су били у верском погледу потпуно задовољни аустро-угарском управом. Иако најмалобројнији у Босни и Херцеговини, они су несумњиво били највише повлашћени. Њихове везе са католичким аустријским двором потичу од раније; још 1838. писали су они цару Фердинанду „нашем послѣ Бога једином заштитнику“, који је 1840. постао врховни покровитељ католика Босне и Херцеговине. Наскоро после Окупације, 1881., доведене су језуите у Босну и још те године основала је влада њихову гимназију у Травнику, прву у целој земљи. Језуите, обасуте богатом милошћу, добивају пуну власт и стављају се често изнад закона. Безобзирни у верском прозелитизму, они изазивају против себе честе нападаје и то не само православних и муслимана, него чак и њихове верске сабраће. Борба између фрањеваца и језуита водила се једно време на очиглед целог света. Сви католици у земљи поделише се у два табора. Фрањевци имађаху за собом готово сав католички пук и домаћу интелигенцију, окупљену у Хрватској Заједници са политичким органом истога имена (основаним 1909. године). Језуите су имале своју Католичку Удругу и орган Хрватски Дневник. Њих је помагала влада и сав дошљачки свет. По имену се јасно види да је Заједница полагала више на национални, а Удруга на верски моменат. Фрањевци, који су преко пет стотина година били главни поборници католицизма у земљи, под најтежим приликама, кад је људски живот био јефтинији од једне добре пушке, били су, понајвише ради своје верске помирљивости, потиснути и видно запостављени на рачун борбених и несумњиво културно јачих језуита. Надбискупско место у Сарајеву добива језуит, а не фрањевац. На све тужбе против језуита и њиховог насртивог и крајње нетолерантног надбискупа Јосипа Штадлера из Рима и Беча стизао је стално један исти одговор: *Manet et manebit!* Поред свега тога, фрањевци нису све до пред крај Светског Рата показивали ничим да би били незадовољни владиним управним системом. Тек током рата стао је добар део фрањеваца, са њиховим световним вођом, Тугомиром Алауповићем, у редове пристаха Крфскога Пакта; док су језуите до краја издржале као верни поборници хабзбуршке династије и некадашње дунавске монархије.

Јеврејске колоније на Балканском Полуострву врло су честе већ у XII веку. Сви грчки градови и приморска места Македоније имају своје јеврејске општине, с посебном организацијом, и дозвољавају им слободан размах, нарочито у трговини. На западу Јевреја има понајвише у Млецима. Њихов број тамо износи 1152. године на 1300 стално насељених лица, која станују делом у Местрама, а делом на Спиналунги. На овом другом месту становали су понајвише они Јевреји који су имали трговачких веза са Далмацијом и албанским градовима. Из Млетака је један део Јевреја силазио и у приморске градове, где су били трговци или лекари, а ређе су се из приморја упућивали у унутрашњост. У Босни и Србији о Јеврејима за дуго нема помена; док је у Бугарској, у XIV веку, једна Јеврејка дошла чак на царски престо, као друга жена цара Александра.

Нов и јак прилив Јевреја у балканске земље, које су тада биле под турском влашћу, јавља се крајем XV века, после ослобођења Шпаније од Мавара. Шпанија је одувек важила као кула католицизма. Од 1480. године у њој влада инквизиција и мрки ликови ћутљивих и свирепих кардинала инквизитора. Од часа када је сва земља дошла под власт католичког владара и кад више није требало никаквих обзира према иноверницима за евентуалну политичку сарадњу, католичка реакција почиње нарочито да бесни. Њене су жртве у првом реду такозвани маранос, Јевреји, који и покрштени не изгледају довољно поуздани, и онда сви други иноверци из реда. Прогони Јевреја узимају маха и доводе најпосле до најоштријих мера. Ради тога од 1492. почиње јеврејско иселјавање у масама и бежање нарочито у земље турског султана, где се према Јеврејима поступало најчовечније. Да је то бежање било праћено са много невоље и да су изгнаници имали да претрпе врло тешке дане разуме се само по себи; судбина избеглица свуда и свагда најобичније је један дуг низ болних удараца.

Највећи део шпањолских Јевреја упутио се у главна места турске царевине, у Цариград, Солун, Једрене, где су све до данас остали познати под именом, Сефарадим, Сефардим, што ће рећи Шпањолци. Мањи део дошао је на обале Јадранског Мора, у подручје млетачке републике, где су били обележавани као „Ebrei Ponentini” за разлику од дотадашњих „Ebrei Levantini”.

Први помен о Јеврејима у Босни потичу из половине XVI века, из кадиских шеријатских сицила у Сарајеву. Године 1565. тражила су двојица јеврејских трговаца наплате неких својих дуговања, а један од њих имао је и парницу са својим кирицијом. Нема сумње да су ти трговци већ од раније живели у Сарајеву, где су, да би могли утеривати дуг, имали најпре да створе трговачке везе и удесе пазар. То мишљење би помагала и једна недовољно утврђена вест да је око 1541. било у Сарајеву 30-40 Јевреја, који су се бавили трговином. Али, занимљиво, то су били самци, који су долазили обично из Солуна, и о великим празницима, ишли натраг својим породицама. Сигурно је, међутим, да је број Јевреја у Сарајеву у другој половини XVI века био доста порастао, јер се 1580-1581. подиже за њих посебан одео, гето, за време Сијавуш паше Атика. Гето је, према једној белешци, подигнут на молбу сарајевских муслимана, који су се тужили да Јевреји много лармају и да им ремете кућни ред и да много баратају с ватром што је за лако запаљиво Сарајево било од посебне опасности.

Један део Јевреја кренуо је из Сарајева у трговачки нарочито развијени Дубровник, и почео је тамо да се бави трговином. Али, слободни Дубровник је у верском погледу био строжији од остале Далмације и јеврејски трговци у њему нису задуго могли да дођу до правог развоја свог посла. Много боље они су стали у Сплџету. Као њихову пажњу према том граду треба истаћи предлог Данијела Родрига, једног врло бистрог Јеврејина, који је 1577. године поднео млетачком сенату предлог да се развије Сплџет и да постане прва лука Јадранског Мора, далеко напреднија од Дубровника. Млетачки сенат, коме су разлози Родригови брзо легли у памет, прихватио је радо тај предлог и поверио је одмах самом Родригу да га приводи у дело. Идеја Родригова је била да се у Сплџет скрене сва трговина са Босном и да то постане главно извозно место. Да се то постигне он је намеравао подићи велике стаје за кирициске коње и коначиште за њихове пратиоце, а уз то велике магацине за трговачку робу. Али тај план наиђе на опозицију. Сплџетска властела дигла се против

тога, што је сама имала да штетује, јер су дотад ханови и стаје били у рукама њихових људи. С друге стране јавила се, поред дубровачке, још и опозиција извесних турских власти из суседства, нарочито од неретванског емина, који се с разлогом бојао, да ће онда, кад се дигне Сплџет, изгубити готово сав економски значај пут низ Неретву. Али је млетачка влада, увиђајући корист од Родригова плана, остала чврста у одлуци и успела, доиста, да постигне неке успехе. Као награду за то добио је Родриго извесне повластице за себе и своје сувернике и постао је јеврејски конзул у Сплџету. Године 1592. изведени су послови које је имао у плану Родриго и они су испали по вољи свим заинтересованим чиниоцима. Сплџетски кнез и капетан писао је 11. октобра 1594. својој влади у Млетке, „да сплитско стовариште даје много више од онога, што су се надали“. Уз то стовариште, које је било од огромне користи за Сплџет и скренуло у њ већи део босанске и балканске трговине, подигли су Јевреји, на молбу сплџетске општине, а по дозволи млетачке владе, и прву банку у том граду, која је имала да финансира велик део пораслих трговачких послова. Услов је само био да се у банци не сме наплаћивати већи интерес од 15%. Природна је ствар да су се сплџетским стовариштем и банчиним кредитом Јевреји служили у великој мери и да је то знатно подигло и њихово благостање и њихов утицај. Колики је значај сплџетских Јевреја види се најбоље по овом: Јосиф Пенсо, њихов конзул око 1630. године, кредитира млетачке службене представнике код босанског паше; он сам иде као представник млетачких власти не само извесним мањим турским суседима, него чак и самом босанском везиру.

У Босни Јевреји су били увек уз турске власти. То је чињено нешто из захвалности за добар пријем, а нешто из потребе да не буду сметани у раду. У XVII веку нема, истина, о њима много података, али из оних што постоје да се видети неколико занимљивих ствари. Највећи део сарајевске јеврејске колоније су трговци, који имају пословних веза највише са Млецима. Колонија је већ прилично организована: има свој храм, своју општину, своје гробље и своју школу. Велик део сарајевских породица тога времена има чисто спањолска имена: Росадо, Куриел, Алаво, Фајон, Нонес, Пардо, Пенсо, Перез; добар део потиче вероватно из Италије: Криспи, де Мантова, Бенвенисте, Наваро, Сонино, Толентино. Турски утицај да се видети у именима која се у XVI и почетком XVII века јављају у Босни, данас су тамо потпуно ишчезла, као примера ради: Алаво, Алмули, Франко, Фарки, Гурмисан, Зеви, Бурла, Ељасаф, Магресо, Сорожан и др., али се јављају на другим странама, као примера ради у Београду Габај и Русо. Друге породице из тих дана одржале су своје потомке све до данас, као Алтарац, Барух, Кајон, Данон, Алкалај, Финци, Катан, Пинто, Папо, Леви, Салом и др.

У XVII веку Сарајево је дало и једног чувеног авантуристу, Нехемију Кија Кајона. Рођен ту, он је своју прву младост провео у Палестини, где се и школовао; после се, у осамнаестој години, вратио поново у Сарајево и ту се оженио. Али се није могао да смири у свом родном месту и почео је да путује, поуздавајући се, у главном, у своју кабалистичку вештину. На истоку; у Солуну, Цариграду и Малој Азији, па и у Италији, он је брзо изиграо своју улогу и био проглашен за јеретика; али је за то имао више среће на западу и северу, нарочито у Берлину. Главни противник Кајонов био је рабинер немачке општине у Амстердаму, Хахам Зеби или Зеви Ашкенази, који је једно време пре тога био рабинер и у Сарајеву, од 1687-1697. године. Њему је најпосле, после дугих расправљања, успело, да и на западу прикаже Кајона у правој светлости.

За везе између београдских и сарајевских Јевреја, које се могу лако претпоставити и иначе, имамо и несумњивих доказа. Баш у Кајоновом процесу, у Амстердаму, дата је једна изјава некадашњих београдских Јевреја, из које се види да су сарајевски трговци долазили у Београд да тамо пазарују. Из Сарајева ти су трговци ишли обично преко Власеница на Зворник, а одатле би се лађом спуштали до Београда.

Нападај принца Евгена Савојског на Сарајево 1697. године нанео је штете и сарајевским Јеврејима. Довољно је позната ствар, како је тада принц сурово беснео против града. У сарајевској српској општини остало је о том неколико бележака, из којих се види да су том приликом страдали и неки православни хришћани и неколико Јевреја, који су били силом

одведени из своје отаџбине. Том приликом је изгорео и јеврејски гето.

У XVIII веку јеврејски трговци добивају још већи значај. Они су, као добри трговци, стекли велике капитале, подигли свој углед и успевају да стичу и осетан утицај. Они су веровници босанских паша и турских чиновника, увек похлепних на новац и готово редовно оскудних. Они чак кредитирају и православне владике у Босни, специјално сарајевског, и тај дуг, који се накупио за изванредно низ година, износи једном замашну суму од 22145 гроша. То све, наравно, појачава и број јеврејских колониста. У Сарајеву је око 1779. било 214 јеврејских домаћина, што претпоставља популацију од каквих 1000 душа. Занимљиво је да је Београд у првој половини XVIII века имао само око 30 јеврејских породица.

У Сарајеву су, у то време, Јевреји израдили сами један свој општински статут (1731.). По њему, сви су били дужни плаћати општински прирез, који им буде разрезан. Богатији, односно они који плаћају више приреза, имали су право бити чланови управе, а они су је једино и бирали. Као православни Срби и Јевреји су имали своју засебну школу. Само су јеврејски општински приходи били већи од православних; очевидно с тога, што су Јевреји, као трговци, били богатији. Око године 1740. јеврејски су приходи износили на 200.000 аспри годишње, док су православни имали свега око 150.000. Главни рабинер, односно хахам, имао је месечну плату од 2000 аспри, од прилике 1 1/2 златни динар. Учитељ је пролазио горе; он је морао да се испомаже радом и ван школе. У школу ишла су само мушка деца; женска су остајала код кућа. Заузети трговином и практични људи, сарајевски Јевреји нису се много бавили књигом и науком. Из њихових редова задуго нема ниједног лица, сем Кајона, које би стекло неки већи глас својом знаношћу. Чак ни за рабинере немају свој подмладак, него све до друге половине XVIII века доводе на та места туђа лица. Тек Давид Пардо, родом Млечанин, који је из Дубровника и Сплџета дошао у Сарајево (1768.), створио је какав-такав научни подмладак, а то је требало тим више, што је главни рабинер био и главни судија у јеврејским парницама и требао поред верског да зна, несумњиво, и обичајно народно право и посебне прилике земље, у којој делује. Београд је у том погледу, изгледа, био пред Сарајевом. Јер, у Београду, средином XIX века постоји већ и једна београдска јеврејска штампарија, која ради, док Сарајево, само у изузетним случајевима, има лица књижевне активности.

Али, док су се људи кретали на разне стране и у трговачком додиру оштрили своје природне способности, дотле су жене остајале повучене и прилично у незнању. Положај жене у муслиманским срединама био је доста тежак. Утицај исламских погледа на односно између људи и жена и на жене уопште осетан је код свих народа њихове државе. Слободно кретање жена на улици није било радо виђено или је могло да има других неприлика. Ради тога се жене увијају у чаршаве кад иду улицом и крију се од мушких погледа. То су чиниле и православне и католичке жене, нарочито млађе, за које је било више опасности. Јеврејске жене и девојке поступале су исто тако. То ограђивање од света имало је, природно, штетних последица за опште образовање женских, иако је, с друге стране, развијало унутрашњи живот у породици и знатно доприносило јачању породичног морала.

„Правно стање Јевреја исто је као и других немуслимана у турскоме царству. Централна власт у Цариграду их штити законима и ферманима, који им се дају од прилике до прилике. Али их није кадра увјек заштити од самовољних валија и других појединаца. За то су били изложени честоме глобљењу.” Али, у главном, они се држе уз власт и не желе никад да учествују у покретима политичке природе или у опасним устанцима, тако честима у босанској прошлости. Њихове главне колоније су у местима где су средишње турске власти, које им могу дати брзу и непосредну помоћ. Поред Сарајева Јевреји у Босни имају своју већу колонију, са самосталном организацијом, само још у Травнику, где је за дуже времена било везирско седиште. Иначе, Јевреји „плаћају харач као и друга раја, и то трећу класу (око 1763.) по 2 1/4 гроша на главу. За врло сиромашне плаћа општина као и у Срба”. При давању коморе Јевреји су имали да плаћају трећину од оног, што је било одређено за хришћане. У једној белешци стоји да су Јевреји за комору давали, доиста, једну трећину; другу трећину плаћале су ћурчије, као најбогатији еснаф у граду, а трећу трећину плаћало

је седам осталих еснафа. За градњу путева, мостова и других прометних установа морало се или кулучити или се откупити, а за градњу војних објеката морало се лично радити. У сарајевским пинакама налазе се белешке о том да су Јевреји морали давати скуп откуп да би само могли суботом бити ослобођени од присилног рада на тим објектима.

Има понекад и других плаћања. У турско време хришћани и јевреји нису смели носити исто одело као и Турци. У том погледу владали су нарочити прописи. Међу осталим то је вредело и за обућу. Немуслиманци су морали, и мушки и женске, носити црну обућу; док су муслиманци имали право на црвене фирале, а муслиманке на жуте. Јеврејске жене осећале су ту забрану као понижење; а смелије су се одлучивале да понесу жуте ципеле. Мужевљева кеса имала је после да плаћа тај каприс, било да се давала глоба, било да се пружало мито, да се ствар заташка.

Други откупи бивали су ради суровијих захтева. Турци, често безобзирни до бруталности, имали су понекад обичај, свиреп и обесан, да вешају кривце на вратима туђих богомоља. Тако су, на православној цркви у Сарајеву, лицем на Васкрс, у два маха обесили једног човека. Тако су 1747. хтели и на вратима јеврејског гета да обесе једну жену и само откуп од 4000 аспри спасао је недужне Јевреје од те напасти. Такви случајеви понављали су се године 1753., 1754., 1766., 1779., 1785., и др. што значи, да су турске силеџије направиле од тог једну врсту прихода.

Највећи део јеврејских колонија занимао се трговином. Осим трговине, Јевреји су имали и других занимања. Нарочито је много лечника из њихове средине. Половина дубровачких лекара јеврејског је порекла; а сличан је случај и у Босни. Поред тога има и нешто занатлија али њихов број није велики. Једино у Сплџету изгледа да су јеврејски кројачи, који су понекад били и продавачи одела, постали опасан такмац, јер се против њих воде огорчене борбе.

V

Језик којим се у Босни и Херцеговини говори јесте српскохрватски штокавског наречја. Али, по рефлексу старог гласа, босанско-херцеговачки локални говори нису једнога типа, исто као што нису једнога типа и по свом нагласку, ни по својој старини. Реке Босна и Неретва представљају, у главном, границу између јекавског и икавског говора; на десној страни Босне је јекавски, а на другој икавски, док је код границе на Неретви обратан случај. Али та подела није само географска, него донекле и верска. Католици и муслиманци су на означеном подручју искључиво икавци, док су православни, далеко од обележених граница, готово из реда само јекавци. Међу јекавцима, на означеном подручју, у источној Херцеговини, а мање у источној Босни, и муслиманци су добрим делом јекавци, док се код католика налази врло много икаваца. Објашњење за то биће, у главном, ова чињеница. По проучавањима насеља средишње и западне Босне данас се све очистије види да је велики део православног становништва у тим областима досељеник из наших југоисточних крајева. Од почетка XVIII века, пише Јефто Дедијер, који се дуго бавио проучавањима насеља, „населише херцеговачки плаништаци већи дио сарајевског и тузланског окружја... Старија су била досељавања Херцеговаца у травничко, бихаћко и бањалучко окружје”. Г. Владислав Скорић, у једној великој расправи, тврди да је нашао „несумњивих знакова, да православни народ, ако и не сав, а оно добрим дијелом није аутохтон у сјеверозападној Босни, већ дошљак с далека југа”, понајвише из Херцеговине и суседних области. Јасно је, с тога, да су ти херцеговачки досељеници донели своје локалне језичне особине и деловали њима и на затечене малобројније старинце своје вере. Како су се код нас људи разних вера, подовјени у својим областима, селима или махалама мало мешали, то је сасвим природно да су до краја задржали поред других и особине свога говора. Сличан је случај и са католицима, за које се тврди да им већину чине тежачке породице из суседних земаља. „У Посавини, превлађују досељеници из Хрватске и Славоније, у западном дијелу из Далмације”.

Као главна особина херцеговачког говора узима се у првом реду његова акцентуација, која представља најновију фазу у развоју нашег језика. Друге црте биле би у неким облицима

деклинације (н. пр. место старог селом-селима или м. колијех-колима); у изговору самог рефлекса гласа (н. пр. лијепо, лиепо, љепо) и др. Према херцеговачком стоји босански икавски говор, са извесним чакавским цртама (н. пр. шћ за шт, шћап; ј за ћ, меја за међа; ј за љ; група тјј, дјј даје тј, дј и др., са много старих облика и са старијом акцентуацијом. У том говору настало је још доста давно узајамно мешање старијег штокавског говора са говором чакавских насеља западне и северозападне Босне. Врло је вероватно да су херцеговачки досељеници донели чист штокавски елеменат и у стари Дубровник, где је у говору било понеких чакавских црта. Данас свуда преко школе, друштва и услед других чинилаца продира на читавом подручју штокавско-јекавски изговор.

Босанске повеље и многобројни натписи писани су претежно у народном језику, понекад врло живом и у ствари не много различном од данашњих облика. Архаизам босанских писара састојао се само у понеким графичким особинама, потеклим несумњиво из некадашње језичне потребе (н. пр. писање "јат" за а и ја, чување јаког полугласа љ, неимање знака "је" и др.). Иначе, за разлику од рашких писара, код којих је превлађивао калуђерски, књижевни српскословенски језик, босански су писари били без књижевних амбиција и непосреднији. Отуд су њихови текстови драгоцен прилог за историју нашег језика, готово онајбољи које имамо.

Турска дугогодишња власт и утицај исламске културе у Босни оставили су много трага у лексикалном делу њеног наречја. Ни у једној нашој покрајини, сем јужне Србије, нема толико турцизма као у Босни и Херцеговини, нити су игде још увек у толикој употреби као тамо. Поред тога, у долини јужне Неретве и у околини Требиња осећа се и врло јак утицај талијанско-далматинских језичних особина. Није, најпосле, прошла без икаква трага ни четрдесетогодишња влада немачког језика и културе. Али тај сав нанос није, срећом, допро до саме битности језичног духа и да се, с нешто пажње и васпитавања, свести на безбедну меру.

Херцеговачко-босанско наречје, као централно и за ухо најблагогласније, са доста прелива (ије за просто и и е), врло рано је дошло на велику цену и било оглашавано као право књижевно наречје, које треба да приме сви српскохрватски писци. Први је ту мисао изнео још 1640. чакавац по пореклу, Б. Кашић, један од главних представника католичке реакције у нашој књижевности. Дубровачки драматичар Џоре Палмотић нарочито је „ишао за оним говором који је у употреби код суседа Босанаца“. Један писац из XVIII века, Иван Поповић, тврдио је опет чак ово: „босанско је наречје међу словенски што је атичко међу грчкима“. Тако мисли добар део наших писаца у XVII и XVIII веку. У XIX веку један припадник тога наречја, Вук Караџић, успео је да свој дијалекат и у новој српској књижевности подигне на степен књижевног језика. Он је писао отсечно и јасно: „Српски се говори најчистије и најправилније у Херцеговини и у Босни“ и дао је и своје теоретске разлоге за ту тврдњу.

Неколико најугледнијих књижевника и научењака српских, хрватских и словеначких, издало је 1850. један манифест, у коме су објавили, „да је најправије и најбоље примити јужно наречје, да буде књижевно, и то а) зато, што највише народа тако говори, б) што је оно најближе старому словенском језику, а по томе и свијема осталијем језицима словенскијем, ц) што су готово све народне пјесме у њему пјеване, д) што је сва стара дубровачка књижевност у њему списана, е) што највише књижевника и источнога и западног вјерозаконца већ тако пише“. За време Вукова култа, одмах иза средине XIX века, добар део српских књижевника писао је тим наречјем, исто као и код Хрвата, где је јужно наречје временом постало општекњижевно. Али, знатан део Срба, и то писаца од гласа и праве вредности, онајвише родом из Србије и Војводине, није ипак хтео да напусти свог екавског, источног наречја. Како су ти писци живели у средиштима у којима се највише стварала и неговала књижевности и где се на њу највише утицало, њихово писање је почело све више да узима маха, док није почело читом да побеђује. У крајевима неослобођеног Српства пример Београда и морални утицај Србије имали су и иначе одсудно дејство. И кад је 1913. године, после балканских ратова, Јован Скерлић кренуо поново питање, да ли да се прими као опште књижевно јужно или источно наречје, сви српски писци Босне и Херцеговине изјаснили су се потпуно за источно као наречје

Србијино. Светозар Ћоровић писао је тада речи свих нас: „Ја бих да узмемо источно наречје и зато, и кад не би других разлога ни било само зато - јер њиме говоре јунаци са Куманова и Брегалнице. Они су нас растресли, разбудили, дигли; они су, онако велики и славни, гинући за брата, први учинили да право осјетимо: како смо и колико смо једно, нераздвојно.“